

BOITSHWARO LE THUTO DIKANEGELONG TŠA SEPEDI

KA

MMAMOYAHABO CONSTANCE MAKGABO

MOHLAHLI: NGAKA RAMAGOSHI

MOTHUŠAMOHLAHLI: MOPROFESA ZONDI

BOITSHWARO LE THUTO DIKANEGELONG TŠA SEPEDI

KA

MMAMOYAHABO CONSTANCE MAKGABO

E neelwa bjalo ka karolo go ya ka dinyakwa tša dikrui ya

BONGAKA

KA

Kgorong ya Maleme a Babaso

MO

LEFAPHENG LA THUTABOTHO

MOHLAHLI: NGAKA R.M. RAMAGOSHI

MOTHUŠAMOHLAHLI: PROF. N.B. ZONDI

YUNIBESITHI YA PRETORIA

PRETORIA

Lewedi 2018

MAIKANO

Ke ikana go re mošomo wa nyakišišo ye, wo o tlogo neelwa bjalo ka karolo go ya ka dinyakwa tša dikrii ya Bongaka, Yunibesithing ya Pretoria, lefapheng la Thutabotho, ke wa ka le gona ga se wa ka wa neelwa dikriing efe goba efe Yunibesithing ye goba ye nngwe le le nngwe.

Tshaeno

Letšatšikgwedi: Lewedi 2018

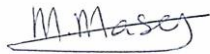
DECLARATION OF EDITING

DECLARATION OF EDITING

This is to certify that on 27 – 30 April 2018 I performed a language edit on the PHD thesis:

BOITSHWARO LE THUTO DIKANEGELONG TŠA SEPEDI

By M.C. Makgabo

A handwritten signature in black ink that reads "M.M. Masela". The signature is written in a cursive style and is underlined.

M.M. Masela

Sepedi Language practitioner and educator

IEB Sepedi Home and First Additional languages Examiner

IEB Sepedi Home and First Additional languages Oral moderator

MALEBO

Ditumišo a di ye go Modimo wa magodimongdimong, ka ge a bile le nna ka gare ga madimo a ke bego ke lebane le ona nakong ya nyakišišo ye. Modimo wa ka montwedi o ile a ntota, a ba a phaya ka moka mapheko ao a bego a le tseleng ya ka. Ka go realo ke re go Wena Ramasedi, ditheto di a go swanela!

Go lena bahlahli ba ka, wena ngaka R. M. Ramagoshi, le wena moprofesa N. B. Zondi ke hloka mantšu a go lekana, gore ke leboge tlhahlo, tlhohleletšo, thekgo le go se fele pelo ga lena, ka ge le ile la mphahlolla mo ke bego ke fahlega. Lehono ke motho ka baka la lena bagale ba tsebo. Ke lemogile le go ithuta tše ntši go tšwa go lena ka nako ya nyakišišo ye. Tsebo le bokgoni tše le sa kago la tsebafa go ntlhama ka tšona, ke tshepiša gore ke tlo di ngwathelana le ba bangwe pele mo ke yago. Anke Modimo a le šegofatše, a le fe tše dipelo tša lena di di labalabelago ka mehla.

Ke lebiša ditebogo go ba Yunibesithi ya Pretoria ka thekgo ya mašelang le nako ye ba mphilego yona gore ke katane le nyakišišo. Ke leboga le ba Bokgobapuku bja Yunibesithi ya Pretoria ka thekgo ye ba mphilego yona le go se mphelele pelo ge ke be ke fela ke adima dipuku kgafetšakgafetša.

Nka dira phošo ye kgolo ge nka lebala go leboga monyakišišikanna, e lego mohumagadi Sally Maepa, yo re ilego ra etetšana tseleng ye ebile re hlomolana meetlwa ya leeto le letelele le.

Nka se le bale go leboga bana ba ka bao ba nthekgilego go tloga mathomong ebile ba kwešiša go se be gona ga ka ka gae ka ge ke be ke katana le yona nyakišišo ye.

Ke iša pele ka go leboga le go tumiša bašomikanna le bagwera ka thekgo yeo ba mphilego yona. Ke leboga kudu mogwera wa ka wa potego e lego ngaka

Eva Sujee ka go nthekega le go ntlhohleletša ka mehla tseleng ye ntle le go mphelela pelo.

Nka dira phošo ge nka lebala go leboga mogwera le modirišanikanna Mohumagadi Machaane Masela yo a nthušitšego le go kgatha tema ye bohlokwa ya go fetleka le go phošolla nyakišišo ye.

Bagwera le bašomikanna ba kereke ya Central Baptist le ba Ebed-Melech bao ba ilego ba nkema nokeng ka ditlhohleletšo le dithapelo nakong ya ge ke be ke bolawa ke phefo ya kgakanego nyakišišong ye. Ba ile ba mphuthela ka borutho bja dithapelo le tlhohleletšo go fihlela ke bona lesedi.

SUMMARY

The focus of this study was to look at the Sepedi narratives which depict morality as well as didacticism. The point of departure was the fact that the previous researchers were not in agreement when it comes to the issue of moral and didactic lessons which are derived from the narratives. Some of them found the two to be the same whereas the others pointed out the difference without elaborating further on them.

As a result, the first thing was to clear this confusion by explaining the concepts morality and didacticism, trace their origin and also examine the theories that are used to describe them.

In doing that, it was found that morality is an unplanned event which can be influenced by external factors. Although one's morality can be a hereditary factor, the upbringing, one's environment, the culture as well as the interaction with people can have an influence on one's moral conduct. Morality is a process that takes place from birth up to death since people learn new things daily in their lives.

On the other hand, didacticism, refers to a process where one learns from other people. It is an intentional process and has objectives that should be achieved. Education can be taught the traditional way or modern way. The traditional one is the one that is taught at homes during upbringing, can be taught at the initiation schools where culture is mostly taught, and also in the community by elderly people with the aim of passing the culture and practices from one generation to the next. The aim of this traditional education is to restore culture. This kind of education follows a certain curriculum that aims at achieving the objectives related to the culture. However, this curriculum is not written down since it is passed from one generation to the other by word of mouth.

With regards to the modern one, it is taught at different educational institutions and it follows a particular curriculum. The aim of this kind of education is not only to teach reading and writing, it also opens up doors for individuals to achieve the new discoveries. With this education, individuals will have the ability to use it in such a way that it will benefit the society as well as the economy of the country.

In examining the differences between morality and didacticism, the following books were used in this research, namely *Moepathutse* by Makopo (2003), *Moelelwa* by SehloDIMELA (1958) and *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* by Moloisie (1953) Relevant and appropriate examples were quoted to show morality and didacticism.

When explaining moral and didactic narratives, Groenewald (1993:15) succinctly emphasises the similarities between the two concepts of didactic and moral narratives as both of them being based on a journey, which relates to life with a motive. He further indicates that the protagonist is someone who is either an ordinary person or has status in society. Therefore he (the protagonist) has a weakness; is degraded, and later he is forgiven by the society.

A didactic narrative emphasises that which a reader should learn, whether at home or any other structured setting, whereas a moral story focuses on what society deems appropriate behaviour / conduct and it can be learned from anywhere and anyone in the community or society.

Furthermore, three methodological approaches will be adopted for use in describing the challenges that relate to defining the concepts of didacticism and morality in Sepedi literary texts. The methodological approaches are (a) comparison, (b) description and (c) interpretation. The approaches are relevant to providing answers to the unanswered questions that have arisen in the introductory section of this study. The significance of this research has been discussed as well as the adapted narratological model which will be

followed. Finally, the structure of a literary text has been looked into, which comprises three layers - content, plot and style.

KEY CONCEPTS

Morality

Didacticism

Folktales

Moral narrative

Didactic narrative

Text

Author

Plot

Content

Literary text

OPSOMMING

Die fokus van hierdie studie is 'n ondersoek na Sepedi-narratiewe wat sowel morele as didaktiese kwessies uitbeeld. Die vertrekpunt was die feit dat vorige navorsers nie eensgesind was oor die kwessie van morele en didaktiese lesse wat uit die narratiewe afgelei is nie. Sommige navorsers het bevind dat daar geen verskil tussen die twee was nie, terwyl ander navorsers bevind het dat hulle wél verskillend is, maar nie op die verskille uitgebrei het nie. Hierdie navorser se werkwyse was dus om die oorsprong en betekenis van die begrippe 'moreel' (of 'moraliteit') en 'didakties'¹ te verduidelik, hul oorsprong na te speur, en die teorieë wat op hul betrekking het, te ondersoek.

Daar is bevind dat die verwerwing of oordra van moraliteit nie deur 'n bewustelik beplande proses geskied nie én dat eksterne faktore dit kan beïnvloed. Ofskoon moraliteit bykans as iets 'erfliks' beskryf kan word, oefen faktore soos opvoeding, die omgewing, die kultuur en interaksie met ander mense 'n invloed op mense se morele gedrag uit. Die proses waardeur moraliteit verwerf word, duur lewenslank (van geboorte tot dood), aangesien mens daaglik nuwe dinge leer.

Anders as 'moraliteit' en 'moreel' verwys 'didaktiek' en 'didakties' na 'n bewustelik beplande proses waardeur iemand van ander mense leer. Hierdie bewuste proses stel doelwitte wat bereik moet word. Onderwys kan op die tradisionele of moderne manier geskied. Tradisionele onderwys geskied dit deur middel van wat die kind tuis leer waar hy/sy opgevoed en onderrig word; by inisiasieskole, waar daar hoofsaaklik kulturele aspekte onderrig word; en in die gemeenskap, waar ouer mense die jongeres leer met die doel om die kultuur en gewoontes van een generasie na die volgende oor te dra. Die doel van tradisionele onderwys is die herstel en behoud van kultuur, en omdat dit

¹ Die Engelse term 'didacticism' word in Afrikaans met 'didakties' of 'didaktiek' vertaal na gelang van die funksie van die woord. Die nuutskepping 'didaktivisme' is voorgestel, maar is nie noodwendig verhelderend nie.

van een generasie na die volgende oorgedra word, geskied dit volgens 'n ongeskrewe 'kurrikulum'.

Moderne onderwys, daarenteen, word by verskillende opvoedkundige inrigtings aangebied en volg 'n spesifieke kurrikulum. Die doel van moderne onderwys is nie net om die leerder te leer lees en skryf nie; dit maak ook vir individue deure na nuwe ontdekkings oop. Moderne onderwys stel die individu in staat om 'n bydrae tot die samelewing en land se ekonomie te maak.

Tydens die ondersoek na die verskille tussen 'moreel' ('moraliteit') en 'didakties' ('didaktiwisme') is die volgende boeke geraadpleeg: *Moepathutse* deur Makopo (2003), *Moelwa* deur Sehlo dimela (1958) en *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* deur Moloisie (1953). Toepaslike voorbeelde uit hierdie tekste is aangehaal om die verskil tussen bogenoemde twee begrippe te illustreer.

Met sy kernagtige verklaring van morele en didaktiese narratiewe beklemtoon Groenewald (1993:15) die ooreenkomste tussen die twee konsepte as synde albei gebaseer op 'n reis, wat as 'n motief vir die lewe dien. Hierbenewens kan die protagonis (hooffiguur) óf 'n doodgewone persoon wees óf iemand wat status in die samelewing geniet. Die hooffiguur openbaar 'n swakheid, en dit lei tot 'n verlaging van sy status, maar later word hy wel deur die gemeenskap vergewe.

'n Didaktiese narratief beklemtoon dit wat die leser moet leer, hetsy by die huis óf in enige ander gestruktureerde opset. 'n Morele narratief, daarenteen, fokus op dit wat die samelewing as gepaste gedrag of optrede beskou. Dit kan op enige plek en van enige persoon in die gemeenskap of samelewing geleer word.

Om geslaagde definisies van die begrippe 'moraliteit' (of 'moreel') en 'didakties' te bied soos dit vir literêre tekste in Sepedi geld, is drie metodologiese benaderings aangewend: vergelyking, beskrywing en

interpretasie. Hierdie benaderings is geskik om antwoorde te ontsluit op die onbeantwoorde vrae wat in die inleiding van hierdie studie gestel is. Die belang en waardetoevoeging van hierdie navorsing is bespreek, net soos die aangepaste narratologiese model wat gebruik is. Hierdie studie het ten slotte ook aandag gegee aan die drieledige struktuur van die literêre teks, te wete inhoud, storielyn (intrige) en styl.

SLEUTELWOORDE

Moraliteit / moreel

Didakties / didaktiek / 'didaktivisme'

Volksverhale

Morele narratief

Didaktiese narratief

Teks

Outeur

Plot

Inhoud

Literêre teks

DITENG

Tšhupane

Letlakala

MAIKANO.....	i
DECLARATION OF EDITING	ii
MALEBO	iii
SUMMARY	v
KEY CONCEPTS	vii
OPSOMMING	viii
SLEUTELWOORDE.....	x
DITENG.....	xi
KGAOLO YA PELE	1
1.1 MAIKEMIŠETŠO A NYAKIŠIŠO	1
1.2 MATSENO	1
1.3 DIPOTŠIŠONYAKIŠIŠO	3
1.4 MAIKEMIŠETŠO.....	3
1.5 TEKOLO YA DINGWALO	4
1.5.1 Groenewald, P. S.: Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 3 (1993)....	4
1.5.2 Mojalefa, D. D.: Tshekaseko ya <i>Hlwayang Tsebe</i> (1994).....	4
1.5.3 Marggraff, M. M.: The moral story in Zulu (1994)	5
1.5.4 Lekganyane, E.M.: <i>Noto-ya-masogana</i> : Padi ya boitshwaro (1997)...	5
1.5.5 Phala, R.S.: <i>Thellenyane Batlabolela</i> : Tiragatšo ya boitshwaro (1999)	6
1.5.6 Kekana, M.I.: <i>Moelelwa</i> : Padinyana ya boitshwaro (2000)	6
1.5.7 Komati, P.R.: <i>Manyobonyobo</i> : Padi ya boitsholo (2000)	6
1.5.8 Thobejane, M. M.: <i>Tsiri</i> : Padinyana ya Madiba (2009)	7
1.6 BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO.....	7
1.7 MOKGWANYAKIŠIŠO	9
1.7.1 Mokgwa wa go bapetša dingwalo.....	9
1.7.2 Mokgwa wa go hlaloša sengwalo	10

1.7.3	Mokgwa wa go hlatholla sengwalo	11
1.8	TAETŠONYAKIŠIŠO	13
1.8.1	Diteng	14
1.8.2	Thulaganyo	16
1.8.3	Mongwalelo	17
1.9	THULAGANYO YA DIKGAOLO	18
	KGAOLO YA BOBEDI	21
2.1	THULAGANYO YA NONWANE	21
2.2	MATSENO	21
2.3	SETLOGO SA DINONWANE	21
2.4	NONWANE KE ENG?	24
2.5	BOHLOKWA BJA NONWANE	29
2.6	KAKARETŠO	39
	KGAOLO YA BORARO	41
3.1	BOITSHWARO	41
3.2	MATSENO	41
3.2.1	Setlogo sa kgopolo ya boitshwaro	41
3.2.1.1	<i>Sophists</i> (500 Pele ga Kriste)	42
3.2.1.2	<i>Socrates</i> (469–399 Pele ga Kriste)	43
3.2.1.3	<i>Plato</i> (428–348 Pele ga Kriste)	45
3.2.1.4	<i>Aristotle</i> (384–322 Pele ga Kriste)	45
3.2.1.5	<i>Stoics</i> (344–262 Pele ga Kriste)	48
3.2.1.6	<i>Immanuel Kant</i> (1724–1804): Teori ya teontholotši	49
3.2.1.7	<i>Jeremy Bentham</i> (1748–1832): Teori ya <i>Utilitarianism</i>	51
3.2.1.8	<i>Hume</i> (1711–1776): Teori ya monagano	53
3.2.1.9	<i>Nietzsche</i> (1844 – 1900)	54
3.2.1.10	De Waal (1948 – o sa phela)	55
3.3	BOITSHWARO KE ENG?	55
3.3.1	Mohola wa boitshwaro	65
3.3.2	Boitshwaro go tšwa dikanegelong	69
3.3.3	Boitshwaro bjo bobotse	70

3.3.4	Tšweletšo le kgodišo ya boitshwaro bjo bobotse.....	72
3.3.4.1	Magato a Kohlberg 1958, 1963.....	72
3.3.4.2	Freud (1962): Teori ya saekholotši.....	73
3.3.4.3	Piaget (2000): Teori ya kgolo le tšweletšo ya boitshwaro	75
3.3.5	Ditlamorago tša boitshwaro bja go se loke	76
3.4	DIPONAGALO TŠA BOITSHWARO	76
3.5	DIPHAROLOGANTŠHO TŠA MOTHEO WA BOITSHWARO.....	78
3.5.1	Taetšo (' <i>Prescriptivity</i> ')	78
3.5.2	Boakaretši (' <i>Universalizability</i> ')	78
3.5.3	Khuetšo (' <i>Overridingness</i> ')	79
3.5.4	Tumo (' <i>Publicity</i> ')	79
3.5.5	Tirišo (' <i>Practicability</i> ').....	79
3.6	KAKARETŠO	79
	KGAOLO YA BONE	81
4.1	TLHALOŠO YA DIKGOPOLO TŠA GO AMANA LE THUTO	81
4.2	MATSENO	81
4.3	FILOSOFI YA THUTO.....	81
4.3.1	Bokgoni bophelong (<i>Perennialism</i>).....	82
4.3.2	Tsebo ya go ruta (<i>Essentialism</i>)	82
4.3.3	Maitemogelo go tšwa thutong (<i>Progressivism</i>)	83
4.3.4	Maitemogelo bophelong (<i>Reconstructionism</i>).....	83
4.4	BORAFILOSOFI BA GO TUMA	84
4.4.1	Filosofi ya thuto go ya ka ya Aristotle	84
4.4.2	Filosofi ya thuto go ya ka Plato.....	84
4.5	SETLOGO LE HISTORI YA THUTO.....	85
4.5.1	Thuto ya bogologolo nageng ya Egipeta	85
4.5.2	Nako ya Vedic	86
4.5.3	Thuto ya bogologolo nageng ya Gerike/Athens (504–322) Pele ga Krisite	87

4.5.4	Paka ya Isocrates (436-338 BCE)	90
4.5.5	Paka ya Plato (428–348) Pele ga Kriste	90
4.5.6	Paka ya Aristotle (384–322) Pele ga Kriste	90
4.5.7	Thuto nageng ya Roma	91
4.5.8	Thuto pakeng ya Mehlagare ('Middle ages').....	92
4.5.9	Bohlabelagare ('Middle East').....	92
4.5.10	Thuto ka Ngwagakgolo wa Lesomešupa	93
4.5.11	Thuto ya bogologolo ya Afrika.....	93
4.6	THUTO.....	95
4.6.1	Setlogo sa kgopolo ya 'thuto'	95
4.6.2	Thuto / ('Didacticism') ke eng?	95
4.6.3	Thuto ya semmušo / semolao.....	98
4.6.4	Mokgwa wa go ruta	102
4.7	BOHLOKWA BJA THUTO.....	102
4.7.1	Thuto ya bogologolo	102
4.7.2	Thuto ya sebjalebjae.....	105
4.8	DIPONAGALO TŠA THUTO MOTHONG YO A RUTEGILEGO.....	108
4.9	KAKARETŠO	111
	KGAOLO YA BOHLANO	114
5.1	DIKGPOLO TŠA SENGWALO	114
5.2	MATSENO	114
5.3	MONGWADI.....	114
5.3.1	Mongwadi wa mmakgonthe	117
5.3.2	Mongwadi bjalo ka motho	118
5.3.2.1	Go kgoboketša ditaba	120
5.3.2.2	Go rulaganya ditiragalo	120
5.3.3	Mongwadi wa boikgopolelo.....	121
5.3.4	Mongwadikakanywa	121
5.4	MOLAODIŠI/MOANEGI	122

5.4.1	Mmoledi.....	123
5.4.1.1	Molaodiši wa go tseba tšohle (' <i>Omniscient narrator</i> ').....	124
5.4.1.2	Molaodiši yo o se nago tsebo ye e tseneletšego (<i>Objective narrator</i>)	125
5.4.1.3	Molaodiši wa tsebo ye e lekanetšego (<i>Limited narrator</i>)	126
5.4.2	Mmoledišwa.....	127
5.4.3	Mmolelwa	127
5.5	MMADI	127
5.6	SELAODIŠWA (' <i>TEXT</i> ')	128
5.7	KAKARETŠO	134
	KGAOLO YA BOSELELA.....	135
6.1	TIRIŠO YA THUTO DIKANEGELONG TŠS SEPEDI	135
6.2	MATSENO	135
6.3	KAKARETŠO YA DINONWANE	135
6.3.1	Makopo, S.A., <i>Moepathutse (2003)</i>	135
6.3.1.1	<i>Mmutla le tau</i>	136
6.3.1.2	<i>Mosela wa pela o kae?</i>	138
6.4	TSHEKASEKO YA DINONWANE.....	139
6.4.1	<i>Mmutla le tau</i>	139
6.4.2	<i>Mosela wa pela o kae?</i>	141
6.5	KAKARETŠO YA DIPUKU	143
6.5.1	Moloišie, L.B.: <i>Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa. (1953)</i>	143
6.5.2	SehloDIMELA, M.M.: <i>Moelelwa (1958)</i>	145
6.6	TSHEKASEKO YA DIPUKU.....	147
6.6.1	Thuto ya motheo goba ya segologolo.....	147
6.6.1.1	SehloDIMELA, M.M.: <i>Moelelwa (1958)</i>	147
6.6.1.1.1	Mmanare	147
6.6.1.1.2	Nakampe	149
6.6.1.1.3	Mokgadi.....	150
6.6.1.1.4	Janaware le Sekesepense	151
6.6.1.1.5	Moelelwa	152

6.6.1.2	Moloesie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1958) ...	154
6.6.1.2.1	Karel le mmagwe	154
6.6.1.2.2	Georgina	155
6.6.2	Thuto ya ka sekolong	156
6.6.2.1	SehloDIMELA, M.M.: <i>Moelelwa</i> (1958).....	157
6.6.2.1.1	Moelelwa	157
6.6.2.1.2	Janaware.....	157
6.6.2.2	Moloesie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1953) ...	158
6.6.2.2.1	Sara	158
6.6.2.2.2	Lekau le Lobisa.	158
6.6.2.2.3	Alfred	159
6.6.3	Maikarabelo le maikemišetšo	160
6.6.3.1	Moloesie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1953) ...	160
6.6.3.1.1	Alfred	160
6.6.3.1.2	Georgina	160
6.6.3.1.3	Leslie	162
6.6.3.1.4	Flora.....	164
6.7	KAKARETŠO	164
7	KGAOLO YA BOŠUPA	166
7.1	TIRIŠO YA BOITSHWARO DIKANEGELONG TŠA SEPEDI	166
7.2	MATSENO	166
7.3	BOITSHWARO BJA GO LOKA / BJO BOBOTSE	167
7.3.1	Makopo, S.A.: Moepathutse (2003)	168
7.3.1.1	Mmutla le tau	169
7.3.1.1.1	Mmutla	169
7.3.1.1.2	Tau	169
7.3.1.2	Mosela wa pela o kae?	170
7.3.1.2.1	Pela	170
7.3.1.2.2	Mpša	170
7.3.2	Moloesie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1953).....	170
7.3.2.1	Elizabeth	171
7.3.2.2	Alfred.....	172

7.3.2.3	Leslie.....	173
7.3.2.4	Georgina	175
7.3.3	Sehlodimela, M.M.: <i>Moelelwa</i> (1958)	177
7.3.3.1	Janaware	178
7.3.3.2	Nakampe.....	178
7.3.3.3	Mokgadi	179
7.4	BOITSHWARO BJA GO SE LOKE	180
7.4.1	Makopo, S.A.: <i>Moepathutse</i> (2003)	181
7.4.1.1	Mmutla le tau	181
7.4.1.1.1	Mmutla	181
7.4.1.2	Mosela wa pela o kae?	182
7.4.1.2.1	Mpša	182
7.4.2	Moloišie, R.B.L.: <i>Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa</i> .(1953).....	182
7.4.2.1	Mokgekolo mmagoKarel	183
7.4.2.2	Karel.....	183
7.4.2.3	Sara	184
7.4.2.4	Alfred.....	186
7.4.3	Sehlodimela, M.M: <i>Moelelwa</i> (1958)	187
7.4.3.1	Mmanare	188
7.4.3.2	Moelelwa.....	189
7.4.3.2.1	Bobodu bja Moelelwa	190
7.4.3.2.1	Go hloka tlhompho le lenyatšo ga Moelelwa.....	193
7.4.3.2.2	Moelelwa o dirile go re Maswatse ba nyatše batho ba Bopedi.....	195
7.4.3.3	Janaware	197
7.5	MOLWANTŠHWA WA KANEGELO YA BOITSHWARO	197
7.5.1	Moloišie, R.B.L.: <i>Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa</i> (1953).....	198
7.5.1.1	Batho ba maemo.....	198
7.5.1.1.1	Georgina	198
7.5.1.1.2	Leslie	198
7.5.1.2	Mafokodi a bona.....	199
7.5.1.2.1	Georgina	199
7.5.1.2.2	Leslie	200

7.5.1.3	Ba hwetša kotlo.....	201
7.5.1.3.1	Georgina	201
7.5.1.3.2	Leslie	201
7.5.1.4	Ba ya fase	202
7.5.1.4.1	Georgina	202
7.5.1.4.2	Leslie	202
7.5.1.5	Ba a lebalelwa.....	203
7.5.1.5.1	Georgina	203
7.5.1.5.2	Leslie	203
7.5.2	Sehlo dimela, M.M.: <i>Moelelwa</i> (1958)	204
7.5.2.1	Motho wa maemo.....	204
7.5.2.2	Bofokodi bja gagwe.....	204
7.5.2.3	O ya fase.....	205
7.5.2.4	O humana kotlo.....	206
7.5.2.5	O a lebalelwa	207
7.6	KAKARETŠO	208
	KGAOLO YA SESWAI	210
8.1	THUMO.....	210
8.1.1	Matseno.....	210
8.1.2	Kgaolo ya pele	210
8.1.3	Kgaolo ya bobedi.....	211
8.1.4	Kgaolo ya boraro	213
8.1.5	Kgaolo ya bone.....	215
8.1.6	Kgaolo ya bohloano.....	217
8.1.7	Kgaolo ya boselela	219
8.1.8	Kgaolo ya bošupa.....	221
8.2	Phapano magareng ga kanegeloboitshwaro le kanegelo thuto mo polelong ya Sepedi.	223
8.3	Dingwalo tša Sepedi di tšweletša bjang phapano magareng ga boitshwaro le thuto?	225
8.4	Dintlhakgolo tše bohlokwa tša go fapanya dikgopolo tše pedi tše ke:...	226

METHOPO	228
DIPUKU TŠEO DI TSOPOTŠWEGO	228
9.3 METHOPO YA WORLD WIDE WEB	260

KGAOLO YA PELE

1.1 MAIKEMIŠETŠO A NYAKIŠIŠO

1.2 MATSENO

Dikanegelo tša Sepedi di tšwelela ka mekgwa ye e fapanego gammogo le go tšweletša melaetša ye e fapanego. Ke ka fao ge, lengwalonyakišišo le le nepišago go tsinkela dikanegelo tša Sepedi e lego ya thuto le ya boitshwaro. Ke ka fao ge Groenewald (1993:15) a hlalošago kanegelo ya boitshwaro le thuto ka go fo re:

Morero wa kanegelo ya thuto goba boitshwaro šo:

Molwantšhwa ke motho wa maemo goba wa ka mehla,

- a) O na le bofokodi
- b) O ya fase
- c) O a lebalelwa

Ge a tiiša go ya pele go swana ga dikgopolo tše pedi tše tša thuto le boitshwaro Groenewald (1993:19) o fo re:

Diteng tša padi ya boitshwaro le thuto di lebane le leeto, e lego bophelo mo go nago le sephegelelwa.

Ge Kekana (2000:19) a thulana le tlhalošo yeo ya Groenewald ya dikgopolo tša thuto le boitshwaro o no re:

Padithuto yona e gatelela thuto yeo motho a swanetšego go e rutwa, e ka ba ka gae goba mafelong ao a swanetšego, mola padi ya boitshwaro e gatelela maitshwaro ao a nepagetšego mo setšhabeng.

Phala (1999:15) o kgonthiša tlhalošo ya Kekana ka go tiiša ka go re:

Boitshwaro e ka ba melao goba thuto yeo ngwana a ka e rutwago ke batswadi, barutiši, baruti goba mang le mang yo a lebanego le yena.... Thuto ke thuto yeo motho a ka e rutwago gohle mo go swanetšego, ke go re e sego ka sekolong fela. Thuto ye e ka ba ya sedumedi, sepolotiki, mešomo ya diatla goba mehuta ye mengwe ya thuto yeo e rutwago.

Ge go tsinkelwa ditlhalošo tša Groenewald ka lehlakoreng le, le tša Kekana le Phala ka lehlakoreng le lengwe, go lemogwa kgakanego ya tlhalošo ya dikgopolo tša boitshwaro le thuto. O ka re Kekana le Phala ba lemogile bofokodi bja tlhakahlakano ya tlhalošo ya mareo a mabedi ao, yeo e rotošwago ke Groenewald.

Taba yeo ya bofokodi bja tlhalošo ya Groenewald ya dikgopolo tše pedi tšeo, e lemogilwe gape le ke Marggraff (1994:iii) ka gobane ge a rarolla bothata bjo bja Groenewald o no re:

The didactic story, which is closely related to the moral story, is investigated, and it is discovered that the clear differences between these two narrative types exist in two areas, namely aim and protagonist. The first and foremost aim of the moral story is to test the reader's moral ethical values, to moralise, while the aim of the didactic story is to teach.

Nyakišišo ye e amogela ditlhalošo tša Kekana, Phala le Marggraff malebana le dikgopolo tša boitshwaro le thuto. Le ge go le bjalo, bothata ke gore basekaseki ba le bona ba fo fapantšha dikgopolo tše ka go di phara dipataka ntle le go di hlaloša ka tsenelelo gore phapano yeo e tle e bonagale ka tshwanelo. Nyakišišo e yo leka go nyepolla nyepo yeo ka go e lebanya le *Moelelwa* ya Sehloodimela (1958) bjalo ka kanegelo ya boitshwaro le thuto.

1.3 DIPOTŠIŠONYAKIŠIŠO

Dipotšišo tše bohlokwa tša nyakišišo ke gore:

- a) A go na le phapano magareng ga kanegeloboitshwaro le kanegelothuto mo polelong ya Sepedi?
- b) Dingwalo tša Sepedi di tšweletša bjang phapano magareng ga boitshwaro le thuto?
- c) Ke dintlhakgolo dife tše bohlokwa tša go fapanya dikgopolo tše pedi tše?

1.4 MAIKEMIŠETŠO

Ka mabaka a a pelaelo a go tšweletšwa ke thulano ya dingangišano tša borateori ba ba ka mo godimo tša mabapi le ditlhalošo tša dikgopolo tša kanegeloboitshwaro le kanegelothuto, nyakišišo e tla thoma ka (a) go rarolla kgakanego yeo ka go ahlaahla ge e ba go na le diphapano tše kgolo magareng ga dikgopolo tše pedi, le (b) go nepiša ka tsinkelo dikgopolo tše pedi tše, gagolo go lebeletšwe dikarolwana tša dingwalo tše di tšweletšago phapano magareng ga kanegeloboitshwaro le kanegelothuto mo polelong ya Sepedi.

Ka fao ge, maikemišetšogolo a nyakišišo ye a lebane le:

- go kgonthiša ge go le phapano gare ga boitshwaro le thuto,
- go hlaloša dikgopolo tše pedi tše, thuto le boitshwaro, gore go tle go lemogwe phapano gare ga mareo ao,
- go hlatholla ka go sekaseka dikgopolo tše tša thuto le boitshwaro ka nepo ya go tšweletša phapano ya tšona, le
- go fa mehlala ya maleba ya thuto le boitshwaro go tšwa dingwalong tša Sepedi.

1.5 TEKOLO YA DINGWALO

Go tla thongwa pele ka go nyakišiša ge e ba go šetše go na le banyakišiši bao ba šetšego ba kgathile tema ye bohlokwa ka lehlakoreng la tlhalošo ya phapano gare ga sengwalo sa boitshwaro le sa thuto, gagolo go nepišwa dingwalo tša Sepedi. Phatišišo ye e utolotše gore go na le bafatišiši bao ba šetšego ba pharile dipataka tlhalošo ya boitshwaro le thuto dingwalong tša Sepedi, e lego Groenewald (1993), Mojalefa (1994), Marggraff (1994), Lekganyane (1997), Phala (1999), Kekana (2000), Komati (2000) le Thobejane (2009)

1.5.1 Groenewald, P. S.: Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 3 (1993)

Groenewald ge a hlaloša mareo a boitshwaro le thuto o re a lebane le selo se tee. O fo re padithuto goba kanegeloboitshwaro ke mohuta wa dipadi tša mathomo tša Sepedi. Molwantšhwa ke motho yo mmadi a itswalanyago le yena le ge go na le thulano magareng ga go loka le go se loke. Molwantšhwa wa padithuto goba kanegeloboitshwaro ke motho yo mmadi a itswalanyago le yena ebile ke motho wa maemo goba wa mehleng yo a yago fase ka lebaka la bofokodi bja gagwe gomme mafelelong o a lebalelwa ka ge a laetša boitsholo. Diteng tša padithuto goba padiboitshwaro di lebane le leeto leo le swantšhwago le bophelo. Sehloa le tlemollo ya lehuto di lebane le go loka.

1.5.2 Mojalefa, D. D.: Tshekaseko ya *Hlwayang Tsebe* (1994)

Ge Mojalefa a dira tshekatsheko ya *Hlwayang Tsebe* o re moko wa ditaba wa padithuto goba kanegeloboitshwaro o thulantšha dikgopolo tša go loka le tša go se loke. Dipadithuto tša mathomo di gatelela kotlo ebile ga di na thulaganyo ya go rarana, go swana le *Hlwayang Tsebe* mola tša sebjalebja di gatelela tebalelo gomme thulaganyo ya tšona e raragane, go swana le ya *Noto-ya-*

Masogana. O re padithuto goba kanegeloboitshwaro e lebane le go hlabolla goba go ruta motho thuto, semelo, boitshwaro goba ditiro tša setho. Mojalefa, go swana le Groenewald, ga a fapantšhe mehutangwalo ye ka gobane o e hlaloša mo nkego ke mohuta o tee.

1.5.3 Marggraff, M. M.: *The moral story in Zulu* (1994)

Ge Marggraff a hlatholla dikgopolo tša padithuto le padiboitshwaro o re go na le tswalano magareng ga tšona fela ga di swane. Phapano ya tšona e tšweletšwa ke maikemišetšo le molwantšhwa. Maikemišetšo a padi ya boitshwaro ke go bontšha mmadi mohola goba bohlokwa bja maitshwaro a mabotse (a go loka), morero wa yona ga o laolwe ke molao wo o itšego. Go na le baanegwa ba go emela botse le ba go emela bobbe ka go realo go tšwelela thulano magareng ga botse le bobbe.

Maikemišetšo a padithuto ke go ruta, gomme morero wa yona o laolwa goba o ithekga ka ditumelo le melao ye e itšego, baanegwa ba gona ba na le semelo se se tseneletšego gomme tikologo ya gona ke ya ka sekolong. Ke ka fao Marggraff a solago tlhalošo ya Groenewald ya dikgopolo tše pedi tše: thuto le boitshwaro ka go gatelela gore dikgopolo tše ga di tšeelane mollo le gateetee.

1.5.4 Lekganyane, E.M.: *Noto-ya-masogana: Padi ya boitshwaro* (1997)

Lekganyane o re padiboitshwaro e nepiša ka fao motho a godišwago ka gona, go itshwara ga gagwe motseng goba setšhabeng. Thuto yona e lebane le maitshwaro a mabe goba a mabotse. Ka go realo padithuto e lebane le thuto yeo motho a swanetšego go e rutwa mafelong a thuto, sedumedi, polotiki le mediro ya diatla. Go ka thwe ke thutotirišo ye e sepelelanago le thutokakanywa – e na le lenaneo le le rilego.

1.5.5 Phala, R.S.: *Thellenyane Batlabolela: Tiragatšo ya boitshwaro* (1999)

Ge Phala a hlaloša dikgopolo tša padithuto le padiboitshwaro, o di fapantšha ka go re boitshwaro bo lebane le melao goba thuto ya ka gae yeo batswadi goba motho mang kapa mang a ka e rutago ngwana. Thuto ya mohuta wo ga e na thulaganyo ye e beakantšwego. Kgopolo ya padithuto e lebane le ge motho a rutwa gohle mo go latelwago lenaneo la thuto go swana le ka sekolong goba mafelong a mangwe mo go nago le thutokakanywa.

1.5.6 Kekana, M.I.: *Moelelwa: Padinyana ya boitshwaro* (2000)

Kekana o gata ka mošito o tee le Marggraff, Lekganyane le Phala ka go tšweletša taba ya phapano ya ditlhalošo tša mareo a a thuto le boitshwaro. O re padiboitshwaro e lebane le go gatelela maitshwaro ao a nepagetšego mo setšhabeng ka ge moanegwathwadi (molwantšhwa) a swanetše go ba le mhlakore a mabedi, e lego la go loka le la go se loke. Lehlakore la go se loke le lebane le bofokodi bja gagwe bjoo bo mo dirišago ditiro tše mpe, gomme a swanelwa ke kotlo. O tšwela pele ka go re maikemišetšo a padithuto ke go ruta gomme e na le thutokakanywa ka ge e na le tebanyo ye e itšego, bjalo ka thuto ya ka sekolong, ya sedumedi, ya mediro ya bokgabo, bjalobjalo.

1.5.7 Komati, P.R.: *Manyobonyobo: Padi ya boitsholo* (2000)

Komati ge a hlaloša dikgopolo tše tša padi ya boitshwaro le thuto o a di fapantšha ka go gata mohlaleng wa Marggraff le Lekganyane. O re padi ya boitshwaro e lebane le ka mo motho a godišitšwego ka gona. Boitshwaro e ka ba bjo bobotse goba bjo bobo. Padithuto e lebane le thuto yeo e rutwago mafelong a thuto.

1.5.8 Thobejane, M. M.: *Tsiri: Padinyana ya Madiba* (2009)

Thobejane, bjalo ka Groenewald le Mojalefa, o hlaloša gore padiboitshwaro le padithuto di a swana. O tšwela pele ka go tsopola padinyana ya Madiba, e lego *Tsiri* gore ke ye nngwe ya dipadi tša mathomo tša thuto goba boitshwaro tša Sepedi. Tihalošo ye a gatelela gore Thobejane o gata ka mošito o tee le Groenewald le Mojalefa ge a hlaloša mareo a a thuto le boitshwaro.

Lengwalonyakišišo le le amogela le go thekga ditlhalošo tša basekaseki bao ba fapantšhago mareo a thuto le boitshwaro, le go thulana le bao ba kwantšhago dikgopolo tšeo. Eupša le ge go le bjalo, e gatelela gore le ge e amogela ditlhalošo tša basekaseki bao ba fapantšhago thuto le boitshwaro, ga e kgotsofatšwe ke mokgwa wa bona wa go no phara dikgopolo tšeo dipataka ntle le go di hlaloša ka tsenelelo gore phapano yeo e tle e bonagale ka tshwanelo. Tharollo ya bothata bjo bja tlhalošo ya dikgopolo tša boitshwaro le thuto, e yo nepišwa ka go tsinkela dinonwane tše pedi go tšwa go *Moepathutse* ya go kgoboketšwa ke Makopo (2003), e lego *Mosela wa pela o kae* le *Mmutla le tau*. Go iša pele go yo tsinkelwa dikanegelo tša Sepedi e lego *Moelelwa* ya go ngwalwa ke Sehlodimela (1958) le *Kgopotšo go Betrice wa Botlokwa* ya go ngwalwa ke Moloisie (1953).

1.6 BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO

Mo go tekolo ya dingwalo go šetše go bontšhitšwe gore banyakišiši ba peleng ga se ba fatišiša tlhalošo ye e tseneletšego ya go thuša go fapantšha dikgopolo tša boitshwaro le thuto. Le ge mo le mola dinyakišišo tšeo tša bona di kgwathakgwathile phapano ya dikgopolo tšeo, gagolo tša Kekana, Phala le Marggraff, eupša ga di bolele ka botlalo seo tlhalošo ya thuto le boitshwaro di lego sona. Taba yeo e bohlokwa, le ge basekaseki bao ba peleng o ka re ga ba bone bohlokwa bja yona, ka gobane go bohlokwahlokwa go lemoga

phapano gare ga padithuto le kanegeloboitshwaro. Ke ka fao go sa makatšego ge bontši bja bangwadi ba dingwalo tša Sepedi ba sekametše ka kudu ka lehlakoreng la go ngwala dikanegelo (dingwalo) tša boitshwaro go feta tšeo tša thuto ka ge ba sa lemošwa/hlahlwa go rulaganya mehutangwalo ye ka tshwanelo.

Ka tsela yeo lengwalonyakišišo le, le bohlokwa ka gobane le tlo thuša go tšweletša tshedimošo ye bohlokwa ye e lebanego le phapano ya dikgopolo tša thuto le boitshwaro, ya go hlagišwa ka tsela ya go bapetša dingwalo tša thuto le tša boitshwaro gore go tle go lemogwe ge go le phapano ya merero ya mehutangwalo ye.

1.7 MOKGWANYAKIŠIŠO

Mokgwa woo o tšwelelago go feta mekgwa ka moka mo nyakišišong ye, ke wa go bapetša, le ge go sa na le mekgwa ye mengwe gape ye bohlokwa le yona yeo e nyalanego le nyakišišo ye, e lego mokgwa wa go hlaloša le mokgwa wa go hlatholla sebopego sa sengwalo; ka go realo mekgwa yeo e ya go hlathollwa ka botlalo nyakišišong ye.

1.7.1 Mokgwa wa go bapetša dingwalo

Ge Maungedzo (1999:5) a hlaloša lereo le, o bolela gore mokgwa wa go bapetša o thomile ngwagengkgolo wa bolesomesenyane. Ge mokgwa wo o dirišwa go lebeletšwe ka kudu dielemente tše dingwalo di swanago ka tšona le tše di fapanago ka tšona. Ge Magapa (1997:10) a godiša kgopolo ye o re ge elemente, e tee goba tše pedi di bapetšwa, go hlokomedišišwa ka fao di swanago goba di fapanago ka gona. Wellek le Warren (1942:41) le Wales (1995:220) ba hlaloša kgopolo ya go bapetša ka go re e lebane le go bapiša dilo ka maikemišetšo a go lemoga phapano gare ga tšona le ka fao di nyalelanago ka gona. Polelo ye e bontšha gore ge dingwalo di bapetšwa le tše dingwe, go kgonthišwa gore di tsinkelwe ka botlalo, ntle le go tlogela selo. Go tlaleletša polelo ya borateori ba, Shipley (1970:60) le Thwala (1989: 4) ba re go bapetša ke mokgwa wa go nyankolla ka fao dingwalo di nyalelanago ka gona. Ka go realo, kamano gare ga dingwalo e a gatelelwa.

Ntlha ye ya kamano dingwalong e tiišetšwa ke Fowler (1987:34) le Swanepoel (1990:42) ka go re go bapetša ke go ithuta kamano gare ga dingwalo tšeo di swanago. Le ge bona ba bolela ka go nepiša sehlopha se tee sa dingwalo, tlhalošo ya kgopolo yeo, go ka thwe, ke ye e nabilego. Ke ka moo Mawela (1994:3) le Lebaka (2006:11) ge ba nontšha seo, ba rego go bapetša go ka se beelwe mellwane ya go re go tsinkelwa fela mohuta wo o itšego wa dingwalo. Seo se ra gore mehuta ya go fapana ya dingwalo e ka bapetšwa ka go hlokomela kamano gare ga diphapantšho tšeo di bopilego sengwalo. Go

realo go ra gore go bapetša ke go lekodišiša ka mo dipharologantšho tšeo di nago le kamano, go bona ka moo di swanago, ebile di fapanago ka gona mehuteng ya go fapana ya dingwalo. Polelo yeo ya Mawela le Lebaka e katološwa ke Daiches (1981:25) le Swanepoel (1982:24) ka go re ge go dirwa tshekatsheko ye e tseneletšego ya dingwalo, go bapetša go utolla bothakga le bošaedi dingwalong.

Praver (1973:169) o šitlela ka go re mokgwa wa go bapetša ke mokgwa wo mokaone wo ka wona go ka fatišišwago nyalelano ya go fetoga ga dikgopolo. Ka fao polelo yeo e laetša gabotse gore ka go diriša mokgwa wo go ka utollwa dielemente tše ntši tša go laetša go swana goba go fapana ge go bapetšwa dingwalo tša mohutangwalo wo o rilego.

Ka go realo, go ka rungwa ka go re go bapetša ke go tsinkela kamano gare ga dingwalo tše di swanago le tše di fapanago. Dingwalong tšeo go ka tsitsinkelwa tšeo di nago le kamano go bona ka mo di nyalelanago le ka mo di fapanago ka gona. Go bapetša ke kgopolo ye bohlokwa nyakišišong ye ya tlhalošo ya phapano magareng ga padiboitshwaro le padithuto dingwalong tša Sepedi.

1.7.2 Mokgwa wa go hlaloša sengwalo

Morris (1973:346) ge a bolela ka go hlaloša o re ke '*to state the precise meaning of a word or sense of a word*'. Ka go realo go hlaloša ke go fa tlhalošo ya maleba ya selo ka go šomiša polelo ye e tla se tšweletšago nyanyeng. Horward (1962:179), Kgatla (2000:17), David (2000:28-29) le Shipley (1970: 92) ba tlaleletša polelo ye ka go re go hlaloša ke go tšweletša polelo ye e tseneletšego ya selo le go utolla dipharologantšho tša selo seo gore sebopego sa sona se šale se le pepeneneng ka go gatelela molaetša, le go beakanya dikgopolo ka tatelano.

Ge Hornby (1995:305) a fahlela ntlha ya go rotošwa ke borateori ba ka godimo, o re go hlaloša ke go nepiša thwi tlhalošo ya mantšu goba dikafoko.

Taba ye ya go hlaloša mantšu sengwalong e bohlokwa. Thokoane (2006:13) o akaretša go hlaloša ka go re ke go bontšha diponagalo ka moka tšeo selo se ka tsebegago ka tšona. Ke ka fao Kekana (2000: 4) a kgonthišišago ka go re, 'ge go bolelwa ka go hlaloša go be go šupša popego ya selo' se se rilego.

Serudu (1989:25) le Mampho (1999:4) ba iša pele ka go re go hlaloša go lebane le sebopego, seemo goba kamano ya selo se tee le tše dingwe sengwalong. Ka go realo go ka thwe kamano e bohlokwa gare ga diphapantšho tšeo di fatolotšwego sengwalong. Hill (1988:04) o tiišetša seo ka ge a re tlhalošo e swanetše go kgontšha mmadi go lemoga dipharologantšho ka moka tša selo seo se hlalošwago gape e tlogele tšeo e sego dipharologantšho tša sona.

Ge go akaretšwa go ka thwe go hlaloša ke go nepiša tlhalošo ya mantšu le dikgopolo sengwalong le go utolla diphapantšho tša selo seo se hlalošwago gore sebopego goba seemo sa sona se tle se tsebege/bonagale, gore go be le kamano le kwešišo ye botse.

1.7.3 Mokgwa wa go hlatholla sengwalo

Peck le Coyle (1984:134) ba re go hlatholla ke go tšweletša tlhalošo ye e tseneletšego ya maleba sengwalong. Polelo ya bona e tiišwa ke Hawthorn (2000:179), Mojalefa (1995:30) le Maruma (2012:4) ka go re go hlatholla go lebane le tlhalošo ya sengwalo go šeditšwe go se hlaramolla go fihlelela go tšwelela kwešišo ye e tseneletšego ya go kwagala. Go realo go ra gore go hlatholla ga se fela go hlalošiša sengwalo, eupša go ka amanywa gape le kwešišo ya seo se hlalošwago sengwalong. Ke ka lebaka leo Harris (1992:172) le Lebaka (2006:11) ge ba kgonthišiša taba yeo, ba rego go hlatholla ke go hlaloša sengwalo, go bontšha ge e ba polelo ye e dirišitšwego sengwalong e a kwešišega.

Abrams (1985:91) le Hirsch (1967:86) ba katološa tlhalošo ya kgopolo yeo ya go hlatholla, ka go re e lebane le go hlaloša ditiro tša dipharologantšho tša

selo se se hlalošwago sengwalong. Ba tšwela pele ka go re go hlatholla go lebane le tsinkelo ye e tebilego ya sengwalo ka botlalo, go utolla tabataba ye e se rwelego gore motho a be le kgopolo ye e tebilego ya selo seo se hlathollwago. Ke ka fao Phala (1999:6), Sebake (2002:7) le Lekganyane (2002:4) ba re go ge go bolelwa ka go hlatholla go gatelelwa mešomo goba mehola ya diphapantšho tša sengwalo.

Godimo ga moo Serudu (1989:25) le Culler (1972:5) ba ema ka lentšu le tee leo le re go kgopolo ye ya go hlatholla e amana le kwešišo. Kwešišo yeo e ka ba ya polelo, tlhalošo goba moko wa ditaba. Taba ye e gatelelwa gape ke Wales (1995:256) ge a re go hlatholla ke:

The interpretation of the language derived from the analysis of the formal and semantic patterns which lead to the assessment of the significance of findings for the interpretation of the text's overall meaning.

Ka go realo go ka thwe, go hlatholla go lebane le tsinkelo, tekanyetšo, tekolo le nyakišišo ya thulaganyo ya polelo go hlagiša molaetša wa sengwalo molaleng.

Go ka rungwa ka go re motho o hlatholla selo seo a nago le kwešišo ka ga sona ka go tšweletša dipharologantšho tša selo seo se hlathollwago. Ke ka tsela yeo ka tlhathollo go bolelwago ka go nyalelana le go fa mehola ya selo seo se hlalošwago. Go tšweletša modiro wa sehlošwa ke yona kgwekgwe ya kgopolo ye ya go hlatholla sengwalo.

Tema ye e wetšwa ka go re tlhalošo ya dikgopolo tše tša ka godimo e bohlokwa mo nyakišišong ye ka gobane go yo bapetšwa, hlalošwa le go hlathollwa dikokwane tše bohlokwa tša padiboitshwaro le padithuto ka go di nepiša le Moelelwa le Beatrice wa Botlokwa.

1.8 TAETŠONYAKIŠIŠO

Taetšonyakišišo ye e tlogo dirišwa mo ke ya naratholotši. Wo ke mokgwa wa go hlaloša sebopego sa sengwalo. Marggraff (1996:1) o re ka ngwagakgololesomesenyane, bafatišiši ba thomile tsela ye mpsha ye bohlokwa ya go fetleka sengwalo. Tsela yeo e be e nepiša go re ge ba nyakišiša sengwalo, ba be ba tsinkela tshekatsheko ya sengwalo gammogo le bophelo bja mongwadi. Jefferson le Robey (1986:26) ba tiiša kgopolo ye ka go re:

The homespun view of literature had tended to see literature either as an expression of an author's personality and world-vision.

Seo se ra go re dikgopolo tše pedi tše, sengwalo le mongwadi, e be e le selo se tee ge go tsinkelwa sengwalo. Mokgwa wo wa basekaseki ba peleng, o kgahlanong le tsela yeo e utolotšwego ke borateori ba ka morago ya go nyakišiša sengwalo. Ke ka fao Segers (1978:10), Abrams (1993:102) le Mojalefa (1995: 82) ge ba nontšha taba yeo, ba rego nyakišišo ya mohuta woo ya go lebanya sengwalo le mongwadi ga e amogelege. Bona ba re go swanetše go tsinkelwa sengwalo, e sego bophelo bja mongwadi. Kgopolo ya boSegers e tlaleletšwa ke Van Gorp (Swanepoel, 1990:10) ka go re sengwalo '*literary text*' ke modiro wa bokgabo, e sego bophelo le boitshwaro bja mongwadi. Go realo go ra gore ge go nyakišišwa sengwalo, go swanetše gore go hlokomelwe fela seo se lego ka gare ga sengwalo fela.

Borateori ba '*Russian Formalists*' ba tšwela pele go hlatholla sebopego sa sengwalo ka go re se beakantšwe go ya ka matlalo a sengwalo a mabedi a go fapana. Ge a tiišetša taba yeo, Chatman (1980:19-20) o re sengwalo se bopilwe ka matlalo a mabedi, e lego '*fable*' (diteng) le '*plot*' (thulaganyo). Le ge matlalo ao a mabedi a fapana, ona a na le kamano ka ge a bopa sengwalo. Kamano yeo ya matlalo a sengwalo, e gatelelwa ke Wellek le Warren

(1948:140) ka go re ditaba tša diteng, mongwadi o di diriša go rulaganya ditaba tše a ikgethetšego tšona gore ge a tlo rulaganya ditiragalo tše a kgone go tšweletša molaetša wa gagwe.

Tlhalošo yeo e bohlokwa ka gore e fapantšha matlalo a mabedi a sengwalo, e lego diteng le thulaganyo. Basekaseki ba ba tšweletšego ka morago ga borateori ba Marašia, ba go swana le Bal (1980:60), Genette (1980:27) le Strachan (1988:2) ba hlaloša gore sengwalo se bopilwe ka matlalo a mararo, e lego '*story/geskiedenis*, '*narrative/verhaal*' le '*narration/teks*'. Groenewald (1992:1) le Mojalefa (1996:1) ba oketša kgopolo ya boBal mabapi le sebopego sa sengwalo, gomme bona ba re matlalo ao a mararo ke diteng, thulaganyo le mongwalelo. Harris (1992:258) le Lebaka (1999:08) ba tšwetša kgopolo ye pele ka go re naratholotši e hlaloša sebopego sa sengwalo ge se na le matlalo a mararo, e sego a mabedi.

Bjale go yo hlalošwa dikgopolo tše tša matlalo a sebopego sa sengwalo, e lego (a) diteng, (b) thulaganyo le (c) mongwalelo.

1.8.1 Diteng

Ge Peck le Coyle (1986:132) ba hlaloša lereo le, ba re diteng ke seo se bolelwago sengwalong mola Sklovskij (1921:297) a re diteng e no ba ditaba tše di dirišwago go bopa thulaganyo. Ditlhalošo tša borateori ba ga di kwešišege ka botlalo. Ke ka fao Maila (1997:18) le Kgatla (2000:21) ba katološago kgopolo ye ka go re diteng ke letlalo la mathomo, la ka garegare, le gona le bohlokwa ge go tsinkelwa sebopego sa sengwalo.

Kennedy (1989:40), Chatman (1980:19) le Strachan (1990:98) ba oketša polelo ya borateori bao ka go bolela gore diteng ke ditaba tše e lego kgale di le gona pele ga ge sengwalo se ka hlangwa. Ka go realo, ditaba tše tša diteng ga di thongwe ke mongwadi ka boyena, eupša mongwadi o hweditše di le gona, sa gagwe ya ba go hlama sengwalo ka tšona.

Go tšwela pele Strachan (1988:5), Mohlala (1994:25), Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1981:48) gammogo le Chatman (1980:19-20) ba bolela gore ge ditiragalo tšeo tša diteng di hlolega, go ba le lenaneo la tatelano leo di le šalago morago. Rimmon-Kenan (2014:3) le yena ga se learogi tabeng ye ya tlhalošo ya tatelano ya ditiragalo tša diteng. O re:

Story designates the narrated events, abstracted from their disposition in the text and reconstructed in their chronological order, together with the participants in these events.

Ka mantšu a mangwe, ge ditiragalo di hlokega, kanegelo e ka se be gona. Ge go se na le kanegelo, gona kgwekgwe ya molaetša e ka se be gona.

Taba ye ya tatelano ya ditiragalo, ya ka godimo, e tiišetšwa ke Groenewald (1991:18) ge a re tatelano yeo e laolwa ke melao yeo motho a e tlwaetšego, gomme tatelano yeo ke ye e kwagalago. Mojalefa (1994:20) le Lebaka (1999:10) ba otlolla taba ye ka go re ge ditaba tšeo di latelana bjalo, di tlemaganywa ke selo se tee, e lego sererwa ('*topic*').

Ge Serudu (1989:43) a hlaloša lereo le o fo re ke '*topic*' taba/sererwa; ke go re ke seo ge mongwadi a ngwala goba a bolelago, a hlamula ka sona. Ge a kgonthiša polelo ye ya Serudu, Mojalefa (1993:33) o re sererwa se logagantšwe go ba kgopana e tee, gomme godimo ga moo se lebane le diteng. Marggraff (1994:61) ge a hlaloša sererwa go ya pele o re ke kgopolokgolo ya mafelelo yeo mmadi a e fihleletšego mo sengwalong.

Go ka rungwa ka gore diteng ke ditaba tšeo di hlagilego kgale, gomme tša tanya šedi ya mongwadi, tša mo hlohleletša go ngwala sengwalo ka tšona. Ditaba tšeo tša diteng di laolwa le go kgokaganywa ke sererwa gore e be selo/tabane se tee.

1.8.2 Thulaganyo

Thulaganyo ke letlalo la bobedi la sengwalo. Borateori ba go swana le Abrams (1988:139), Perrine (1983:41), Brooks le ba bangwe (1975:25), le Heese le Lawton (1983:105) ba kiba ka mošito o tee ka taba ya go re thulaganyo ke ge mongwadi a beakanya ditiragalo tša sengwalo sa gagwe ka lenaneo leo a ikgethetšego lona. Fela seo borateori bao ba se gatelelago mo polelong ya bona ke gore ditiragalo tšeo ge di beakanywa bjalo, di swanetše di swarane gore ditaba tša sengwalo di tšwele pele. Taba yeo ya go tlemaganya ditiragalo e tiišwa gape ke Tennyson (1966:124) ge a re:

Plot is the arrangement made by the playwright of events of the story of a play, an arrangement designed to show not only sequence but also cause and effect. Plot in its entirety is the pattern of interlocking events that propels a story forward from conflict to resolution.

Le ge Tennyson a amanya thulaganyo le tiragatšo, nyakišišo e gatelela gore thulaganyo e dirišwa gape le go mehutangwalo ye mengwe ya go swana le padi, kanegelokopana, bjalobjalo.

Ge Serudu (1989: 48) a tlaleletša polelo yeo ya Tenneyson o re thulaganyo ke freimi goba motheo wo mongwadi a hlamago taba ya gagwe godimo ga wona. Go yona ditiragalo di latelana go ya ka mo di hlolanago ka gona. Ka thokong ye nngwe, borateori ba go swana le Tleane (1989:3), Masola le Kgatla (1993:79) Perrine (1983:41) le Abrams (1981:137) ge ba katološa taba ye ka go re thulaganyo ke tsela yeo mongwadi a rulaganyago ditiragalo tša sengwalo sa gagwe ka yona. Le ge ba realo, gabotse ba gatelela gore tabakgolo moo peakanyong ya ditiragalo ke seo se hlolago ditiragalo tšeo.

Tihalošo ya borateori ba e fapana le ya Mojalefa (1995:16) ka gore o re thulaganyo ke mokgwa woo mongwadi a dirišago ditaba tša diteng gore

maikemišetšo goba tebanyo ya gagwe e tle e bonagale. Yona tebanyo goba maikemišetšo ao ke seo se bitšwago moko wa ditaba. Groenewald (1993:3) o fo tlaleletša ka go re thulaganyo ke tlhopho ya dithekniki ge di amana seng sa tšona; ge ye nngwe le ye nngwe e lebane le moko wa ditaba. Ka gona Groenewald o gatelela dikokwane tše bohlokwa ge go ahlaahlwa thulaganyo ya sengwalo ka go nepiša moko wa ditaba le dithekniki.

Ge a ruma ditaba tše tša thulaganyo, Mojalefa (1994:21) o re thulaganyo e ama:

- Tlholego le kanego ya ditiragalo go ya ka nako ye e itšego.
- Tšhomišo ya baanegwa ba ba fapafapanego.
- Tswakatswakano ya mediro ya baanegwa gore go hlolege thulano.
- Gomme thulano yeo e hlola maatlakgogedi.

1.8.3 Mongwalelo

Groenewald (1993:5) o re mongwalelo ke letlalo la boraro la sengwalo leo le bonalago bjalo ka karolo ya sebopego sa sengwalo. Mmadi o kgona go lemoga karolo yeo ya sengwalo ka ge letlalo leo le le gona tlhalošong; ke ka fao go thwego o kgona go bala sengwalo ka ge go le polelo ye e dirišetšwego go sona. Ke ka fao go thwego letlalo le le lebane le polelo ya mongwadi.

Borateori ba go swana le Mogale (1991:37), Lucas (1974:49) le Cuddon (1982:663) ba hlaloša mongwalelo ka go re ke mokgwa wo mongwadi a tšweletšago dikgopolo le maikutlo ka wona. Ka wona mongwalelo woo, mongwadi o kgona go godiša maatlakgogedi a sengwalo. Ke ka lebaka la gore, ka polelo ya mongwadi, mmadi a ka kgona go kwešiša sengwalo le maikemišetšo a mongwadi. Go ra gore polelo ya mongwadi e bohlokwa kudu ge go bolelwa ka mongwalelo, ka gobane ke yona yeo e kgonago go bopa segwera gare ga mongwadi le mmadi.

Ge ba otlolla kgopolo yeo, Kenney (1966:60) le Lucas (1974:49) ba re mongwalelo o kgokaganya mongwadi le mmadi ka mokgwa wa poledišano. Abrams (1985:203) le Thobakgale (1996:27) ba katološa taba ye ya mongwadi ka go re mongwadi o kgona go šomiša polelo go hlaloša seo a ratago go se tšweletša. Se se ra gore mongwadi a ka itlhaloša goba a hlaloša seo se lego mogopolong wa gagwe ka go šomiša polelo. Ke ka fao Mayekiso (1985:89), Mamoleki (1992:30) le Murray (1996:65) ba rego mongwalelo o bohlokwa ka gore mongwadi o kgona go hlagiša dikgopolo tša gagwe go mmadi ka bokgwari le bokgoni bjo bogolo. Go tšwela pele, Strunk (1959:53), Hawthorn (2000:344), le Beckson le Ganz (1989:270) ba re mongwadi o tšweletša dikgopolo ka go kgetha mantšu le go beakanya mafoko a a tanyago kgahlego ya mmadi, ebilego a na le mošito.

Ka go realo ge go hlokomedišišwa mongwalelo wa mongwadi, go swanetšwe go tsinkelwa kgetho le tirišo ya mantšu, tšhomišo ya dika le diema, dikapolelo, tlhamego ya mafoko, tshwantšhokgopolo le dikakanyo (Murray, 1996:5). Ohman (1972: 47) o re modiro wo mogolo wa mongwadi ga se fela go beakanya dikgopolo tša gagwe, eupša o swanetše go tšea maemo malebana le seo a ngwalago ka sona. Ke ka fao ka polelo mmadi o kwešišago sengwalo; o kwešiša tebanyo ya mongwadi yeo e lego moko wa ditaba. Gape polelo yeo e tšwetša maikutlo a mongwadi pele, mabapi le taba yeo e bolelwago; gomme maikutlo ao a sepedišana le khuduego.

1.9 THULAGANYO YA DIKGAOLO

Kgaolong ya pele go boletšwe ka matseno, gomme go gatelelwa bohlokwa bja go nyakišiša tlhalošo ya phapano gare ga kanegeloboitshwaro le padithuto gagolo go hlokometšwe dikanegelo tša Sepedi. Go iša pele go hlokometšwe maikemišetšo a phatišišo ye. Se sengwe gape se bohlokwa ke tebelelo ya basekaseki ba ba šetšego ba sekasekile sererwa sa mohuta wo. Gomme go lemogilwe gore go na le phapano gare ga tshekaseko ye le dinyakišišo tšeo tša bafatišiši ba peleng.

Go tšwela pele go kgethilwe mekgwa ye meraro yeo e lebanego le tlhalošo ya mathata ao a tlhalošo ya dikgopolo tša thuto le boitshwaro mo dikanegelong tša Sepedi. Mekgwa yeo e hlaotšwego ke (a) go bapetša, (b) go hlaloša le (c) go hlatholla ka gobane e lebane thwi le tharollo ya mathata ao a tšweleditšwego mathomong a nyakišišo ye. Go laeditšwe le bohlokwa bja nyakišišo ye gape go sa lebalwe le taetšonyakišišo ye e yago go dirišwa ya naratholotši. Go hlalošitšwe ka sebopego sa sengwalo ge se bopilwe ka matlalo a mararo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo.

Kgaolong ya bobedi go tlo hlalošwa kgopolo ya teori ya dinonwane go ya le ka fao e hlalošwago ke basekaseki ba peleng gore go tle go lemogwe ka fao e dirišitšwego ka gona ke bangwadi ba dikanegelo tša Sepedi. Dinonwane, e lego motheo wa setšo, ke tšona tšeo e lego pulamadibogo mo thutong ya boitshwaro dikanegelong tša Sepedi.

Kgaolong ya boraro go tlo hlalošwa kgopolo ya teori ya kanegeloboitshwaro go ya ka fao e hlalošwago ke basekaseki ba peleng gore go tle go lemogwe ka fao e dirišitšwego ka gona ke bangwadi ba dikanegelo tša Sepedi.

Kgaolo ya bone yona e lebane le tlhalošo ya teori ya kanegelothuto go ya le ka fao e hlalošwago ke basekaseki ba peleng gore go tle go lemogwe ka fao e dirišitšwego ka gona ke bangwadi ba dikanegelo tša Sepedi. Tswalano ya dikgopolo tše e tlo laetša ka fao thuto ye e lego motheo gomme e tliša maitemogelo a a tšweletšago tsebo.

Kgaolo ya bohloko e lebane le tlhalošo ya dikarolo tšeo go ka thwego ke dikokwane tša sengwalo, e lego mongwadi, molaodiši/moanegi, mmoledi, mmadi, le selaodišwa.

Kgaolo ya boselela e nepiša tshekatsheko ya teori ya thuto go šomišwa mehlala ya maleba go tšwa dinonwaneng tše pedi, e lego *Mosela wa pela o kae* le *Mmutla le tau* go tšwa pukung ya *Moepathutse* gammogo le go tšwa go diteng tša *Moelelwa* le *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*.

Kgaolo ya bošupa e nepiša tshekatsheko ya teori ya boitshwaro go šomišwa mehlala ya maleba go tšwa dinonwaneng tše pedi, e lego Mosela wa pela o kae le Mmutla le tau go tšwa pukung ya *Moepathutse* gammogo le go tšwa go diteng tša puku ya *Moelelwa* le *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*.

Kgaolo ya seswai e ruma ka go akaretša dikgaolo ka moka tša nyakišišo ye, go neela ditšhišinyo le ditšhitišo.

KGAOLO YA BOBEDI

2.1 THULAGANYO YA NONWANE

2.2 MATSENO

Kgaolo ye, e yo nepiša tlhalošo ya nonwane go ya ka fao e lebanego le teori ya kanegelo ya boitshwaro, go ya ka moo e hlalošitšwego ke dithuto tše di šetšego di swantšhitše kgopolo ye ka gona, ka maikemišetšo a go hwetša tebelelo ye kaone ya kwešišo ye maleba ya yona, go ya ka fao e dirišwago ka gona mo dingwalong tša Sepedi. Boitshwaro bo amanywa le tlhologo ya nonwane. Ka fao dinonwane tše di theilwego godimo ga setšo, e tlo ba motheo wa tsebo ya mathomo ye bohlokwa ya go thuša thulaganyo ya dikanegelo tše tša boitshwaro (le thuto) tša Sepedi.

Ka fao ge kgopolo ye ya boitshwaro e yo hlalošwa, go tlo hlokomelwa lenaneo la thulaganyo ya nonwane le le latelago la ka mo tlase:

- (a) Setlogo sa dinonwane
- (b) Nonwane ke eng?
- (c) Bohlokwa bja nonwane
- (d) Kakaretšo

2.3 SETLOGO SA DINONWANE

Ge Godwin (2000:3) a bolela ka dinonwane o laetša go re setlogo sa nonwane se tšwelela merafeng ya go fapana. Ka ge di be di se tša ngwalwa fase, di be di anegwa ka molomo. Nonwane e tee e be a ka anegwa ka mekgwa ya go fapana. Mohutangwalo wo o gona mo Afrika, Amerika, Gerika, Korea, Japane, le mafaseng a mangwe a go fapana. Dinonwane tša Amerika di hueditšwe kudu ke batho ba go tšwa Afrika, ke ka fao bontši bja tšona bo swantšhago

baanegwa e le diphoofolo. Inggs (2004:47) o oketša le go tiiša gore ditshepedišo tša go anegwa ga tšona go tšwa setšong se go ya go se sengwe ga di hlathege gabonolo. O re:

We don't know very much about the processes of transmission of these stories from culture to culture, but it is possible that they may be passed along trade routes or with the movement of people.

Ka go realo, go bohlokwa go lemoga gore phapano ya diteng tša dinonwane e hlotšwe ke gore di be di se tša ngwalwa fase ka gobane di be di anegwa ka molomo. Ka fao, baanegi ba tšona ba be ba di anega go ya ka mo ba di gopolago ka gona ka yona nako yeo. Seo ke sona seo se hlotšego phapano yeo ya diteng.

Jenkins (2002:269) o tšwetša pele tlhaloša ya setlogo sa dinonwane ka go re:

The oldest tale we found was an Aesopic fable that dated from about the sixth century BC.

Se se šupa gore dinonwane ke kgale di le gona ka ge tša mathomo di humanwe ka ngwagakgolo woo wa boselela Pele ga Kriste. Ka mantšu a mangwe dinonwane di na le nako ye telele di tsebega ebile di anegwa ke batho ba merafe ya go fapana. Lehono mohuta wo wa dingwalo o humanwa merafeng ka moka ya lefase ka lebaka la yona khuetšo ya ditšo.

Batho ba di anega ka go fapana go ya ka gore ke ba morafe ofe, fela di laetša di na le modu o tee, gomme modu wo ke motheo wa setlogo sa tšona. Phapano e tšwelela fela ka mokgwa wa go di laodiša, seo e ka ba taetšo ya gore ka ge dinonwane di be di se tša ngwalwa fase, ka gobane di be di bolelwa ka molomo, balaodiši ba tšona ba be ba fela ba lebala diteng le go ikokeletša tšona ge ba di anega go ya ka merafe ya go fapana. Seo se swanago ka dinonwane ke gore ka moka di na le molaodiši le batheeletši.

Ponagalo ye nngwe gape ya kwano ya nonwane ke gore bontši bja baanegwa ba dinonwane ke diphoofole. Hamilton (1993:x) o oketša kgopolo ye ka go re makgoba go la Amerika ba itlhametše dinonwane ba gopotše bophelo bja bona gae. Jenkins (2002:269) o oketša ntlha ye ya go re dinonwane e sa le go tloga kgale di be di bolelwa ka molomo ka go re ke mohuta wa kanegelo wo o bolelago ka ditiragalo tše dintši tša go fapana go swana le go bolela ka Badimo le dilo tše dingwe. Ka go realo, diteng tša dinonwane di a fapana ka ge di amana le merero ye mentši ya go fapana.

Ka ge dinonwane di humanega lefaseng ka bophara, batho bao ba ilego ba tuma kudu ka tšona ke barwa ba ga Grimm, e lego Jacob le Wilhelm ba kua Jeremane. Bona ba ile ba sepela gohle kua Yuropa mo ba bego ba kgoboketša dinonwane le go di fetolela malemeng a go feta a masomešupa, ka ngwagakgolo wa lesomesenyane Pele ga Kriste. Lehono, dinonwane tšeo ba di kgobokeditšego di sa le gona ka ge di ngwadilwe ka dipukung (Haase, 1993:21).

Naga ya Afrika le yona ga ya šalela morago mo tabeng ya bohlokwa bja dinonwane. Dinonwane di šomišitšwe bjalo ka motheo wa go fetišetša setšo go tšwa melokong ya pele go fihla go ya gonabjale. Maafrika a ile a ipshina ka dinonwane tša go anegwa nako ye telele pele di ka ngwalwa (Hamilton le ba bangwe, 1993:xi).

Dinonwane tša Afrika di tšweletša tlhago le setšo moo go nago le diphoofole tša lešoka go swana le ditlou, ditšhwene, ditau, dikwena le tše dingwe. Diphoofole tšeo di phela le go dira mešomo ya lapa go swana le batho. Tikologo yeo e tšweletšwago ke dinonwane ke ya magaeng mo go nago le dinoka le meedi (Hamilton le ba bangwe, 1993:x).

Mohlala wo o ka fiwago mo ke wa nonwane ya mmutla le khudu. Nonwane ye e anegwa ka mekgwa ye e fapanego. Mo Afrika, khudu e thopa sefoka sa phadišano ya mabelo ka lebaka la go šomiša bohlale le bonokwane go fenyha mmutla. Ka lehlakoreng le lengwe, kua Yuropa, khudu e thopa sefoka ka

lebaka la kgotlelelo. Le ge diteng tša nonwane ye di fapana go ya ka mo di anegwago, nonwane ye e sa tšweletšwa thuto ye e rilego (Shavit, 1986:112).

Pretorius le Mampuru (1999:119) ba hlaloša tlholego ya dinonwane ka go re:

*... folktales are prose narratives which are regarded as fiction.
They are not considered as dogma or history as they may or
may not have happened.*

Ke go re dinonwane ke dikanegelo tša boikgopolelo. Ka ge ditiragalo tša gona di se tša direga, di ka se tšewe goba go lebelelwa bjalo ka histori. Ba tšwela pele go laodiša gore dinonwane di na le motheo o tee lefaseng ka moka. Phapano ya tšona e tšweletšwa ke go re baanegi ba tšona ba oketša le go fokotša ditaba ge ba di anega. Ka mabaka a mangwe se se hlolwa ke go re ba lebetše dintlha tše dingwe gomme seo se tliša phapano ye e bonalago ya dinonwane. Phapano ye nngwe e bonagala ka tlhamego goba sebopego sa nonwane go ya le ka matseno le mafelelo a yona. Batho ba bangwe ba thoma kanegelo ye ka go re kgalekgale! goba e rile e le nonwane!

Ka go realo ge, tlhalošo ye ya tlholego ya nonwane e hlohleletša go tšwetšwa pele tlhathollo ya se nonwane e lego sona.

2.4 NONWANE KE ENG?

Mlacha (1987:123) ge a hlaloša seo nonwane e lego sona o re e akaretša diponagalo ka moka tša setšo, go swana le dikanegelo tša bomolomo, tša go bina, mmimo le mahlakore ka moka ao a amanago le setšo. Ka fao nonwane ke ye nngwe ya ditiragalo tše bohlokwa tše di amantšhwago le go aga le go tšweletša setho le ge e le botho mo setšhabeng. Ka ge nonwane e akaretša diponagalo tša go aga le go tšweletša motho ka botlalo, ka fao go molaleng gore kago le tšweletšo ya setšhaba e sepelelana le nonwane.

Ka ge tema yeo e kgathwago ke nonwane mo setšhabeng e le go aga, go bohlokwa go lemoga gore dinonwane le diteng tša tšona di fapana go ya ka morafe wo o itšego. Mlacha (1987:123) ge a tšwela pele o re dinonwane ga se tša swanela go tšewa bjalo ka dikanegelo fela; di swanetše go šomišwa bjalo ka thutotirišo mo go dintlha tša tšweletšo goba kago ya setšhaba ka kakaretšo.

Ka fao, dinonwane di amana kudu le batho goba setšo ka ge batho e le bona ba di anegago le go di theeletša. Dinonwane ge di anegwa, di tšweletša setšo se se rilego ka mokgwa wa ditiragalo, ka mo batho ba phelago ka gona, dikgopolo tša bona, ditiro le ditlwaelo tša batho, gammogo le lefelo goba tikologo yeo batho ba phelago go yona. Ka go realo go ka thwe mohutangwalo wo o akaretša histori, tikologo, bohwa le maemo a setšhaba ka kakaretšo. Ponagalo ye bohlokwa ya nonwane ke diteng tša nonwane.

Kelsey (1984:29) ge a iša pele tlhalošo ya nonwane o re e lebane le dikanegelo tšeo di humanwago ditšong ka moka tša go fapana. Bontši bja baanegwa ba tšona ke diphoofolo tšeo di phelago bjalo ka batho, di dira dilo ka moka tšeo batho ba di dirago, go swana le go apea le go belega bana ka magetleng. O tšwela pele go re dinonwane tša mohuta wo di amana le ditiragalo tša tlholego tša go nepiša bophelo ka go bo lebanya le thuto ya go loka goba ya go amogelega mo setšhabeng. Taba yeo a e bolelago e bohlokwa kudu nyakišišong ye ka gobane e lebane le thutaboitshwaro bathong, e lego karolo ya sererwa sa phatišišo ye.

Eisemon le ba bangwe (1986:239) ba tlaleletša Mlacha le Clarkson mabapi le seo nonwane e lego sona ge ba re dinonwane ke dikanegelo tšeo baanegwa ba tšona e lego diphoofolo mola ka lehlakoreng le lengwe e le dikanegelo tšeo di lebanego le bontši bja maphelo a batho ba Afrika. Ke dikanegelo tša motheo tšeo di tumilego le go tsebega kudu mo baneng.

Go ya pele o re dinonwane ke mohuta wa dingwalo wo o akaretšago dikoša, histori, setšo ka ga diphoofolo le dibjalo, tlholego le ditumelo, dika le diema,

gotee le dikanegelo tšeo di bolelago ka boloi le tše dingwe. Go na le dikanegelo tšeo di lebanego le go swanela batho ba bagolo le tšeo di lebanego le go swanela bana. Tše dingwe tša tšona ke tšeo di šomišwago komeng le mafelong a mangwe mo go tšweletšwago dithaloko tša setšo. Yona taba yeo a e bolelago e bohlokwa gape nyakišišong ye ka gobane e utolla gore nonwane e ka amana le kanegelo ya thuto ka gobane e ka hlaloša thutapeakanywa ya koma goba mafelo a mangwe a go tšweletša dipapadi tša setšo le ge lenaneopeakanywa leo la thuto ye bjalo le sa nape le hlaloša lenaneothuto la semmušo.

Uther (2013:54) o tšweletša ponagalo ye nngwe ya nonwane ye bohlokwa, e lego gore dinonwane di ka aroganywa ka mehuta ye mebedi. Mohuta wa mathomo ke wa dinonwane tšeo di amanago le ditumelo tša batho mo setšhabeng. Dinonwane tša mohuta wo di amana le ditaba tša dintwa, tlala, dikgoši le dinokwane. Ka lehlakoreng le lengwe, go na le mohuta wo o tšweletšago dinonwane tša go bolela ka histori le tlholego.

Thompson (1946: 287) o gata ka mošito o tee le borateori ba ba bangwe ka go re baanegi ba dinonwane ba di anega ka mokgwa wo e lego gore o tšweletša phapano. Go na le dinonwane tšeo di amanago le tlholego le tšeo di bolelago ka diphedi tša go tšhoša go swana le diphoofolo tša go se hlalošege gammogo le makgema. Ka lehlakoreng le lengwe go na le dinonwane tšeo e lego dikanegelo tša go tloša bodutu fela. Ka ge dinonwane di bolela ka ditiragalo tša boithomelo, ge di anegwa matseno a tšona, ka Sepedi, ke a a rego, 'Kgalekgale go kile gwa ba le ...', goba a ka thoma ka go re, 'Nageng ye nngwe ya kgole go be go dula ...'.

Ge Uther (2013:55) a iša taba ye pele ka go re nonwane e sa le e tloga kgale e le kokwane ye bohlokwa ya go tšweletša ditumelo tša setšo merafeng ya peleng. Dinonwane di tšwelela ka mekgwa ye e fapanego ya go keteka setšo bjalo ka dikoša, go bina, dikanegelo, le diswantšho tša bokgabo tšeo di bego di šomišwa kgale bjalo ka tumelo ya batho go ya ka ditšo tša bona.

Ge Green (1997:332) a hlaloša seo nonwane e lego sona o re e emela mekgwa ye e fapanego ya setšo, yeo ka yona go nago le mahlakore a go fapana a go tšweletša melaetša go batho. Mekgwa ye go bolelwago ka yona e ka tšwelela ka go fapana go swana le ka polelo goba ditiro. Le ge dinonwane di be di anegwa ka mekgwa wa go tloša bodutu, di be di thabiša batho ka ge di be di anegwa ka mekgwa ye e fapanego go ya ka moanegi.

Dundes (1965:1 le 3) o kwana le basekaseki ba bangwe ka go re ge go bolelwa ka nonwane go bolelwa ka karolo ya setšo yeo e sa ngwalwego; e bolelwa le go fetišetšwa melokong ye mengwe ka go bolelwa fela. O re nonwane ga se kanegelo fela, e ka humanwa ka mekgwa ye mmalwa ya go fapana bjalo ka dikanegelwana tša boikgopolelo, metlae, diema le dithai.

Propp (2010:9) o gatela pele ka go hlaloša go re nonwane ke kanegelo yeo e lebanego le histori ya batho gomme yona e ithekgile kudu ka merafe ya go fapana. Ka go realo, motho mang le mang yo a ratago go ithuta nonwane o swanetše go ba le kwešišo ye e tletšego ka ga morafe wo o itšego.

Historical folklore, which attempts to discover the origin of its phenomena, rests upon ethnography. There cannot be a materialistic study of folklore independent of ethnography.

Le ge Jordan (1973:xvii) a hlaloša gore dinonwane di fapantšhwa go ya ka dikarolo tše tharo, go molaleng gore tšona dikarolo tšeo di sa le mohlaleng o tee le seo borateori ba bangwe ba šetšego ba se hlalošitše. Dikarolo tše di latelago ke tše a bolelo ka tšona: (a) *iintsomi* – ke dinonwane tšeo di amanago le ditaba tša go se kgodišege, (b) *amabali* ke dinonwane tšeo di bolelago ka histori le batho ba kgale ba go tuma gomme ya mafelelo yona ke (c) *imilando* ye e bolelago ka ditiragalo tšeo di kilego tša direga ka nnete.

Dinonwane ke dikanegelo tšeo di ilego tša fetišetšwa mafaseng a mangwe ka basepedi ka ge di be di tloša batho bodutu mo leetong la bona. Se bohlokwa go baanegi ba dinonwane e be e le go anega le go ipshina ka tšona ntle le go

tsenelela go sebopego le tlhologo ya tšona. Ke ka fao dinonwane di bego di ratega kudu (Hamilton, 1993:10).

Go na le mehuta ye mmalwa ya go fapana ya dinonwane. Le ge di fapana go ya ka merafe, ka moka ga tšona ke dikanegelo tšeo di fetišeditšwego melokong ka go bolelwa. Go ya ka Jordan (1973:2) nonwane ke kgopolo ye e amanago le go akaretša kanegelo ya molomo. Mohutangwalo wo o humanwa ka mekgwa ya go fapana kudu, go swana le:

- Tšeo di tšweletšago tlhologo ebile baanegwa e le makgema goba dipoko.
- Tša go itloša bodutu tšeo baanegwa ba tšona, e lego diphoofolo gomme di phela bjalo ka batho.
- Tša go ba le thuto yeo di e rutago batheeletši goba babadi.
- Tša go tšweletša ditumelwana tšeo di hlagelelago ka go fapana go ya ka morafe wo o rilego.

Pretorius le Mampuru (1999:120) ba otlolla taba ye ka go gatelela dintlha tše di hlagišago diponagalo tša go humanwa dinonwaneng tša Sepedi. Go thwe go na le dinonwane tša go anegwa ke bakgekolo bošego ge ba le maitšong. Ntlha ye e gatelelwago mo e sa le yela ya go re le ge diteng tša tšona di swana, phapano e no tlišwa ke mokgwa wa go di anega.

Go no gatelelwa gape gore bontši bja dinonwane tša Sepedi bo thongwa ka fomula ya matseno ya go re: 'Nonwane, Nonwane!' Fomula yeo e latelwa ke mmele wa yona. Ge nonwane e fela moanegi o šomiša fomula ya go ruma e lego, 'Ke seo sa mosela wa seripa!', goba 'Nonwane e felela moo'. Baanegwa ba dinonwane ga nke e e ba ba bantši, gomme le tikologo ya gona ga e hlalošwe gabotse, ntle le go no re lefelo la gona le na le sethokgwa ebile ke nageng ya kgole.

Le ge dinonwane e be e le dikanegelo tša molomo dinakong tša peleng, matšatšing a lehono di gatišitšwe mo dipukung. Baanegi ba tšona ba be ba

leka go di anega go ya ka mo ba di gopolago ka gona; ka go realo dintlha tše dingwe di be di lebalwa ka ge di be di se tša ngwalwa fase. Lebaka leo le dirago gore dinonwane di ngwalwe fase ke go lota setšo. Kgonthe ya se e gatelelwa ke Jenkins (2002:170), ge a re:

Today folktales are printed and published. There are many reasons given for publication which range from the belief that the tales must be 'preserved'.

Go ka wetšwa tlhalošo ya seo nonwane e lego sona ka go gatelela gore tabataba ka tlhathollo ya mohutangwalo wo nyakišišong ye, ke go sedimoša tswalano ye e lego gona ya nonwane le dikanegelo tša boitshwaro le thuto ka gobane mehutangwalo ye mebedi ye, boitshwaro le thuto, e tswalwa mohuteng wa nonwane. Ka fao tshedimošo ye bjalo e tla thuša nyepollong ya nyepo ya nyakišišo ye. Le ge go le bjalo go bohlokwa gape go hlaloša ka boripana go lemoga mohola wa nonwane setšhabeng ka ge bohlokwa bjoo bo na le kamano tlhalošong ya boitshwaro le thuto.

2.5 BOHLOKWA BJA NONWANE

Ge Bascom (1954:279) a bolela ka mohola wa dinonwane o re go a kgonagala gore mehuta ya go fapana ya dinonwane e tšweletše mohola wa go swana. Ka lehlakoreng le lengwe, go humanega mehuta wo o itšego wa nonwane o tšweletša mehola ya go fapana, go swana le koša e tee ye e ka opelwago ge go robatšwa bana gomme ya ba ya opelwa ge go homotšwa bana. Tše dingwe tša dikoša tše di ka opelwa meletlong ya boithabišo.

Bascom (1954:284) o otlolla ntlha ye ka go tšweletša mehola ye mene ya dinonwane. Dinonwane di šoma bjalo ka seipone sa setšo ka ge di lebane le meletlo ya setšo yeo e amanago le ditumelo le ditiro tša setšhaba. Ka ntle ga gore batho ba be le tsebo le kwešišo ye e tletšego ya morafe wo o itšego, go ka se be bonolo go kwešiša nonwane ye e amanago le wona morafe woo. Tsebo le kwešišo yeo ya morafe wo o itšego di tšwelela gabotse ge go

laodišwa nonwane ka gore ka mabaka a mangwe ditiragalo tša gona di sepelelana le bophelo bja setšhaba seo go ya ka ditumelo tša gona. Ka go realo, tsebo ye e tletšego ya morafe le setšo sa wona di bohlokwa.

O iša pele ka go tšweletša mohola wa bobedi wa nonwane ka go re o lebane le go gatelela le go kgonthiša setšo ka go šetša ditirelo tša gona ntle le go ba le dihlong. Gape bohlokwa bjo bongwe bja dinonwane ke go ruta batho dilo tše mmalwa tša go fapana. Thuto ye gantši e be e lebišitšwe go batho bao ba bego ba se ba rutega; ba sa tsebe go bala le go ngwala. Ka tsela yeo, batho ba be ba kgona go šomiša diema le dikanegelo tša go fapana go ruta batho dilo tše mmalwa tša go fapana, go swana le go kgala goba go sokolla batho mabapi le bošaedi, manganga le boikgogomoši.

Ge a gatela pele gona letlakaleng leo o re merafe ye mebjalo e tšea thuto ye go ba ye bohlokwa, ditiragalo tša gona ke tša nnete go ya ka histori ya morafe wo gomme thuto ye e bjalo ka motheo wo o šomišwago bjalo ka seipone sa setšhaba. Thuto ya mohuta wo e na le melao ye e laolago bophelo le ditiro tša motho. Ka go realo, dinonwane tše di amana le go ruta gomme di tšwelela ka mekgwa ya go fapana. Ka ge go šetše go boletšwe gore di tšweletša mehola ya go fapana, gape di lootša menagano ya bana gore ba kgone go nagana ka pela le gona gabotse. Godimo ga moo dinonwane tše dingwe di thuša batho ba bagolo go kgona go rarolla mathata ao ba ka ikhwetšago ba lebane le ona bophelong.

Ge a iša pele mo letlakaleng la 294, Bascom, o re dinonwane di thuša ka go hlokomela le go kgonthiša gore maitshwaro a a lokilego goba a a amogelegago setšhabeng a a latelwa. Lehlakore le la dinonwane, ga le latele thuto ya go rutwa ka sekolong, ge motho a ikamanya le ditiro tša go se loke, a ka kgalwa ka go šomiša seema goba thai yeo e tlogo mo laetša gore ditiro tša gagwe ga di amogelege. Ka go realo dinonwane di šomišwa go dumelelana goba go ganana le maitshwaro a a rilego mo setšhabeng. Bohlokwa bjo bongwe bja dinonwane ke go thuša batho gore ba kgone go lekola maitshwaro a bona ka bo bona.

Bascom (1954:295) o hlaloša go re dinonwane tša Bathobaso di kgatha tema ye bohlokwa kudu ge go lebeletšwe maitshwaro a batho goba setšhaba ka moka ka ge di lebane le bophelo le ditlwaelo tša morafe wo o itšego. Ge di laodišwa go hlokomelwa kudu bophelo, ditlwaelo le ditumelo tša setšhaba go ya ka mo go amogelegago ka gona. Ke ka fao, di šomišwago go emela goba go dumelela maitshwaro a mabotse setšhabeng, mola ka thoko ye nngwe di ka šomišwa go nyatša le go ganana le ditiro goba maitshwaro a go se loke. Se se bonala ge go laodišwa nonwane ye e lebanego le go kgala, gomme gwa humanwa moanegwa yo a nago le maitshwaro a go se amogelege a feletšago lebane le kotlo. Ntlha ye e bohlokwa kudu ka ge e amana le seo nyakišišo ye e lebanego le sona.

Dundes (1965:140) o sa iša pele go hlaloša bohlokwa bja dinonwane ka go re dinonwane di akaretša mehuta ya go fapana go swana le mmino, dithai le diema. Mehutangwalo ye ka moka e kgatha tema ye bohlokwa maphelong a batho ka mekgwa ye e fapanego. Dinonwane tšeo di tšwelelago e le mmino di thuša go thabiša batho le go kopantšha setšhaba. Batho ge ba tlile mminong goba košeng ba ipshina ka yona; ba thakgala le ba bangwe mola ka lehlakoreng le lengwe ba ithuta tše dintši go tšwa go yona.

Dundes (1965:141) o re bohlokwa bja thuto ya nonwane mo baneng, ke kokwane ye kgolo ye ba ithekgago ka yona bophelong. Ka ge dinonwane di tšwelela ka mokgwa wa thaloko, bana ba humana thuto ye ntle le go lemoga. Ka go realo, ke thuto yeo ba e hwetšago neng le neng ntle le tsebo ya gore ba a rutega.

O iša pele go bolela gore batho ba bangwe ba šomiša dinonwane bjalo ka sebetša sa go fetišetša setšo sa bona go batho ba bangwe. Se se bonagala ge baithutasemorafe ba dumelelwa go laodišetšwa le go ngwala dinonwane tša merafe ye mengwe ntle le bothata. O tšwela pele ka go re dinonwane ga di šomišwe bjalo ka thuto fela, eupša di thuša le ka go tloša bodutu, go homotša le go robotša bana. Godimo ga moo dinonwane di kgona go fa batho

dikarabo tšeo ba bego ba sa lemoge gore ba na le tšona. Ke go re, ka ge thuto ye e hwetšwago go tšwa dinonwaneng e humanwa ntle le go lemoga, batho ba gola ba na le yona ebile e na le khuetšo ditirong tša bona ka moka maphelong a bona.

O ruma ka go re ge go bolelwa ka mohola wa dinonwane, go lebelelwa mekgwa ye e fapanego ya go tšweletša molaetša go swana le ge moanegi a šomiša diswantšho go bontšha molaetša wa seo a bolelago ka sona. Ka mokgwa wo ga go gatelelwe tšhomišo ya polelo kudu, ka gobane go šomišwa dipapadi tšeo di thušago babogedi go bona le go hwetša thuto go tšwa go tšeo ba di bogelago.

Eisemon le ba bangwe (1986:241-243) ge ba hlaloša mohola wo mongwe wa dinonwane tša bana ba re:

Moralizing is a feature of children's stories in most cultures. 'In African children's stories, morals are often implanted in proverb-like statements interspersed in the chronology of events'. It is rare to find tales the plot of which pointed to only one particular moral. Morals are also imbedded in the characterizations of story figures.

Dikanegelo tša molomo, e lego tšona dinonwane, goba dikoša, le ge di šomišetšwa go thabiša goba go tloša bodutu, di laodišwa go lebeletšwe go lota setšo le go ruta bana ka ga ditumelo le ditlwaelo.

Mlacha (1987:124) ge a hlaloša mohola wa dinonwane o re di thuša go godiša tsebo ya batho ka go šireletša ditumelo le ditlwaelo tša setšhaba. Maikemišetšo a magolo a dinonwane ke go bopa setšhaba, go tšweletša dinnete tša bophelo. Motho yo mongwe le yo mongwe setšhabeng o swanetše go rwala maikarabelo a go tšweletša bohlokwa bja dinonwane. Ka go realo batho ka moka mo setšhabeng ba tla swaragana le go kukišana maikarabelo a go aga setšhaba le go tšweletša setšo sa bona. Dinonwane, go no swana le

diema di ka šomišetšwa go fihlelela mabaka a go fapana, go swana le dikoša tšeo di opelwago gore batho ba kgone go humana tsebo le kwešišo ye e tletšego ka ga setšo, histori le tswalano ya bona le baagišani. Ka lehlakoreng le lengwe, ge basetsana le bašemane ba ile komeng, go šomišwa dinonwane tša go fapana go ba ruta maikarabelo ao a lebanego basadi le banna go ya ka koma yeo ba tla bago ba le go gona.

Propp (1993:15-16) ge a tlaleletša ba bangwe mo tabeng ya mohola wa nonwane o re di thuša go bontšha batho mekgwa ye e amogelelegilego ya setho ebile di rwala melaetša ye bohlokwa ka mehla.

Green (1997:333) o iša pele ka go re dinonwane ka ge e le dikanegelo tša molomo, di thuša batho gore ba be le bokgoni bja go laodiša ka ge ba swanetše go di laodišetša bana ba bona le batho ba bangwe gore di fetišetšwe go tloga melokong ya kgale go iša go ye mefsa. Ka go realo, go di laodiša go ba thuša go re mafelelong ba be le bokgoni bja polelo.

Meyer (1966:19) ge a tšwela pele ka tlhalošo ya bohlokwa bja dinonwane o re go molaleng gore ge di be di laodišwa, bana ba be ba sa hlathollelwe selo gomme bona ba be ba di kwešiša ka bobona gomme ba kgona go humana thuto go tšwa go tšona. O tšwela pele ka go hlaloša gore dinonwane di fa batho bohlale bjo bo phedišago ebile ka bjona bohlale bjo, batho ba kgona go thulana le mathata a bophelo ntle le letšhogo.

O iša pele gore bohlale bja mathomo mo bophelong bja motho bo tlišwa ke tsebo le kwešišo ya dinonwane ka ge di thuša batho go nagana le go rarolla mathata goba go ba le maikarabelo go dilo tšeo ba di dirago. Ke ka fao dinonwane di bonwago bjalo ka moela wa tsebo goba kwešišo ya setšo go tloga melokong ya kgale go iša go ya bjale.

O re go ya pele dinonwane di thuša go utolla maikutlo a batho mabapi le bophelo goba diphetho tšeo ba di tšeago. Ka lehlakoreng le lengwe, di thuša

go tšweletša diphetho le ditiro tša setšo ka ge batheeletši ba tšona ba humana maele a go phediša go tšwa go tšona.

Ge Esformes (2001:15) a oketša mohola wa nonwane o re dinonwane tša Segerike di tšweletša thuto bathong. Tše dingwe di latela seema sa go re motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše go dira botse le go phetha toka go batho ba bangwe. Ka go realo go ra go re di neela batho thuto yeo e amanago le maitshwaro a mabotse le go swarana gabotse bophelong. Thuto ye e tšwago dinonwaneng ga se ya go rutwa ka sekolong, ke ya tlhago yeo batho ba morafe ofe goba ofe ba golago ka yona.

Ge ba tiiša mohola wa nonwane go ya ka Bagerike, Maharasoia le Maharaswa (2004:109) ba re:

The purification of the soul happened through the installation of principles such as honesty and trustworthiness. One of the strategies used to discourage unacceptable behaviour was to tell folktales that portrayed the consequences of negative conduct.

Dinonwane di dirišwa bjalo ka motheo wa botshepegi. Di šomišwa bjalo ka le lengwe la maano a go thibela maitshwaro a go se loke go swana le ge motho a dira sa go se loke, o lebanwe ke kotlo. Ge motho a sa tshepagale, goba a sa dire tša go loka, o tsena mathateng mafelelong, e lego yona kotlo ya gagwe.

Angsotinge (2005:19) ge a hlaloša bohlokwa bja dinonwane go ya ka batho ba Dagaaba dinageng tša Ghana le Burkina Faso o re:

While the entertainment aspect is not to be ignored, it is our contention that the telling of oral narratives among the Dagaaba is a vehicle of enculturation and socialization of the youth into the customs, traditions and morality of the society.

Maikemišetšo a dinonwane tše ga se fela go tloša bodutu le go ithabiša, di thuša gape ka go tseba le go latela setšo, meletlo, ditlwaelo gammogo le maitshwaro a mabotse ao a amogelelegilego go ya ka morafe wo. Dilo tše ka moka ba di fihlelela ka go laodišetšana dinonwane le ka go opela dikoša tša maleba go ya ka melao ya morafe woo. Dinonwane tše di laodišwago ke tše di amanago le bophelo bja setšhaba. Ka go realo, setšhaba se kwešiša gore dinonwane di tšweletša tsela yeo bophelo bo emetšwego gore bo be ka gona. Ke ka fao dinonwane ka kakaretšo di tšewago gore le ge di tloša bodutu ebile di ruta bafsa thuto ye botse go ya ka maitemogelo a setšhaba.

Alexander le Sanéz (2006:23) ba iša taba ye pele ka go re:

Using children's folktales to explore multiculturalism, and respect for cultural diversity. Multicultural material into the curriculum addresses the issue of multiple viewpoints and stimulates interest in literature.

Ge dinonwane di laodišetšwa bana ba go tšwa merafeng ya go fapana, di thuša go re ba kgone go tseba le go hlompha merafe ya batho go ya ka go fapana ga yona. Ka go realo, bana ba kgona go tšweletša maikutlo a bona dithutong, ba lebeletše ditšo le merafe ya go fapana; ba di laodiša ka maleme a go fapana gomme seo se matlafatša tsebo le kwesišo ya histori, maleme le ditšo tše dingwe.

Kam (2007:141) ge a hlaloša go ya pele bohlokwa bja dinonwane o re dinonwane, go ya ka mehuta ye e fapanego ya tšona, di thuša go ruta, ebile di a thabiša gapegape di tloša bodutu; ebile di kgobokantšha batho ka ge ba etla go theeletša ge di laodišwa; ebile di thuša ka go fa batho maikutlo a kimologo, go swana le ge moanegwa wa nonwane a dira tša go se loke gomme a humana kotlo ya maleba go ya ka ditiro tša gagwe.

Alexander le Harari (2009:3) ge ba bolela ka mohola wo mongwe wa dinonwane tša Bajuta o re di thuša go kopanya setšhaba, e sego go se aroganya. Setšhaba se šomiša dinonwane go tšweletša boitsebišo le

boikgantšho bja setšo sa bona. Batho ba kgona go bona phapano yeo e tšwelelago merafeng ya go fapana ka dinonwane.

Ge Diaz-Mas (2009:1) a bolela ka batho ba *Sephardiac*, e lego Bajuta bao ba bego ba dula Spain, o re le ge ba be ba phela nakong ya tlhabologo, ga se nke ba lebale setšo sa bona sa dinonwane tšeo ba rutilwego ke batswadi ba bona go tšwa go bokoko le borakgolo ba bona. Le ge basadi bao ba bego ba ruta bana ba bona dinonwane le dikoša ba be ba se ba rutega, ba be ba tseba le go hlompha bohlokwa bja tšona; ke ka fao ba bego ba di ruta bana ba bona.

Go ya ka Khan (2015:99), dinonwane tša bana morafeng wa Bashona di laodišetšwa go tloša bodutu, le go thuša gore bana ba kgone go theeletša gabotse. Ka go theeletša mo, ba kgona go ithuta go tšwa mo dikanegeelong tšeo ba di laodišetšwago. Ge a iša taba ye pele o re dinonwane tše tša bana di ba thuša gore ba kgone go tseba ka setšo sa bona e sa le ba bannyane; tlotlontšu ye e šomišwago mo e lekane bona ba mengwaga ya go thoma go ye e šupago. Thuto yeo ba e humanago go tšwa dinonwaneng, e ba thuša gore ba kgone go ba le boinaganelo bjo bobotse go ya ka maitshwaro a bona, le go hlompha setšo. Bana ba kgona go theeletša, go kwešiša le go ithuta tše dintši go tšwa dinonwaneng.

Mayaba le Wood (2015:13–14) ge ba hlaloša bohlokwa bja dinonwane go ya ka setšo sa Bathobaso ba Afrika ba re dinonwane di thuša go ruta batho ka ga bohlokwa bja setšo ebile di na le khuetšo ye kgolo go ya le ka moo batho ba lebelelago maemo a bona. Ka ge dinonwane tša Bathobaso ba Afrika di amana le bogale, bohlale le botho, di thuša balaodišetšwa gore ba kgone go kwešiša maemo a baanegwa; ka go realo ba ikamantšha le bona ka go hwetša thuto go tšwa nonwaneng yeo ya maleba. Ge balaodišetšwa e le bana, godimo ga go hwetša thuto, ba humana bokgoni bja go laodišetša ba bangwe dinonwane tšeo ba ithutilego tšona; ka go realo ba ba le bokgoni bja polelo, tsebo le kwešišo ya setšo.

Puurtinen (1998:2) o tlaleletša ka go re:

The principle of didacticism, 'is of importance to the child, is complemented or sometimes counteracted by the requirement of comprehensibility: both the language and the content of children's books are adjusted to readers' comprehension and reading abilities'.

Ke go re thuto ye e rutwago ke dinonwane e bohlokwa kudu mo baneng ka ge e ba thuša ka go ithuta le go tseba polelo, gammogo le go bala gabotse. Ka ge diteng tša dipuku tše tša bana di ngwadilwe gore di kwešišege.

Msimang (1990:312) o tšwetša kgopolo ye ya bohlokwa bja thuto ye e humanwago go tšwa dinonwaneng ka go re maikemišetšo a magolo a dinonwane ke go ruta. Dinonwane tša Bathobaso di thuša kudu ka go fetišetša le go ruta bohwa bja setšhaba mo melokong ka moka ya go latelelana. Se se dirago gore dinonwane di ratege goba di balwe ka bontši ke bana ke gore morero wa tšona ga se o rarane ebile go bonolo go bona baanegwa ba go loka le ba go se loke.

Ramaila (2005:16) ge a bolela ka Ellen Kuzwayo o re o ile a šomiša dikanegelokopana le dinonwane go boledišana le bafsa go la Soweto ka ngwaga wa 1950. Ellen o ile a bona e le mokgwa wo mokaone kudu wa go hlohleletša bafsa gore ba tle ba theeletše, le go kgona go ntšha maikutlo a bona ka nako yela ya mmušo wa kgethologanyo.

During this period she adopted the folklore storytelling technique as part of camping proceedings. She found it to be an effective communication channel through which most of these young people found it easier to vent their horrible encounters with the apartheid system. Orally and in written form, Kuzwayo was able to utilise folklore to break down political, societal, behavioural, and ideological complexities among the youth of Soweto.

Mhlophe le Becker (2003:10), e lego bangwadi, baopedi, baanegi ba dikanegelo goba dinonwane le gona go bapala thelebišeneng,ba ile ba tšošološa dinonwane ka go di ruta ka sekolong. Ba ile ba thoma le go tšošološa sekolo go la Johannesburg seo go sona go bego go rutwa dinonwane. Ka go kopanya dinonwane le tša bokgabo ba ile a leka go ruta batho ka histori, polelo le bokgoni bja go boledišana. Ke ka fao go thwego dinonwane di theile motheo wa boitshwaro ka ge di ruta batho ka ga dikgetho tša go loka le tša go se loke.

Serudu (1990:60-62) o neela mehola ye e latelago ya go fapana ya dinonwane, ka go re dinonwane di a thabiša; se se bonagala kudu ge bakgekolo ba laodišetša batlogolo ba bona gomme batlogolo ba di amogela le go di theeletša ka kgahlego le lethabo le legolo. Dinonwane di na le khuetšo ye botse mo baneng ka ge di ba thuša gore ba kgone go nagana ka pela le gona ka nepagalo. Ge ba se no tseba dinonwane, ba tšwela pele ka go di laodiša gomme ba hlokomela gore ba se dire diphošo ge ba dira bjalo. Ka go realo, ge ba le gare ba di laodiša, ba ba le tsebo ye e tseneletšego ya setšo le polelo ya gabo bona. Babadi ba lemoga gore moanegwa wa nonwane, yo a nago le maitshwaro a go se loke, o feletša a lebanwe ke kotlo. Ka go realo basetsana le bašemane ba ithuta ka ga bohlokwa bja go ba le semelo se sebotse. Ka mantšu a mangwe ke go re dinonwane di thuša go bopa dimelo tša batho.

Serudu (1990:60-62) o iša pele ka go bolela gore ka lehlakoreng le lengwe dinonwane di thuša go lota le go boloka dikelo tša setšhaba. Nnete ya se e bonala mo dinonwaneng tšeo di laetšago khutšo le bophelo bjo bobotse tšeo di latelago ditiro tše dibotse tša setšhaba, gomme ge setšhaba se dira dilo tša go se loke se hwetša kotlo ya go swana le komelelo le tlala. Thuto ye nngwe e ka ba ya go re batho ba swanetše ba phedišane gabotse ntle le go nyatšana. Nnete ya seo e bonala ka diphoofolo tše nnyane tša go nyatšega ka seemo le sebopego fela di le bohlale ebile di jabetša tše dikgolo tša go ba le maatla, go swana le mmutla o jabetša tau.

Go tšwela pele o re dinonwane tše dingwe di thuša bana go tseba histori ya setšhaba sa bona. Ke dinonwane tšeo di hlohleletšago bana le setšhaba gore ba hlomphe bagolo ba bona go swana le batswadi, magoši le batho ka moka bao ba nago le maemo a godimo go bona. Taba ye e bohlokwa ka kudu ka ge e le mathomomayo a setšhaba se se lokilego. Dinonwane tše dingwe di ruta batho ka ga maitshwaro a go amogelega ka ge ba lemoga gore batho goba baanegwa bao ba nago le maitshwaro a go se loke ba tsena mathateng go swana le go kodutlwa mola ba go ba le maitshwaro a mabotse ba tumišwa.

Makopo (2003:5-6) o tlatša Serudu ka go re dinonwane ga di tloše bodutu fela, di na le mehola ye mengwe go swana le go ruta batho maitshwaro a mabotse goba a go loka. Ba swanetše go lemoga bohlokwa bja go gola ka tsela ye e lokilego yeo e tlogo ba tlišetša lethabo mafelelong, mola e le gore tsela ye e sa lokago e ba tsentšha mathateng. Ba ithuta gape go tšwa dinonwaneng go re ba swanetše go obamela melao ya batswadi ba bona, ba be le dimelo tše dibotse gore ge e le basetsana ba tle ba kgone go nyalwa, ge e le bašemane ba tle ba kgone go nyala. Ba swanetše go hlompha batswadi ba bona gomme ba ba hlokomele ge ba tšofetše.

Ka go realo ka kakaretšo, maikemišetšo a dinonwane ke go ruta. Le ge thuto ye e lebane le go lota le go boloka dikelo tša setšo le morafe ofe kapa ofe ka nepo ya go tšweletša maikemišetšo ao a lebanego le go ruta batho ka moka, e lego bana le batho ba bagolo.

2.6 KAKARETŠO

Ge go akaretšwa kgaolo ye go ka thwe, kgopolo ya nonwane e hlalošitšwe go hlokometšwe ka fao e theilwego godimo ga boitshwaro ka gona. Go realo go ra gore ge kgaolo ye e hlalošwa go bontšhitšwe ka fao kgopolo ya boitshwaro e hlokometšwego ka go nepišwa le setlogo sa dinonwane, gore nonwane ke eng le bohlokwa bja yona.

Mo go setlogo sa nonwane go gateletšwe go re nonwane ke dikanegelo tša boikgopolelo. Ka ge ditiragalo tša gona di se tša direga, di ka se lebelelwe bjalo ka histori. Ke go re dinonwane di na le motheo o tee lefaseng ka moka. Phapano ya tšona e tšweletšwa ke go re baanegi ba tšona ba oketša le go fokotša ditaba ge ba di anega. Ka mabaka a mangwe se sehlotlwa ke go re ba lebeletše dintlha tše dingwe gomme seo se tliša phapano ye e bonalago ya dinonwane. Phapano ye nngwe e bonagala ka tlhamego goba sebopego sa nonwane e lebane le matseno le mafelelo a yona. Batho ba bangwe ba thoma kanegelo ye ka go re kgalekgale! goba e rile e le nonwane!

Ge go kgwathwa kgopolo ya nonwane ke eng gona go hlokometšwe ka fao mohutangwalo wo o tšweletšwago ka mekgwa ya go fapana, go swana le:

- Tšeo di tšweletšago tlhologo ebile baanegwa e le makgema goba dipoko.
- Tša go itloša bodutu tšeo baanegwa ba tšona, e lego diphoofolo gomme di phela bjalo ka batho.
- Tša go ba le thuto yeo di e rutago batheeletši goba babadi.
- Tša go tšweletša ditumelwana tšeo di hlagelelago ka go fapana go ya ka morafe wo o rilego.

Go weditšwe karolo ye ka go gatelela tswalano ye e lego gona ya nonwane le dikanegelo tša boitshwaro le thuto ka gobane mehutangwalo ye mebedi ye, boitshwaro le thuto, e tswalwa mohuteng wa nonwane. Ka fao tshedimošo ye bjalo e thuša nyopollong ya nyepo ya nyakišišo ye. Le ge go le bjalo go bile bohlokwa gape go hlaloša ka boripana go lemoga mohola wa nonwane setšhabeng ka ge bohlokwa bjoo bo na le kamano tlhalošong ya boitshwaro le thuto.

KGAOLO YA BORARO

3.1 BOITSHWARO

3.2 MATSENO

Kgaolo ya boraro e yo nepiša tlhalošo ya nonwane go ya ka fao e lebanego le teori ya kanegelo ya boitshwaro ka gona, ka go nepiša ka moo e hlalošitšwego ke dithuto tše di šetšego di swantšhitše kgopolo ye ka gona, ka maikemišetšo a go hwetša tebelelo ye kaone ya kwešišo ya maleba ya boitshwaro, go ya ka fao e dirišwago ka gona mo dingwalong tša Sepedi.

Ka fao ge, ge kanegelo ya boitshwaro e yo hlalošwa go yo lekolwa dintlha tše di latelago ka mo tlase, e lego:

- (a) Setlogo sa kgopolo ya boitshwaro
- (b) Tlhalošo le sebopego sa kgopolo ya boitshwaro
- (c) Kakaretšo (diponagalo tša boitshwaro)

3.2.1 Setlogo sa kgopolo ya boitshwaro

Ge go lekolwa tlholego le tlhamo ya kgopolo ya boitshwaro go tloga bogologolo go fihla bjale go lemogwa gore temakgolo ye e kgathilwego ke borafilosofi ba Athen, go la Gerike e bile ye bohlokwa. Go ya ka Rawls (1999:15), borafilosofi ba nakong yeo, ba be ba gweba le go sepela ka dikepe go ya dinageng le mafelong a go fapana. Ke gona mo ba ilego ba kopana le go tlabja ke ditiro le ditumelo tša batho ba merafe ye mengwe. Ke gona moo ba ilego ba thoma go ba le kgahlego ya go nyakišiša gore se segolo seo se fago motho lethabo le bophelo bjo bobotse ke eng. Dinyakišišo tša bona, di tšweleditšwe mo nakong ya mengwaga ye mmalwa ke borafilosofi ba go fapana.

Kgopolo ya teori ya boitshwaro e thomile ka nako ya go bitšwa *Hellenistic* yeo e arogantšwego ka dikarolo tše nne. Karolong ye nngwe le ye nngwe go bile le borafilosofi bao ba kgathilego tema ye bohlokwa mo go tšweletšeng kgopolo ye ya boitshwaro. Borafilosofi ba go tuma go swana le Plato, Aristotle le Stoic, bao ba bilego gona go tloga ka Ngwagakgolo wa Bone le wa Bohlano, ba ile ba kgatha tema ye bohlokwa ka go leka go tšweletša le go hlaloša kgopolo ye ya boitshwaro. Seo borafilosofi ba ba ilego ba kwana ka sona ke go tšweletša ntlha goba kgopolo ya go re bophelo bjo bobotse bo tlišwa ke *eudaimonia*, yeo e hlalošwego e le lethabo. Motho yo mongwe le yo mongwe gore a ipshine le go phedišana gabotse le batho ba bangwe, o swanetše go ba le lethabo. Ke ka fao boitshwaro bo amanywago le kgopolo ya lethabo.

Bjale go yo lekolwa ka fao borafilosofi ba bangwe ba Gerike ba hlalošago kgopolo ya boitshwaro ka gona.

3.2.1.1 *Sophists* (500 Pele ga Kriste)

Batho ba go bitšwa *Sophists*, e be e le barutiši bao ba bego ba ruta kgale, ka ngwagakgolo wa Bohlano Pele ga Kriste, kua Gerike le Roma. Bona ba be ba tumile ka dithuto tše mmalwa tša go fapana tšeo ba bego ba di ruta; gomme ye nngwe ya tšona e be e le filosofi. Ka fao ge, mo lengwalonyakišišong le go tlo lebelelwa fela filosofi ya boitshwaro yeo ba rutilego le go ngwala ka yona ka ge e nepiša sererwa sa nyakišišo ye.

Le ge borafilosofi ba, ba be ba na le dikgopolo tša go fapana mabapi le bophelo bja go loka, seo ba bego ba kwana ka sona e be e le lebaka leo le dirago gore bophelo bo be botse. Borafilosofi ba ba latelago, ba tumile ka tema ye ba e kgathilego ka go tšweletša tshedimošo ye e kgotsofatšago mabapi le bophelo bja go loka (boitshwaro bja maleba).

3.2.1.2 Socrates (469–399 Pele ga Kriste)

Tredennick (1961:14) o re karolo ya mathomo ke yeo e amanago le rafilosofi wa go bitšwa Socrates gomme yona e tšweletše ka ngwagakgolo wa Bohlano Pele ga Kriste. Socrates o phetše nakong ya (469–399 Pele ga Kriste) gomme ke yo mongwe wa borafilosofi ba go tuma mererong ya boitshwaro ka nako ya Pele ga Kriste. Yena o tsebega ka mokgwa wa gagwe wo a bego a o šomiša, e lego go eta a tsenela dipoledišano le batho, mola ka lehlakoreng le lengwe a ba botšiša dipotšišo. Nepokgolo ya dipoledišano tša Sorates e lebane le kgopolo ya go re di lebane le boitshwaro bjo bobotse. Socrates o be a dumela gore se bohlokwa mo bophelong ke go phela le go phetha toka gore motho a dule a thabile.

Mokgwa wo wa go tsenela dipoledišano ka go botšiša dipotšišo o bitšwa mokgwa wa Socrates (*‘the Socratic method’*) gomme le gabjale o sa tsebega le go šomišwa mo dithutong (gagolo tša boitshwaro). Mokgwa woo ke wo mongwe wa mekgwa ya go tuma kudu mo dipoledišanong le dithutong ka ge o hlohleletša batho le baithuti gore ba kgone go nagantšhiša ka tšeo go bolelwago goba go boledišanwago ka tšona. Gona mo dipoledišanong, dipotšišo tšeo Socrates a bego a di botšiša di be di fehla megopolo ya batho gore ba šale ba gopodišiša ka ga poledišano yeo.

Ge Vlastos (1971:10) a tšwela pele ka go hlaloša ka ga seo Socrates a bego a se dumela mererong ya boitshwaro o fo re:

Socrates believes that no one knowingly commits wrong. To commit wrong prevents achieving eudaimonia, thus no one would knowingly do so. In this view, Socrates’ ethics can be seen as the seeking of knowledge in order to live correctly and to live the happiest life.

Ke go re Socrates o be a dumela gore ga go na motho yo a kgethago go dira bobo goba go direla yo mongwe phošo ka maikemišetšo. O tšwela pele ka go

re bobbe bo palediša motho go hwetša *eudaimonia* – e lego lethabo, ka go realo batho ka moka ba rata go ba le lethabo gomme ba phegelela go se dire bobbe. Ke sona seo se bego se hlohleletša Socrates gore a tseenele dipoledišano le dipotšišollošo le batho gore a kgone go ba le kwešišo ye e tletšego ya go phela ka lethabo, mola ka thokong ye nngwe a be a ba lemoša bohlokwa bja go dula ba thabile.

Ge Bloom (1972:348) a tsopola Plato o re “Socrates o laeditše kgahlego mo thutong ya maitshwaro a go loka bophelong bja gagwe ka moka gomme seo se ile sa mo hlohleletša gore a tšwetše kgopolo yeo pele ka go hlaloša seo se bitšwago ‘*Socratic Paradox*’ ka tsela ye e latelago”:

Self-knowledge is a sufficient condition to the good life. Socrates identifies knowledge with virtue. He believes the unexamined life is not worth living. One must seek knowledge and wisdom before private interests. In this manner, knowledge is sought as a means to ethical action.

Rateori yo o gatelela ‘ethical action’ (boitshwaro bja mmakgonthe). Ge motho a itseba le go ikwešiša, o kgona go phela gabotse. Ka go realo, bophelo bjo bobotse goba bja go loka bo hlolwa ke go itseba le go ikwešiša. Socrates o swantšha mohola wa go ba le tsebo le bothakga. Go ya ka yena, o re motho yo a itsebago, o kgona go ithuta ebile o na le bothakga. O dumela gape gore bohlale bja mathomo mothong ofe le ofe ke go itseba le go ikwešiša pele ga dilo ka moka. Go ya ka Socrates, go itseba go thuša motho go ba le maitshwaro a mabotse.

Go akaretša ka boripana thuto yeo Socrates a bego a e gaša, go ka thwe, o be a gatelela molaetša wa go re tsebo ya boitshwaro e bohlokwa ka ge e dira gore batho ba dire ditiro tša go nepagala gomme le maphelo a bona e be ao a lokilego.

3.2.1.3 Plato (428–348 Pele ga Kriste)

Plato, yo a tšweletšego karolong ya bobedi ya *Hellenistic*, e bile yo mongwe wa borafilosofi ba go tsebega le go tuma ka ge a ile a thoma le go bula sekolo sa filosofi seo se bego se bitšwa *Plato Academy*. Yena o ile a humana tlhohleletšo ye kgolo go tšwa go Socrates.

Bloom (1972:351) o re Plato yo a phetšego ka nako ya (428 – 348 Pele ga Kriste), o bile rafilosofi yo a latelago le go tšwetša kgopolo ya Socrates pele ka go hlatholla seo bophelo bja go loka e lego sona le gore bo ka fihlelelwa bjang. O dumela gore motho yo mongwe le yo mongwe o na le maikarabelo a go latela ditsela tša maitshwaro a go loka. Plato o tšwela pele ka go re motho yo a dirago toka o dula a thabile go feta yo a sa dirego toka. Ka go realo, o gatelela bohlokwa bja go dira toka ka ge e le mathomomayo a lethabo.

Go phedišana ka bothakga go fokotša dintwa gomme batho ba phela ka kwano. Go no swana le Socrates, Plato o swantšha go dira toka le *eudamunist*, e lego lethabo go ya ka fao go šetšego go boletšwe peleng.

Ka tsela yeo go ka rungwa ka go re, go ya ka Plato, boitshwaro bo lebane le boikgethelo bja motho yo mongwe le yo mongwe gore a tle a dire toka. Ke ka fao a rego go laola maikutlo ke boikgethelo bja motho gomme lebaka leo le dirago gore motho a ikgethele seo ke gore o nyaka gore a dule a lokologile moyeng le go dula a thabile. Ka go realo, Plato o bona go phetha toka go le bohlokwa ka ge go efa motho lethabo.

3.2.1.4 Aristotle (384–322 Pele ga Kriste)

Karolo ya boraro, go ya ka Tredennick (1961:35 - 38), ke ya Aristotle, yo a phetšego mengwageng ya (384 – 322 Pele ga Kriste). Aristotle ke rafilosofi yo a tšweletšego morago ga Plato gomme o ile a humana khuetšo le tlhohleletšo ya go ngwala ka filosofi go tšwa go Plato. O be a sepela ka dinao go ya

mafelong le dikolong tša go fapana mo a bego a eta a ruta batho ka filosofi. Yena o ile a swaragana le go ngwala mangwalo a mmalwa mabapi le boitshwaro gomme mangwalo ao a ile a gatišwa pukung ye e bitšwago *Nichomachean Ethics*. Diteng tša mangwalo ao di tla akaretšwa mo ditemaneng tše di latelago.

Mangwalo a Aristotle ao a lebanego le boitshwaro a humanwa dikarolong tše tharo. Karolo ya mathomo e bitšwa *Happiness*, e lego lethabo. Lethabo le nyakwa ke batho ka moka. Mokgwa wo batho ba o šomišago go fihlelela lethabo la mmakgonthe ke go dira toka ka mehla. Batho ba ithuta go dira toka ka go lebelela tšeo di dirwago ke batho ba bangwe, ka fao ba kgona go bona tše di lokilego. Go ba le lethabo ka mehla, go lebane le boikgethelo bja motho ka ge a bona le go tseba mohola wa lona (lethabo) ka lehlakoreng le lengwe lethabo le le swanetše go fa motho kgotsofalo ye e tletšego gomme a se ke a ikhumana a nyaka se sengwe mo bophelong.

Karolo ya bobedi ya mangwalo a e lebane le go phetha toka. Aristotle o re ga go na boitshwaro goba toka yeo e bago gona ka tlhago. Motho o ithuta bohlae mola boitshwaro bo tšwa kgodišong goba ditlwaelong tša motho.

Boitshwaro bjo bobotse bo bonagala ge motho a kgetha go phetha toka ebile a sa laolwe ke mabose a lefase. Motho yo mobjalo o kgona go tseba le go lemoga gore mabose a lefase a ka tliša manyami le bohloko ebile a iša motho tahlegong gomme mafelelong o lebane le kotlo. Ka lehlakoreng le lengwe, motho yo o tseba gore toka e tliša lethabo.

Ka go realo, motho yo a phethago toka o na le tsebo le temogo ye e tletšego ya seo a se dirago, ditiro tša gagwe ga se tša kgapeletšo – gobane o tšea sephetho sa go šomiša thato ya gagwe.

Karolo ya boraro ya mangwalo a e lebane le toka yeo amanago le maikutlo le ditiro tša motho. Aristotle ge a hlaloša o re ditiro tša motho e ka ba tša boikgethelo le tšeo e sego tša boikgethelo. Ditiro tša boikgethelo, ge e le tše

dibotse di a tumišwa gomme tša go se loke di a solwa. Ka thokong ye nngwe, ge ditiro e se tša boikgethelo, motho o a lebalelwa goba o kwelwa bohloko. Ka go realo ditro tše o sego tša boikgethelo di dirwa ka tlase ga maemo a kgapeletšo goba ka baka la go se hlokomele. Ga se tša go dirwa ka bomo.

Ka go realo, Aristotle o re go tšea sephetho ke tiragalo yeo e diregago ka maikemišetšo. Ke ka fao a rego, gore motho a kwešiše gore sephetho ke eng, o swanetše a thome ka go kwešiša gore maikemišetšo ke eng. Ge a hlaloša maikemišetšo o re a amana le seo motho a naganago gore a ka se fihlelela ka ditiro tša gagwe. Aristotle o ruma mangwalo a gagwe ka go re batho ka moka ba na le maikarabelo a ditiro tša bona, e kaba tša go loka goba tša go se loke.

Teori ya boitshwaro ya Aristotle e lebane le go phetha toka, le go hlohleletša bophelo bja go loka bjo bo fago motho lethabo. Bjalo ka Plato o tšwetše pele ka go ngwala ka bohlokwa bja bophelo bja lethabo. O re bophelo bjo bongwe le bjo bongwe bja motho bo swanetše bo felele ka lethabo. Ka go realo, lethabo ke lona le bohlokwa gomme mang le mang o kgetha lona pele ga dilo ka moka mo bophelong.

Ge a tšwela pele o re moya wa lethabo mo mothong o laolwa ke lebaka leo le mo gapeletšago go dira dilo. Ka nako motho a ka tšea sephetho sa go ba le maitshwaro a go loka gomme a dira tša go loka. Ka lehlakoreng le lengwe, motho a ka tšewa le go lahletšwa ke maikutlo gomme a ikhumana a na le maitshwaro a go se loke. Ka go realo, Aristotle o re mohola wa moya wa motho ke go laola dinyakwa le maikutlo a gagwe ka mokgwa wo o lokilego gore a tle a be le lethabo ka go sa felego.

Crisp le ba bangwe (2000:15) o re Aristotle o ile a tšwela pele ka go tlaleletša dikgopolo tša Plato ka go re:

The purpose of human life is Eudaimonia (human flourishing, happiness). To achieve eudemonia one must be virtuous.

Se se hlaloša gore maikemišetšo a motho yo mongwe le yo mongwe ka bophelo bja gagwe ke go dula a thabile ka dinako ka moka. Ka fao, go kgonthiša gore motho a fihlelele lethabo leo, go bohlokwa go dira tša go loka ka mehla.

Ge Crisp (2000:16) a tšwela pele ka go hlaloša seo Aristotle a se boletšego go tšwa pukung ya *Nichomachean Ethics* mabapi le boitshwaro o re go a kgonagala go bona le go tseba tšeo di thabišago batho ka go no lebelela maphelo le ditiro tša bona. Ba bangwe ba tsoma bophelo bja go ba le lethabo le tlhomphe, mola ba bangwe ba rata ebile ba phela ka go dira tša go loka.

Go feta fao, o tšwela pele gore go bohlokwa gore bophelo bja motho e be bjo bo kgotsofatšago bja lethabo ka dinako tšohle go fihla mafelelong. Motho yo a nyakago go ba le bophelo bja lethabo le boipshino mo lefaseng, o kgetha go dira tša go loka ka mehla gore moya wa gagwe o dule o lokologile ebile o thabile.

Go tlo lemogwa gore Aristotle le Plato ba gata ka mošito o tee ge ba re go phetha toka ke setlabelo se bohlokwa bophelong bja motho ka ge seo se tlišetša motho lethabo. Ke ka fao motho a swanetšego go phegelela go dira toka gore a dule a thabile gore a tle a bitšwe wa maitshwaro a mabotse.

3.2.1.5 Stoics (344–262 Pele ga Kriste)

Karolo ya bone ya *Hellenistic* e bonagala ka go ba le dikolo tše bohlokwa tšeo le tšona di bilego le khuetšo ye kgolo mo tšweletšong ya kgopolo ya boitshwaro (bjo bobotse). Ba bangwe ba borafilosofi ba go tsebega ebile ba go kgatha tema ye bohlokwa mo mererong ya teori ya boitshwaro ke Stoics. Ke ka fao Turiel (2002:14) a rego *Stoics* ke borafilosofi bao ba phetšego mengwageng ya (344 – 262 Pele ga Kriste). Bona ba ile ba humana khuetšo ye kgolo go tšwa go borafilosofi ba pele ga bona gomme ba ile ba no gata mohlaleng wa Socrates le ba bangwe ka go laetša bohlokwa bjo bo tlišwago ke ge motho a na le tsebo ya selo ka botlalo. Ge Turiel a tšwetša kgopolo ya

Stoics pele mo letlakaleng la 18 o re '*knowledge, then, about what is good, bad, and indifferent is the heart of virtue*'. Go ka thwe go dira tša go loka goba go phetha toka go laolwa ke tsebo yeo motho a tla bago a na le yona. Ka go realo ge motho a tseba phapano magareng ga tša go loka le tša go se loke, o kgona go ikgethela tsela ye e mo loketšego goba ye e mo swanetšego.

Borafilosofi ba *Stoics*, ge go bapetšwa le ba peleng, ba otlolla kgopolo ya go ba le lethabo le go phetha toka ka go tšweletša bohlokwa bja go ba le tsebo. Seo se laetša kgatho ya ka godingwana ga go phegelela go ba le lethabo, yeo e tšweleditšwego ke Plato le Aristotle ge ba re 'lethabo ke setlabelo se bohlokwa bophelong'. Ge Plato a tswalanya lethabo le toka, ga se a ka a lebelela mabaka a mangwe ao a ka dirago gore motho a dule a thabile, go swana le bophelo bja go hloka malwetši le ge e ka ba bja bohumi. Ka lehlakoreng le lengwe, Aristotle o re lethabo ke selo se bohlokwa ebile se nyakega kudu mo moyeng wa motho ntle le go bolela ka mabaka a mangwe a mo mmeleng wa motho ao a ka tšeelago motho lethabo. Ka go realo, go ya ka Plato le Aristotle, se segolo seo se dirago gore motho a dule a thabile ke go dira tša go loka. *Stoics* bona ba gatelela bohlokwa bja go tseba tšeo di ka tlišetšago goba go tšeela motho lethabo. *Stoics*, ge ba tšwela pele ba re motho yo a nago le semelo sa go loka ke yena yo a bago le dikgopolo goba ditiro le maitshwaro a go loka.

Go ya ka Gray le ba bangwe (2012:112) '*moral theories are meant to help us figure out what actions are right and wrong*.' Seo Gray a se bolelago ke gore diteori tša boitshwaro di na le melawana yeo e thušago batho gore ba kgone go tseba phapano magareng ga ditiro tša go loka le tša go se loke. Go na le diteori tše mmalwa tšeo di amanago le boitshwaro. Tšona diteori tše di thomilwe ke borafilosofi ba kgale ba ba latelago:

3.2.1.6 *Immanuel Kant* (1724–1804): Teori ya teontholotši

Gregor (1996:25) ge a be a fetolela mangwalo a go ngwalwa ke Immanuel Kant o re Kant, yo a phetšego ka nako ya (1724–1804 Pele ga Kriste), o bile

rafilosofi wa go tuma go swana le Plato le Aristotle (gagolo mererong ya boitshwaro). Le ge a tlile morago, e bile yena wa mathomo wa go tšweletša teori ya go bitšwa teontholotši. Go ya ka teori ye, Kant le borafilosofi ba go mo latela ba re boitshwaro bo lebane le maikarabelo a motho yo mongwe le yo mongwe. Ka go realo, batho ka moka ba na le maikarabelo a go dira tša go loka. Kant o tšwela pele ka go re go phetha toka go laolwa ke melao yeo e beilwego. Ka fao, batho ba swanetše go obamela le go latela melao yeo gore ba kgone go phedišana gabotse maphelong a bona. Ge Watkins (2004:5) a thekga teori ya Kant ya boitshwaro, o re:

Kant believes that morality gives rise to a notion of the highest good. No amount of happiness can make up for a deficit of virtue, and no amount of virtue - despite its unconditioned goodness - can make up for a deficit of happiness. The highest good requires both.

Kant o dumela gore boitshwaro bja go loka ke sona sephegelelwa se segolo. Ke ka fao a tšwelago pele ka go re lethabo le lengwe le le lengwe le ithekgile godimo ga go phetha toka. Ka go realo, go phetha toka le lethabo ke tšona motheo wa boitshwaro bja go loka. O ruma seo ka go re toka le lethabo di sepelelana le boitshwaro bja go loka.

Kant (1922:11) o tšwela pele ka go hlaloša gore dikgopolo ka moka tša boitshwaro bja go loka, di amana le tsebo le kamogelo ya Modimo bophelong bja motho. O re batho bao e lego badumedi, ba na le tsebo ye e tletšego ya legodimo, ka go realo, mang le mang wa bona o rata go dira go loka gore a be le bophelo bjo bo sa felego mo mmušong wa Modimo

Ge e le go ya ka Shun (1997:17) o re rafilosofi wa China, Mencius (372–289 Pele ga Kriste), o dumela gore boitshwaro ke tirišo fela ya maikutlo a ka gare ga motho go swana le go kwelana bohloko le go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke. Ka go realo o re boitshwaro bja motho yo mongwe le yo mongwe bo tla laolwa ke tsebo ya gagwe ya ditiro tša go loka le tša go se loke.

Newman le Newman (1976:261) ba tlaleletša Kant ka go re letswalo la motho ke lona leo le laolago monagano wa gagwe. Le ge go le bjalo, lerato le poifo ya Modimo le tšona di thuša ka go kgatha tema ye bohlokwa mo boitshwarong bja gagwe ka ge e le lona la mathomo leo le mo lemošago ge a nagana go dira tša go se loke. Motho ka go obamela melao ya Modimo, ke moo a laetšago boitshwaro bja go loka le go phedišana le batho ba bangwe gabotse.

Watkins (2004:9) o tšwela pele ka go re Kant o hlaloša gore le ge boitshwaro bja go loka bo dira gore motho e be modumedi wa mmakgonthe, seo ga se re gore boitshwaro bjo bobotse bo tlišwa ke ge motho e le modumedi. Gore motho a tsebe ka ga botho le lerato la Modimo, o swanetše go thoma ka go tseba seo botho e lego sona. Ka go realo, Kant o re boitshwaro bja go loka bo amana le maikutlo a motho.

3.2.1.7 Jeremy Bentham (1748–1832): Teori ya *Utilitarianism*

Mill (1863:93) o re rafilosofi yo a bitšwago Jeremy Bentham (1748 – 1832) ke yena motšweletši wa teori yeo e bitšwago *Utilitarianism*. Yona e hlaloša gore boitshwaro bja go loka bo tlišwa ke ge motho a na le bohlale bja go tseba le go lemoga gore a se kweše batho ba bangwe bohloko, gomme a phegelela go ba thabiša ka mehla. Ka go realo, teori ye e lebane le bokgoni bja go tseba, go kwešiša le go lemoga phapano magareng ga ditiro tša go loka le tša go se loke, gomme a se ke a kweša batho ba bangwe bohloko. Le ge go le bjalo, ga go hlalošwe ka botlalo phapano magareng ga ditiro tšeo e lego tša go loka le tšeo e lego tša go se loke. Seo se lego molaleng ke gore lethabo le lokile ebile le a ratega mola manyami a sa ratega ebile a amantšhwa le bobbe.

Go iša pele, Bentham le Bowring (1843:6) ge ba bolela ka '*Principle of Utility*' ba re:

Nature has placed mankind under the governance of two sovereign masters, pain and pleasure. They alone point out

what we ought to do and determine what we shall do; the standard of right and wrong, and the chain of causes and effects, are both fastened to their throne.

Seo se hlaloša gore mo bophelong motho o ikhumana a le magareng ga dikokwane (dinkgwete) tše pedi, e lego bohloko le lethabo. Ka fao, bohloko le lethabo ke tšona tšeo di laolago ditiro tša batho go ya ka gore ke tša go loka goba tša go se loke. Motho o kgona go lebelela ditlamorago tša ditiro tša gagwe, gomme a laolwe ke tšona go kgona go tseba gore se a se dirago se lokile goba aowa.

Ka go realo, go dilo ka moka tšeo motho a di dirago goba a di naganago, go swanetšwe go gopolwe ka ditlamorago tša gona pele a di dira. Ka fao, go molaleng gore Bentham o dumela gore bohloko le lethabo, e lego tšona ditlamorago tša ditiro tša batho, ke tšona tše bohlokwa tšeo di laolago teori ye ya *'Utilitarianism'*.

Mill (1863:115) o ile a godiša taba ye pele ka go re:

An action will then be said to be 'right' as long as it satisfactorily causes good consequences compared to alternative actions, and it will be 'wrong' if it doesn't.

Ke go re tiragalo yeo e nago le ditlamorago tša go thabiša, ke yona yeo e lokilego mola ya go ba le ditlamorago tša manyami e le ye e sa lokago. Ke ka fao go lego bohlokwa gore go tiragalo ye nngwe le ye nngwe go lekolwe le go fetlekwa ditlamorago pele go tšewa sephetho sa gore ke ya go loka goba aowa.

Go ya ka teori ye ya *'Utilitarianism'*, ga go a swanela go dira batho dilo tša go ba kweša bohloko. Ka go realo ke go re motho o swanetše go dira batho ba bangwe seo le yena a tlogo se rata ge a se dirwa.

3.2.1.8 Hume (1711–1776): Teori ya monagano

Mackie (2003:58) ge a bolela ka teori ya Hume ya monagano o re:

According to Hume, intentional actions are the immediate product of passions, in particular the direct passions, including the instincts. The motivating passions, in their turn, are produced in the mind by specific causes.

O gatelela toka bjalo ka kokwane ya boitshwaro. O tšwela pele ka go re go na le mabaka ao a hlohleletšago motho gore a be le tšona diphišego le dikganyogo tša mohuta wo. Hume o otlolla taba ye ka go re boitshwaro bja go loka ga bo laolwe ke tumelo ya motho gomme bo laolwa ke maikutlo le dikganyogo tša gagwe mabapi le seo a se dirago.

Teori ya boitshwaro ya Hume e amana le seo motho a se naganago gammogo le diphišego goba dikganyogo tšeo a nago le tšona mabapi le seo a nyakago go se dira. Ka fao o re go ya ka Hume, ditiro tšeo motho a di dirago ka maikemišetšo, di laetša ditlamorago tša phišego yeo motho a nago le yona ka tlhago. Ge motho a dira tša go loka, o kgona go tseba gore ditlamorago tša tiragalo yeo di mo fa lethabo, mola ditlamorago tša tiragalo ya go se loke e le tša go se be bose. Ka go realo, seo ke sona se mo kgontšhago go dira kgetho ya maleba mabapi le go loka le go se loke.

Ge a otlolla se, Hume o re dilo tša go swana le maikutlo, maikemišetšo le bokgoni bja go dira selo, ka moka ge di kopane di thuša go laetša motho gore ditiro tša gagwe ke tša go loka goba tša go se loke. Maikutlo a motho a kgona go mo dumelela goba go mo ganetša go dira selo. Seo ke sona se thušago go mo hlahla gore a lemoge gore o dira tša go loka goba tša go se loke.

King (1997:446) o tsopola seo Hume a se boletšego mabapi le boitshwaro ka go re boitshwaro le toka ga di laolwe ke tumelo ya motho gomme di laolwa ke maikutlo a gagwe mabapi le seo a se dirago. Ge motho a dira tša go loka, o

kgona go tseba gore ditlamorago tša tiragalo yeo di mo fa lethabo, mola ditlamorago tša tiragalo ya go se loke e le tša go se be tše botse. Ka go realo, seo ke sona se mo kgontšhago go dira kgetho ya maleba mabapi le go loka le go se loke.

Hume o gata ka mošito o tee le Kant ge a re boitshwaro ga bo laolwe ke tumelo, eupša ke kokwane ya tlhago yeo motho a nago le yona go tloga mathomong ge a belegwa; ka go realo go ya ka yena monagano wa motho le letswalo la gagwe ke tšona di laolago boitshwaro bja gagwe (bja go loka goba bjo bobbe).

3.2.1.9 *Nietzsche* (1844 – 1900)

Nietzsche ke rafilosofi wa Jeremane yo a tšweletšego ka ngwagakgolo wa lesomesenyane. Kgahlego ya gagwe e be e lebišitše go bophelo bjo bobotse bja setšhaba gammogo le ditumelo tša go phediša. Filosofi ya gagwe e be e lebane le bophelo bjo bobotse e sego dilo tšeo di sa thabišego.

Nietzsche (1997:56) ge a tšweletša le go hlaloša setlogo sa boitshwaro, o šomiša mangwalo ao ka ona go ngwadilwego ka ga histori ya boitshwaro. O šomišitše mangwalo ao go ona go hlalošwago dikgopolo tša mabapi le setlogo sa boitshwaro. Mo lengwalong la gagwe la '*Good and Evil*', Nietzsche o laetša gore botse le bobbe, ke mahlakore a mabedi a go fapana kudu ebile a emela ditlhalošo tša go se swane/kwane. Lehlakore la go emela botse ke leo le laetšago botshepegi, e lego toka le dilo ka moka tšeo di lego bohlokwa mo bophelong. Ge a hlaloša bobbe o re bo swana le ge motho a inaganela a nnoši; ka tsela yeo, motho yo mobjalo ga a be le kwelobohloko le ge a kweša batho ba bangwe bohloko.

Mo lengwalong la gagwe la bobedi la go bitšwa '*Guilt*', '*Bad Conscience*', and '*Related Matters*', o re motho o swanetše go itlwaetša go gopola go dira botse. Gomme seo se tla mo thuša gore a kgone go naganela batho ba bangwe le go phegelela gore a se ba kweše bohloko. Motho ge a ka humanwa a kwešitše

batho ba bangwe bohloko, o swanetše go humana kotlo yeo e tlogo ba segopotšo gore ditiro tše dibjalo ga se tša loka. Ka go realo, tiragalo yeo e tlo ba monaganong wa gagwe ka mehla gore a se dire bobo.

3.2.1.10 De Waal (1948 – o sa phela)

De Waal (2014: 90) yo a belegwego ka 1948 gomme o sa phela le gabjale, o ile a dira dinyakišišo gomme ge a bolela ka setlogo sa boitshwaro o re le ge bo amana le tumelo ya Sekriste, fela bo bile gona pele tumelo ye ya Sekriste e tsebja. Ka go realo tumelo ga se yona e laolago boitshwaro bja motho, fela e gatelela le go tiišetša ditsela tša go loka, e lego seo boitshwaro e lego sona. O otlolla se ka go re batho bao ba phetšego mengwageng ye 200,000 ya go feta, ba be ba tseba phapano magareng ga botse le bobo ebile ba be ba phela le go dumela go ya ka maitshwaro a go loka. De Waal o bolela se a lebeletše mafaseng ao batho ba gona e sego badumedi go swana le Netherlands, mo batho ba dipersente tše 60 ba sa tsebego tumelo ya Sekriste, fela ba na le boitshwaro bja go loka. O ruma se ka go re go ya ka yena, sedumedi ga se motheo wa boitshwaro ka gore go a kgonagala go ba le setšhaba sa go ba le maitshwaro a go loka le ge e se badumedi. Se se gatelela ntilha ya go re boitshwaro bo bile gona pele ga tumelo.

Gregor (1996:32) o ruma kgopolo ye ya setlogo sa boitshwaro ka go re le ge dikolo tša filosofi di be di sa dumelelane; ka gore di be di na le melawana ye mengwe ya go fapana, se segolo seo di dumelelanago ka sona ke gore boitshwaro bja go loka bo amana le gore motho yo mongwe le yo mongwe a dule a thabile gomme a be le bophelo bjo bobotse.

3.3 BOITSHWARO KE ENG?

Childress le Macquarrie (1986:467) ba re leina le la boitshwaro le tšwa lentšung la Selatini leo e lego '*moralitas*' gomme lona le hlaloša gore boitshwaro bo lebane le mekgwa ya go loka goba semelo sa motho. Ke ka fao

go thwego boitshwaro bo amana le maikemišetso, diphetho goba ditiro tšeo motho a di tšeago. Tšona e ka ba tša go loka goba tša go se loke. Ka go le lengwe boitshwaro bo ka hlalošwa bjalo ka melao yeo e laolago batho go ya ka filosofi, tumelo goba setšo, gomme yona melao yeo e bjalo ka motheo. Go iša pele boitshwaro bo swantšhwa le botse goba bobbe.

Ka fao, ge go bolelwa ka boitshwaro bja setšhaba, go lebišitšwe go dikgopolo le ditumelo tšeo di amago le go akaretša bophelo bja setšhaba ka moka. Tšona dikgopolo le ditumelo tšeo, di laola setšhaba go ya ka bophelo bja sona le ka mo setšo se šupetšago ka gona. Go na le ditiro tše di itšego mo setšhabeng tšeo di bonwago bjalo ka tša go amogelega le tša go se amogelege. Ka go realo, yo a latelago goba go kgetha tsela ya go amogelega o dira tša go loka mola yo a latelago tsela ya go se amogelege a bonwa bjalo ka wa go dira tša go se loke.

Ge Childress le Macquarrie ba tšwela pele letlakaleng la 490 ba re boitshwaro le sedumedi ga di swane. Le ge batho ba bangwe ba fela ba nagana gore boitshwaro bo ithekgile ka tumelo ya sedumedi, fela nnete ke go re ga go bjalo. Ka go realo, boitshwaro le sedumedi ke dilo tše pedi tša go fapana. Ba re go ya ka sedumedi, boitshwaro bo ithekgile ka mehlala ya go loka, go swana le melao ye lesome ya go tšwa Bibeleng, pukung ya Eksodose 20:1–17. Melao ye ke motheo wo o rutago batho go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke.

Go ya ka Morris, (1973:765), lereo le la boitshwaro lona le lebane le go tšweletša phapantšho ya maikemišetšo a motho, diphetho tše a di tšeago gammogo le ditiro tša gagwe. Tšona ka moka e ka ba tšeo di lokilego goba tšeo di sa lokago. O tšwetša pele gona mo letlakaleng le ka go re boitshwaro bo amana le melao yeo e kopanego gomme e laolwa go ya ka filosofi, tumelo goba setšo se se itšego sa batho. Ka fao boitshwaro bo laolwa ke melao yeo e tšweletšago phapano magareng ga ditiro tša go loka le tša go se loke.

Nicolson (2005:603) o gatela pele ka gore boitshwaro ke mekgwa goba ditlwaelo tšeo di tsebegago setšhabeng e le tša go loka goba tša go se loke, gomme tšona ditlwaelo tšeo di tsebja le go amogelwa ke batho ka moka ntle le go ganetšana le tšona ka ge e le tšeo di ba godišitšego.

Ge Hare (1981:29) a bolela ka boitshwaro o re ke melao yeo e laolago setšhaba e ka ba motheo wa boitshwaro, seo ga se hlaloše gore bodumedi le boitshwaro ke selo se tee. Boitshwaro bja motho bo amana le ditiro gammogo le dikgetho tša gagwe mola bodumedi bo laolwa ke melao ya sedumedi. Go tšwela pele o re:

Morality involves what we ought to do, right and wrong, good and bad, values, justice, and virtues. Morality is taken to be important, moral actions are often taken to merit praise and rewards, and immoral actions are often taken to merit blame and punishment.

Se se ra go re boitshwaro bo amana le dilo tšeo go swanetšwego go dirwa; e ka ba tša go loka goba tša go se loke, tše dibotse goba tše mpe, tšeo di amanago le go phetha toka goba go dira dilo ka bothakga. Boitshwaro bo bohlokwa kudu ka gore ditiro tša go loka di a tumišwa le go putswa mola tša go se loke fela di solwa le go lebana le kotlo. Tše dingwe tša ditiro tšeo tša go loka di swana le go se kweše batho ba bangwe bohloko, go se ba befediše le go se ba tshwenye.

Tiro ye e amogelelego ke yona ya go loka, mola ye e sa lokago e le yona ye e sa amogelegego. Ge selo goba tiragalo e thuša le go tšwela batho mohola, ke ye e lokilego. Ka lehlakoreng le lengwe, ya go se loke e dira gore batho ba dule ba le manyaming.

Ensaeklophedia ya https://en.wikipedia.org/wiki/Evolution_of_morality, ge e hlaloša boitshwaro e re ke tsela yeo dikgopolo tša go amana le ditiro tša go loka le tša go se loke di bonwago ka yona. Ditiro tša go loka e ka ba tša go

swana le tšhomišanommogo, go thušana, kwelanobohloko, phedišanommogo ka khutšo, bjalobjalo.

Gauthier (1969:237) le Kant (2011:11) ba oketša ka go re maitshwaro a mabotse mo setšhabeng a lebane le go dira go loka go swana le go bolela nnete; go thušana, bjalobjalo, mola maitshwaro a go se loke a lebane le go dirana bobo bjalo ka go sebana, go senyetša batho dilo tša bona, go bolela maaka, bjalobjalo. Ka go realo, boitshwaro bo ithekgile ka melao yeo e laolago ditiro tše di lokilego le tše di sa lokago.

Motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše gore a dire batho ka go loka, gore le yena ba tle ba mo dire ka go loka. Kant (2011:12) o tšwela pele ka go re batho ka moka ba na le bokgoni bja go ba le boitshwaro bjo bobotse; ke ka fao go kgonagalago gore motho yo mongwe le yo mongwe a be le boitshwaro bja go loka.

Ka fao melao ya boitshwaro e ka hlalošwa bjalo ka motheo wa dimelo le mekgwa yeo e laolago tsela yeo batho ba phelago ka yona. Le ge go le bjalo, batho, ka lebaka la go ba le ditlwaelo tša go fapana, ba ikgethela ditsela tša bona tše di ba dirago gore ba tšwelele ba na le boitshwaro bja go fapana.

Ge Cooper le Schwarts (2007:596) le Covington (2016:4) ba tlaleletša Childress le Macquarrie (ka godimo) ba re boitshwaro bo amana le setšo sa motho, melao ya setšhaba, sedumedi, le ditumelo tše di amogelelegilego mo setšhabeng. Motho wa go ba le boitshwaro bjo bobotse ke wa go hlompha le go amogela melao le ditlwaelo tša go loka tša setšhaba ka kakaretšo. Ka go realo, boitshwaro bja go loka bo amana le go hlompha melao, mola bja go se loke bo sepelelana le go nyatša molao wa setšhaba.

Wallace le Walker (1970:22) le bona ga ba phalwe ka go hlaloša lereo le ka gore ba re boitshwaro bo lebane le mekgwa goba ditiro tše motho yo mongwe le yo mongwe a rutilwego gomme a bilego a tseba e le tše di swanetšego bophelong. Boitshwaro bjo bobotse ke bjo bo latelago melao ya go loka

ebilego e amogelegega mo setšhabeng. Boitshwaro bja go loka bo amana le melao ya go loka yeo setšhaba se lebeletšego gore e swanetše go latelwa. Boitshwaro bja motho bo lebane le boteng bja letswalo la gagwe, e sego seo batho ba šišinyago gore a se dire. Ba tšwela pele ka go hlaloša gore boitshwaro bja motho ga bo ye ka go re motho o mo maamong a makaone goba ao a mo dumelelago go itirela boithatelo; bo sepelelana le tiro yeo a kgethago go e dira.

Wasserstrom (1970:103) yena ge a katološa kgopolo ya boitshwaro o re e lebane le ditetelo tšeo setšhaba se nago le tšona mo mothong go swana le go latela melao, go hlompha setšo le go phethagatša dinyakwa ka mokgwa wa maleba. Ka ge setšhaba se sengwe le se sengwe se na le melao ya sona, motho o ithuta go tseba le go hlompha melao yeo e latelwago goba e obamelwago. Batho ba setšhaba seo le bona ba tshepa le go nagana gore badudi ka moka ba swanetše go phela go ya ka ditetelo tša bona. Ka go realo, motho yo a sa dirego tša go loka goba go latela melao yeo e laolago setšhaba, o bonwa bjalo ka yo a nago le boitshwaro bja go se loke.

Russ-Eft (2014:511) ge a hlaloša ntlha ye o re boitshwaro ke kokwane yeo e amago batho ka moka. Ka fao boitshwaro bo lebane le boikgethelo bja batho, gomme bona ba tšea sephetho sa go latela boikgethelo bja go loka goba bja go se loke. Ke ka fao go humanwago gore gantši boikgethelo bja batho bo ba kgahlanong le boitshwaro bja go loka. Russ-Eft o tšwela pele letlakaleng la 196 ka go re go bohlokwa gore melao yeo e amanago le boitshwaro e rutwe batho ka moka ka gobane e tlo ba hlahla gore ba phele bjang. Ka ge melao ye e loketše batho ka moka, gona e swanetše gore e rutwe ka ntle le kgethollo.

Wasserstrom (1970:139) o tlaleletša Russ-Eft ka seo a se boletšwego ka godimo ge a re melao ya go nepiša boitshwaro e swanetše e rutwe batho ntle le kgethollo ka go gatelela gore ye e ngwadilwego dipukung e swanetše go nepiša gore e fihlelele batho ka moka. Ke ka fao go nago le dingwalo tše mmalwa tša go fapana, gomme tše dingwe tša tšona ke tšeo go gatelelwago gore maikemišetšo a tšona ga se fela go thabiša goba go tloša bodutu, eupša

di thuša gape le go sokolla megopolo ya batho mabapi le dintlha tše dingwe bophelong go swana le maemo a bophelo.

Ka lehlakoreng le lengwe Van Wyk Smith (2003:429) o re boitshwaro ke molao wo o laolago ditiro tša batho. Molao wo o hlokometše gore ditiro tša batho mo setšhabeng e be tša go loka gomme o lebišitšwe go motho ka nnoši, maloko a lapa le setšhaba ka moka. Ka go realo boitshwaro bo lebane le kgodišo ye e amago bophelo bja go loka mo bathong ka moka.

Ge go lebeletšwe motho a nnoši, boitshwaro bja go loka bo lebišitšwe go dilo ka moka tšeo di amanago le mekgwa ye mebotse ya go amogelega go swana le boikobo, go šoma kudu goba bokgoni bja mešomo ya go fapana - go kgona go seketša le tše dingwe tšeo di ka dirago gore motho a bonale e le wa go loka. Ge go lebeletšwe boitshwaro bja go loka, ka lehlakoreng la lapa, go amantšhwa le maikarabelo a go hlokomela lapa ka tshwanelo, mola ka thokong ya setšhaba gona boitshwaro bo amana le go hlompha le go latela melao ya setšhaba.

Madigan (2005:36-39) ge a tšwetša pele kgopolo ya seo boitshwaro e lego sona, o re bo lebane le go dirana ka botho. Batho ba laetša boitshwaro bja go loka ka go phela ba thušana le go kwelana bohloko. Go iša pele mo letlakaleng la 43 o re boitshwaro bja go loka ke seo batho ba ithutago sona gomme ba gola ka tsebo yeo. Maitemogelo a a dira gore batho ba be le boitsholo ge ba dira tša go se loke.

Peterson le Seligman (2004:26) ba iša pele ka go bapetša ditšo tša go fapana ba re dikokwane tša go laetša botho go swana le lerato, botho, le phedišanommogo ke tšona tšeo di humanegago e le tše bohlokwa ka mehla. Ke ka fao, gona mo letlakaleng leo, ba rego boitshwaro bjo bobotse bo bohlokwa merafeng ka moka.

Newton (2000:15) o tšwetša pele kgopolo yeo ya Peterson le Seligman ka go bapetša batho ba ditšo tša Bohlabela le ba Bodikela. Bobedi bja bona batho

bao ba dumela gore mo ditšong tša bona boitshwaro bjo bobotse bo loketše setšhaba. Ka go realo, batho ka moka ba hlohleletšwa go ba le boitshwaro bja go loka.

Letki (2003:4) o gatela pele ka go re go ba le maikemišetšo ke taetšo ya go re motho o na le boitshwaro bjo bobotse e bile a ka kgona go tšea diphetho tša go loka. Ka go realo, ge motho a na le maikemišetšo a mabotse, ga a ke a ikhumana a hlaelelwa ke go dira dikgetho tša go loka, ntle le ge e le gore motho yoo ga a tsebe melao goba ga a na bokgoni bja go šomiša melao yeo.

Bekoff (2001:88) o iša pele ka go re boitshwaro bo lebane le diphetho tšeo motho a di tšeago, ka kudu ge a ikhumana a na le dikgopolo tšeo di thulanago. Boitshwaro bja motho yo mobjalo bo laowa ke boikgopolelo bja gagwe le diphetho tšeo a tlogo di tšea malebana le seemo seo a lego go sona. Taba ye e tiišetša gore boitshwaro bja motho bo laowa le go amana le boikgopolelo bja gagwe ka mehla ge a swanetše go tšea sephetho sefe goba sefe.

Bekoff (2001:89) ge a tšwetša taba ye pele o re le ge kgodišo ya batho e ka ba ya maleba, seo ga se gore ba ka se be le boitshwaro bja go se loke. Ka go realo, boitshwaro bo laolwa ke dikgetho tšeo motho a ikamanyago le tšona bophelong. Bekoff mo letlakaleng lona leo la 303 o gatela pele ka go re maitshwaro a mabotse a swantšhwa le leeto leo motho a lego go lona. Gona mo leetong leo, motho o ikhumana a le maemong ao a sa kgonego go tseba gore a tšee sephetho sefe mabapi le go dira go loka. Gantši se se direga ge motho a na le bothata bja go dira dikgetho tša maleba. Kgakanego yeo Bekoff (2001:89) o e bitša gore ke *aporia*. *Aporia* ke thulano ya ka gare yeo motho a bago le yona ge a swanetše go tšea diphetho, gomme thulano ye e hlola kgakanego.

Burbules (1997:98) o oketša seo se boletšwego ke Beckoff ka godimo ka go re bothata bja go tlišwa ke go tšea sephetho, bo hlolwa ke gore ka nako motho a ikhumane a le seemong sa go palelwa ke go dira dikgetho tša maleba. Taba ya go palelwa ke go dira dikgetho tša maleba ke taetšo ye botse ya go re

motho yo mongwe le yo mongwe o na le maikarabelo mo bophelong, le gona ga go bonolo go dira dikgetho tšeo, ka kudu ge e le gore o ikhumana a lekegile. Ke ka fao a rego motho o swanetše go ba le maikarabelo gore a tle a kgone go dira dikgetho tša maleba goba tša go loka mabapi le boitshwaro.

Lusenga (2010:7) o hlaloša gore boitshwaro bo ka tšweletša kgakanego yeo e hlolwago ke thulano magareng ga go tšea sephetho sa go dira tiro ya go loka le ya go se loke, goba go dira kgetho magareng ga bobbe le botse. Ge Lemmon (1962:150) a tšwetša pele taba ye ya boitshwaro, o re thulano yeo e tlišwa ke gore motho o lebane le go tšea sephetho gomme o swanetšwe ke go ba le kgetho e tee fela e sego tše pedi. Ke ka fao batho ba bangwe ba kgethago tsela ya go se loke ka gobane gantši e le yona ye bonolo.

Block (2002:850) ge a hlaloša boitshwaro bja go loka, o re bo amana le go tseba Modimo. Ge motho a tseba le go hlomphe melao ya Modimo, o tla latela ditsela le melao ya Modimo; ka go realo o tla ba le mekgwa le boitshwaro bjo bobotse bathong bao a phelago le bona. Block gona mo letlakaleng le la 850 o gatela pele ka go re le ge boitshwaro bja go loka bo sepelelana le melao ya Modimo, kgodišo e sa le bohlokwa mo go bopeng semelo sa motho. Ka go latela melao le go boifa Modimo, batho ba ba le boitshwaro bja go loka gomme ba phedišana gabotse le ba bangwe.

Newman (1975:205) o tlaleletša Block ka godimo ka go re lerato le poifo ya Modimo ke tšona tšeo di kgathago tema ye bohlokwa mo boitshwarong bja motho ka ge e le motheo wa thuto ya sedumedi. Motho ka go obamela melao ya Modimo, ke moo a laetšago boitshwaro bja go loka le go phedišana le batho ba bangwe gabotse. Ka thokong ye nngwe, letswalo la motho le mo thuša ka go mo lemoša ge a phamoga tseleng goba a dira tša go se loke.

Drake (1995:1357) ge a gatela pele ka tlhalošo ya boitshwaro o re ge motho a na le boitshwaro bja go loka, o humana lethabo le le tletšego. O tšwela pele gona mo letlakaleng la 1357 ka go re le ge boitshwaro bo bile gona pele dithuto tša sedumedi di tsebja, se ga se tliše phapano go tšona. Bobedi bja tšona di

gata ka mošito o tee. Ge a iša pele mo letlakaleng la 1358, o re boitshwaro ga se selo seo se gapeletšwago mo bathong, eupša se tšweletšwa goba se bonagala mo ditirong tša motho. O gatela pele letlakaleng la 1359 ka go re ntlha ya mathomo ya go tseba le go kwešiša seo boitshwaro e lego sona, ke go ba le tsebo ye e tletšego ya seo botse le bobedi lego sona. Ditiro tše dibotse goba tša go loka di tliša lethabo mola tše mpe goba tša go se loke di tliša manyami.

Ge Platt (1878:19) a hlaloša kgopolo ye o re boitshwaro bo lebane le kwano le tshepedišo ye e amogegilego ya molao, yeo e amanago le ditiro tša motho tša go loka, semelo sa gagwe le maikemišetšo a gagwe a go latela ditiro tše botse. O tlaleletša seo se boletšwego ke Gauthier peleng ge a be a re boitshwaro bo amana le go kgona go phela gabotse le batho ba bangwe le go latela melao yeo e laolago setšhaba goba yeo e amanago le bophelo bja setšhaba.

Platt (1878:21) o tšwela pele ka go re ka lehlakoreng le lengwe, boitshwaro bo ithekgile ka melao ya setšhaba yeo e hlalago batho gore ba kgone go phedišana gabotse le go phela mmogo ka lethabo. Ka go realo, nnete ke gore boitshwaro bja go loka ke seo se nyakegago ebile se ratega mo bathong.

Thomas (2008:227) o swantšha boitshwaro le seo motho a itirišago sona ka ge a ikgethela go ba le boitshwaro bja go loka goba bja go se loke. O otlolla ntlha ye ka go re:

Barutiši goba bahlahli bao ba amanago le tšwetšopele ya boitshwaro ba re motho yo a šetšego a godile monaganong ke yoo a nago le bokgoni bja go lemoga le go swabišwa ke ditiro tša gagwe tša go se loke, gomme a laetša go itshola le bokgoni bja go ikgala. Motho yo mobjalo o kgona go amogela maikarabelo a bošaedi bjo a bo dirilego le go naganela batho ba bangwe bao ba amegilego mo ditirong tša gagwe tša go se loke.

Go ya ka Freud (1989:32) boitshwaro bja motho bo lebane le boteng bja gagwe go ya le ka mo a godišitšwego ka gona. Ke go re, ke seo motho a ithutilego sona ge a gola go ya le ka ditumelo le ditlwaelo tša setšhaba goba morafe wa gabo. Ka go realo, o re boitshwaro bo amana le thulano ya dikgopolo ka gare ga motho mabapi le ditiro tša go loka le tša go se loke. Ke go re, pele motho a itswalanya le ditiro tša go se loke, o thoma ka go lwa le monagano wa gagwe mabapi le kgetho yeo a swanetšego go e tšea. Mafelelong o tšea sephetho a na le tsebo ye e tletšego ya maemo a seo a se dirago. O iša pele mo letlakaleng la 33 ka go re ke yona thulano ye e dirago gore motho a swabe gomme mafelelong a itshole gore a boele boitshwarong bja go loka.

Ge Freud a tšwela pele mo letlakaleng la 34 ka kgopolo ye, o re ge e le lesea lona, le kgona go tseba phapano magareng ga maikutlo a go tliša lethabo le a go tliša bohloko ka ge ngwana yo mongwe le yo mongwe o ithuta go tšwa go mmagwe. Ka go realo o ekiša tše dibotse tšeo a di bonego ge a gola. Ka tsela yeo, lesea le kgona go amogela le go gokarela thuto yeo bjalo ka ge e le ye nngwe ya dinyakwa tša go amana le kgodišo ya lona. Ke ka fao a rego maikutlo a mathomo a boitshwaro a lebane le bokgoni bja go tseba phapano magareng ga maitemogelo a go loka le a go se loke.

Ka thokong ye nngwe, Lewis (2001:209) o re boitshwaro bo lebane le dikokwane tšeo di laolago mekgwa ya batho. Ntle le tšona dikokwane tšeo, setšhaba se tlo tšwa tseleng gomme se ka se laolege. Setšhaba se sengwe le se sengwe se na le dikokwane tšeo se dumelago go tšona ebile se di gomarelago. O tšwela pele mo letlakaleng la 210 ka go tšweletša magato a a latelago ao a laetšago bohlokwa bja boitshwaro bjo bobotse. Ka ona, o re boitshwaro bjo bobotse bo kgonthišiša gore go be le kwano magareng ga batho, ka gore bo thuša batho gore ka go dira tša go loka, ba age setšhaba se se lokilego, mola ka lehlakoreng le lengwe e le gore batho ba go ba le boitshwaro bja go loka e le bona bao ba kwanago le go thabiša Modimo. Bjale ge, ge boitshwaro bo yo hlalošwa go tlo latelwa lenaneo la ka tlase.

3.3.1 Mohola wa boitshwaro

Go ya ka Ensaeklopedia ya <https://www.reference.com/world-view/moral-values-357e4ae84df08fa3>, motho yo mongwe le yo mongwe o belegwa a na le semelo sa go loka. Kgodišo ye a e humanago go tšwa batswading, barutišing, le bathong ba tikologo ya gabo, e thuša go oketša thuto ka ga boitshwaro bjo bobotse. Ka go realo, boitshwaro bo lebane le thuto yeo e humanwago go tšwa maitemogelong le kgodišong ya motho, gomme ke yona yeo e mo thušago go dira dikgetho. Ke ka fao mohola wa boitshwaro e lego go tseba go dira kgetho ya maleba magareng ga go loka le go se loke.

Go tšwela pele go thwe bohlokwa bja boitshwaro ke go thuša go hlahla motho gore a kgone go bona le go kwešiša ditiro tša go loka le tša go se loke. Batho bao ba hlompago le go obamela melao ya go loka, ba tšwelela e le batho ba go tshepagala ebile ba na le seriti mo setšhabeng. Ka go realo boitshwaro ke tsela ye bohlokwa ya go hlahla batho mo dikgethong le ditirong tša bona bophelong. Bjalo ka ge motho yo mongwe le yo mongwe a nyaka go phela ka lethabo le go ipshina, o tšea diphetho tše di mo thabišago ka mehla. Ke ka fao go humanwago gore gantši motho o ikgethela go phela gabotse. Ka gona go kgetha go phela gabotse, o obamela melao yeo e tlogo mo phediša ka lethabo ntle le go tshwenyega. Ka go realo, maikemišetšo a boitshwaro ke go ruta batho gore ba kgone go phela gabotse, e sego go phela ka manyami goba go bea batho ba bangwe maamong a go hloka lethabo. Boitshwaro ke seo motho a ikgethelago sona ntle le kgapeletšo.

Goldie (2007:348) ge a tšwetša kgopolo ya boitshwaro pele o re:

In moral upbringing what one learns is not to behave in conformity with rules of conduct, but to see situations in a special light, as constituting reasons for action.

Ke go re go tloga kgodišong, ngwana ga a rutwe fela go obamela le go hlomphe melao ya go amana le boitshwaro, o rutwa gore a be le tsebo le kwešišo ye e tletšego ka ga boitshwaro bja go loka go ya le ka mo a godilego a di bona. Ka go realo, maitemogelo a gagwe e ba motheo wa diphetho tšeo a di tšeago ge a godile. Go swana le ngwana goba motho wa go ba le tlhompho, wa go ratwa ke batho, tše ka moka ke ditlamorago tša diphetho tšeo a di tšerego gomme tša dira gore a be le maitshwaro a mabotse.

Goldie, mo letlakaleng la 350 o tšwela pele ka go re boitshwaro bo amana le mekgwa, melao, ditiro le ditsela tšeo di nyalelanago gomme di thuša batho gore e be setšhaba se tee - ba phedišane gabotse le go kgona go thušana le go naganelana ka mehla. Batho ba babjalo ge ba phedišana gabotse, ba ka se be le lehufa le lehloyo. Ba tla phela go ya ka melao ye e ba godišitšego mo nageng ya gabobona. Ka go realo, boitshwaro bja go loka ke motheo wo o thekgilego ditšhaba go ya ka go fapana ga merafe.

Go ya ka Kant (1996:109) motho yo mongwe le yo mongwe o na le lebaka leo le mo dirago gore a kgone go tšea diphetho tšeo di mo thabišago. Motho yo mobjalo o tseba bohlokwa bja bophelo ka gore maikemišetšo a boitshwaro bjo bobotse ke go ruta le go thuša batho gore ba ipshine ka bophelo, e sego gore ba dule ba le manyaming. Kant o iša pele letlakaleng la 110 ka go re molao wo o laolago boitshwaro ke tsela yeo e šomišwago bjalo ka kelo ye batho ba e šomišago ge ba tšea diphetho go ya le ka mo ba bonago le go kwešiša bohlokwa bja wona. Ka go realo, boitshwaro bo lebane le boikgethelo bja motho go ya le ka moo a bonago dilo di mo swanela ka gona.

Turiel (1983:3) ge a hlaloša boitshwaro o re:

Moral domain refers to “prescriptive judgments of justice, rights, and welfare pertaining to how people ought to relate to each other”.

Boitshwaro bo lebane le melao yeo e beakantšwego gomme e laola ditiro tša batho, phedišano le tshwaro ya bona, gomme e šomišwa go ahlola ge go na le bao ba tshetšego melao yeo. Batho ba kgona go itirela dikgetho tša go dira botse goba bobbe, fela ba dira bjalo ba tseba gabotse melao ye e ba amago gore ba phele gabotse.

Ge e le Van Wyk Smith (2003:430) o re mathomo a boitshwaro bja motho a letše go letswalo la gagwe. Motho yo a nago le boitshwaro bja go loka, o theeletša letswalo la gagwe, mola wa go dira tša go se loke a sa le theeletše. Ke ka fao batho ba felago ba fetola melao yeo ba godišitšego ka yona ka lebaka la gore ba phela mo nakong ya tšwelopele. Ge ba le gare ba fetola melao ka tsela yeo, ba fetša ba lahlegelwa ke temogo ya kgodišo ya bona. .

Sperber le Baumard (2012:499) le Campbell (1975:1103) ba dumelelana ka go re bokgonthe bja boitshwaro bo ikokotletše ka mekgwa ya go hlompha melao ya setšhaba gore batho ka moka ba kgone go phela mmogo ka lethabo le gore batho ba be le tsebo ye e oketšegilego; ka go realo ba tla kgona go godiša setšo seo ba tlogo se fetišetša baneng ba bona. Ka fao, setšhaba se tlo ipshina ka go bona tšhomišanommogo yeo. Sperber le Baumard ba tšwela pele letlakaleng la 502 ka go re le go batho ba go tšwa merafeng ya go fapana, go hlompha melao, go kgona go itshwara setho, go itira sehlabelo mo go swanetšego ebile go lebane le go tshepagala, ke tšona dintlha tše di theilego boitshwaro bja go loka. Le ge dintlha tše di bonagala e le tšeo di ka fetogago mo mothong, di tloga di na le khuetšo ye kgolo ka kudu mo baneng le go bathong ka bontši ebile di na le mohola ka kudu setšhabeng.

Go tšwetša taba ye pele, go bohlokwa go lemoga gore go na le dilo tše dingwe tšeo di ka bago le khuetšo boitshwarong bja motho go swana le dithuto tša ka sekolong goba tšeo motho a ka ithutago tšona go tšwa kae kapa kae mo bophelong bja gagwe; setšo le sona se na le khuetšo ye kgolo go ya ka fao motho a godilego ka gona mo tikologong ya gabo, gammogo le dikokwane tša leabela tšeo motho a belegwego le tšona.

Berkowitz le ba bangwe (1980:345) ba re go a kgonagala gore motho a gole a na le dikokwane tša boitshwaro bjo bobotse. Motho yo mobjalo o thoma e sa le yo monnyane ka go ithuta melao ya boitshwaro bja go loka, gomme a gola a ikamantšhitše le tšona. Dipelo tša diteko tša boBerkowitz, ke tšona tšeo di hlatselago gore bana bao ba ithutago boitshwaro e sa le masea - ke bona bao ba golago ba na le boitshwaro bja go loka.

Covington (2016:11) o otlolla kgopolo ye ya ka mo godimo ka go re masea a gola a na le temogo ya go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke. Ka go realo, a na le bokgoni bja go amantšha maikutlo a ona le maitemogelo a bophelo. Se se a thuša gore a kgone go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke.

Ge Covington (2016:1) a hlaloša setlogo sa boitshwaro o re boitshwaro bo sepelelana le semelo sa motho. O re motho yo mongwe le yo mongwe o tswetšwe a na le letswalo la go kgona go tseba phapano magareng ga botse le bobbe. O re go no swana le lesea leo le belegwego le tseba phapano magareng ga botse le bobbe, ebile le kgona go tseba le go kwešiša lerato le lehloyo go tšwa bathong ba bangwe. Ka go realo, motho o belegwa a na le tsebo magareng ga botse le bobbe.

O tšwela pele gona mo letlakaleng la 1 ka go re ngwana yo mongwe le yo mongwe o humana dikokwane tše tša leabela go tšwa go mmagwe, tšeo di fetišetšwago go yena pele a belegwa. Dikokwane tše di bjalo ka seipone seo se tšweletšago thuto yeo e fetišeditšwego go yena. Lefelo, nako le batho bao motho a kopanago le tšona mo bophelong, ge di kopana le dikokwane tša leabela ka moka, ke tšona tšeo di dirago gore motho a be le boitshwaro bjo bo itšego. Ke ka fao go humanwago gore morafe wo mongwe le wo mongwe o na le ditiro le ditumelo tša go fapana.

Morrison le Severino (2003:860) ba re boitshwaro bo laolwa ke kamano ya batho gammogo le dikokwane tša leabela. Yona kamano ya batho gammogo le dikokwane tša leabela di dira gore batho bao ba phelago mmogo ba bone

dilo ka go swana, bjalo ka tšeo di tsebegago go ba tša go loka le tša go se loke.

Ben-nun Bloom (2014:497) o re lesea le belegwa le na le boitshwaro bjo bo itšego go tšwa go dikokwane tša leabela. O tšwela pele gona mo letlakaleng la 497 ka go re seo ga se felele fao ka gobane le belegwa le sa kgone go naganela batho ba bangwe ka ge le inaganela le nnoši. Fela ka lebaka la go phela le batho le ithuta dilo tše dibotse le mekgwa ya go loka go tšwa batswading, dikerekeng, dikolong, thelebišeneng, dipapading le mahlakoreng a mangwe a go fapana a bophelo ao le kopanago le ona. Ge a iša taba ye pele mo letlakaleng la 501 o re gore go tsebje gore motho o fihlile maamong a go kgona go tšea diphetho tša maleba mabapi le boitshwaro bja go loka, go bonwa ka ge a na le bokgoni bja go nagana ka mo go tseneletšego, gomme a bile a kgona go fenya diteko tšeo di ka mo thetsago gore a dire tša go se loke.

Meeks (1993:4) o ruma ngangišano ye ka go re boitshwaro bo lebane le batho ka gore ke batho fela bao ba swanetšego go ba le boitshwaro bja go loka, e sego diphoofolo. Ke ka fao a rego, ge batho ba na le boitshwaro bja go loka, seo se ra gore le setšhaba e tlo ba sa go loka.

3.3.2 Boitshwaro go tšwa dikanegelong

Dewey (1909:57) o re badudi ba peleng ba Amerika ba be ba šomiša dikanegelo go ruta bana ka ga boitshwaro bjo bobotse. Dikanegelo tša gona e be e le tšeo di amanago le motheo wa setšhaba gammogo le setšo. Dikanegelo tše di be di šomišwa bjalo ka setlabelo sa go fetišetša tsebo le boitshwaro bjo bobotse go bana. Ka go realo, bana ba gola ba na le thuto yeo ba e humanega ka go anegelwa gomme seo se bohlokwa mo go ruteng.

Ga se batho ba Amerika fela bao ba šomišago dikanegelo go ruta boitshwaro, le batho ba Afrika ba dira bjalo. Bascom (1954:284) o tlaleletša se ka go re dikanegelo di šoma bjalo ka seipone sa setšo ka ge di lebane le meletlo ya setšo yeo e amanago le ditumelo le ditiro tša setšhaba. Ka ntle ga gore batho

ba be le tsebo le kwešišo ye e tletšego ya morafe wo o itšego, go ka se be bonolo go kwešiša dikanegelo tšeo di amanago le wona morafe woo. Tsebo le kwešišo yeo ya morafe woo o itšego di tšwelela gabotse ge go laodišwa dikanegelo ka gore ka mabaka a mangwe ditiragalo tša gona di sepelelana le bophelo bja setšhaba seo go ya ka ditumelo tša gona. Ka go realo, tsebo ye e tletšego ya morafe le setšo sa wona di bohlokwa.

Ge a iša pele mo letlakaleng la 284 o re dikanegelo di thuša ka go hlokomela le go kgonthiša gore maitshwaro a a lokilego goba a a amogelegago setšhabeng a a latelwa. Bascom (1954:295) o hlaloša gore dikanegelo tša Bathobaso di kgatha tema ye bohlokwa ka kudu ge go lebeletšwe maitshwaro a batho goba setšhaba ka moka, ka ge di lebane le bophelo le ditlwaelo tša morafe wo o itšego. Ka go realo, ntle le maitemogelong a motho goba tiragalong efe kapa efe yeo motho a kopanego le yona bophelong, boitshwaro bo ka lemogwa le dikanegelong.

Johnson (1993:18) o tlaleletša seo Bascom a se boletšego ka go re dithuto tše tša boitshwaro di ka humanwa ka mekgwa le mabaka a go fapana go swana le go tšwa dipukung tšeo batho ba di balago, dilong tšeo ba di dirago, go theeletša melao le maele a batswadi le batho ba bagolo, goba go tšwa dikanegelong tšeo ba di badilego goba ba di anegetšwego ge ba be ba sa le bana. Ka go realo, dikanegelo tša mohuta wo di bohlokwa ka kudu mo maphelong a batho ka ge ba fela ba di gopola gomme seo ba ithutilego go tšwa go tšona se na le khuetšo ye kgolo mo ditirong tša bona.

3.3.3 Boitshwaro bjo bobotse

Narvaez le Rest (1995:390) ba tšweleditše dintlha tše di latelago gore ke dikokwane tše bohlokwa tša go hlaloša boitshwaro bjo bobotse. Ka fao, motho yo a laetšago dikokwane tše ke yo a bonwago a na le boitshwaro bja go loka. Motho wa go kgona go kwela batho bohloko le go kwešiša tšeo di diragalago tikologong ya gabo gore a se ke a dira diphošo o na le boitshwaro bja go loka. Motho yo o na le bokgoni bja go bona le go kwešiša tlalelo yeo a ka bago a le

go yona gomme a tšea sephetho sa go loka. Ye nngwe ke yeo e lego gore motho wa gona o kgona go neela mabaka le go ahlola gore a tle a dire tša go loka. Motho yo o na le bokgoni bja go fa mabaka a maleba gore a kgone go tšea diphetho tše di nepagetšego goba tše di lebanego le boitshwaro bja go loka. Ye nngwe kokwane ke yeo e amanago le go ba le bokgoni le kgotlelelo ya go emela diphetho tšeo motho a di tšerego mabapi le ditiro tša gagwe. Motho yo mobjalo ga a boele morago ebile o kgona go amogela le go tšea maikarabelo a ditiro tša gagwe. Tše ka moka ge di kopane, di nepiša mokgwa wo mobotse wo o lebanego le boitshwaro.

Ge boNarvaez le Rest (1995:391) ba tšwela pele ba re boitshwaro bjo bobotse bo lebane le bokgoni le tsebo ya go kgona go lemoga ditiro tša go loka le tša go se loke ntle le go neela mabaka a ditiro tše di itšego. Ka go realo, boitshwaro bja batho bo ithekgile ka kudu mo maikutlong a bona go feta go nyakišiša le go fetleka mabaka ao a amanago le tiragalo yeo. Ke ka fao ba rego, motho yo a nago le phišego ya go dira bobotse, o na le lerato ebile o dula a thabile – go ka thwe ke yena yo a laetšago boitshwaro bjo bobotse.

Ge e le Haidt (2001:814) o dumelana le boNarvaez le Rest ka go re maikutlo a motho, e lego yona tsebo ya tlhago, ke ona ao a fihlelago motho pele a ka kgona go tšea sephetho goba go lekola boitshwaro gore ke bja go loka goba bja go se loke. Ka go realo, o re maikutlo a, ke ona oa a fihlago pele go swana le go rata le go se rate gammogo le botse le bobo. Maikutlo a mobjalo ke ao a fihlago ka pela monaganong wa motho pele a ka gopola go nyakišiša goba go lebelela mabaka a go dira tiro ye e itšego.

Ge e le Kant (1996:108) o tšweletša lehlakore le lengwe mabapi le boitshwaro ka go laetša melao ya motheo ya boitshwaro yeo a rego e swanetše gore e hlokomelwe ebile ga ya swanelwa go robja. Molao wa mathomo ke wa gore motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše gore a be le lebaka la go kwagala leo le mmeago maamong a go dira tiro ye e itšego. Lebaka leo e be lona le mo gapeletšago go dira tiro yeo. Pele a ka dira tiro ye e itšego, o swanetše go lebelela le go nyakišiša gore tiragalo yeo e a kgonagala ebile batho ba tla e

kwešiša naa. Ya mafelelo ke gore o swanetše go nyakišiša gore tiragalo yeo e tlo thabiša batho naa. Ka mantšu a mangwe go ka thwe ge motho a nagana gore go bolela maaka go lokile ka gore go tla ba go mo swanela ka yeo nako, o swanetše a gopole gore go tlo ba bjang ge batho ka moka le bona ba ka thoma go bolela maaka ka ge go ba tšwela mohola. Mafelelong batho ka moka mo lefaseng ba tlo bolela maaka, gomme ga go sa na le motho yo a tlogo hlompha ntlha yeo.

3.3.4 Tšweletšo le kgodišo ya boitshwaro bjo bobotse

Oswalt (2008:2012) ge a bolela ka tšweletšo ya boitshwaro o re bo lebane le thuto yeo bana ba ithutago yona gomme e ba kgontšha go tšea dipheho tša maleba ge ba lebane le maemo ao a nyakago seo. Ka lehlakoreng le lengwe thuto ye ya boitshwaro e thuša bana gore ba kgone go ikemela le go dira ditiro tše di lokilego. O tšwela pele gona mo letlakaleng la 2012 ka go re go na le dilo tše mmalwa tšeo di nago le khuetšo mo boitshwarong bja motho, go swana le maloko a lapa, dithaka tša gagwe, batho ba bangwe ba bagolo mo tikologong ya gabo, maikutlo a gagwe gammogo le mabokgoni a gagwe ka kakaretšo.

Tšweletšo ya boitshwaro e ithekgile ka ditumelo tša setšhaba go ya ka mo se phelago ka gona, go swana le ge setšhaba se se itšego se na le ditumelo tše di itšego mabapi le diaparo - bjalo ka gore borokgo ke seaparo sa banna fela mola sa basadi e le roko.

Tšweletšo le kgodišo ya boitshwaro bjo bobotse di yo hlalošwa go ya ka dikokwane tše di latelago.

3.3.4.1 Magato a Kohlberg 1958, 1963

Ge Kohlberg (1971:23–82) a hlaloša le go tšweletša magato a kgolo ya boitshwaro, o re bana ge ba gola, ba thoma ka go bona dilo ka moka di dikologa godimo ga bona; ka fao ba inaganela ba nnoši pele ba ka kgona

naganela batho ba bangwe. O dumela gore motho yo mongwe le yo mongwe o ithuta boitshwaro le go gola le bjona go tloga e sa le yo monnyane. Ke sona seo se ilego sa hlohleletša Kohlberg gore a hlaloše tšweletšo le kgolo ya boitshwaro go ya ka magato a a latelago:

Kgato ya pele e lebane le ditlamorago tša kotlo. Batho, kudu bana, ka go tšhaba kotlo, ba gapeletšega go dira tša go loka. Se se latelwa ke moputso wo ba o fiwago ge ba dirile tše dibotse. Ka go realo ba gola ba tseba le go kwešiša lethabo le kgotsofalo tšeo le tlišwago ke mediro ya bona ye mebotse.

Bana ba mengwaga ye 8 go iša go ye 16, ba tseba bohlokwa bja go dira tša go loka. Ba hlomphe le go obamela melao ebile ba phegelela go dira tša go loka. Ka go realo, ba dira tšeo di lokilego gore ba tle ba tsebe go bitšwa batho ba go ba le boitshwaro bjo bo amogelegilego.

Legato la mafelelo le lebane le bontši bja batho bao ba šetšego ba tseba melao ye e laolago bophelo bja batho ka magaeng gammogo le mo setšhabeng. Ba tseba gabotse gore ke maikarabelo a bona go latela le go hlomphe melao yeo gore ba tle ba bonagale ba na le boitshwaro bja go loka. Ba na le tsebo le kwešišo ya go re motho yo a tshelago melao ya kgodišo o lebanwa ke kotlo. Ka go realo, ba ikgethela melao yeo ba ratago go e latela gore ba tle ba kgone go phedišana le batho. Seo ga se re gore dikgetho tša bona di dula e le tšeo di lokilego go ya ka ditumelo le ditlwaelo tša setšhaba ka mehla; ka nako dikgetho tša motho di ya le maikutlo a gagwe le tšeo di mo thabišago ka yona nako yeo.

3.3.4.2 Freud (1962): Teori ya saekholotši

Freud le Strachey (1962:23-25) ge ba hlaloša boitshwaro go ya ka teori ya saekholotši ba re mmotlolo wa boitshwaro o tšweletša dikarolo tše tharo tšeo e lego gore, le ge ye nngwe le ye nngwe e ikemetše ka boyona, di thušana ka kudu ka gobane di a nyalelana.

Dikarolo tša mmotlolo wo ke *id*, *ego* le *superego* tšeo a di šomišago go hlaloša setlogo sa boitshwaro. O otlolla wo mongwe le wo mongwe wa tšona ka go re mmotlolo wa *id* ke mokgwa wa mathomo wa boitshwaro mo e lego gore motho ga a lemoge le go ba le taolo ya dinyakwa tša tlhago tšeo a nago le tšona. Mmotlolo wo o hlaloša gore motho o belegwa a na le semelo sa mohuta wo ka ge e le ye nngwe ya dinyakwa tša mmele wa motho. Dinyakwa tša mohuta wo ke tšeo motho a sa kgonego go di laola ka ge e le tšeo di thabišago le go kgotsofatša mmele wa gagwe. Ge tumo ya dinyakwa tše di itšego e fihlela motho, ga a ke a kgona go e ganetša ka gore e direga motho a sa e lemoge. Go no swana le leseae ge le swerwe ke tlala, seo e lego se hlokegago ka yona nako yeo, ke go humana dijo; ke ka fao le kgotsofalago. Ge e le motho yo a godilego o nyaka go bona tumo yeo e kgotsofaditšwe ntle le go naganišiša ka ditlamorago ge e le gore di ka ba di le gona.

Mmotlolo wa *ego* o latela wa *id*, fela wona o lebane le go bontšha motho diphošo tša gagwe tšeo a ka bago a lebane le tšona. Mmotlolo wo o tšweletša kgonthe mo bophelong bja motho. Maikemišetšo a mmotlolo wo ke go kgotsofatša wa *id* fela mo ditiragalong tšeo di kgonagalago ebile di ka se mo tsentšhe mathateng. Ge motho a le mo maemong a a go mo dira gore a tšee sephetho mabapi le tiragalo ye e itšego, *ego* e kgona go mo thuša gore a lemoge tšeo di ka mo tsentšhago mathateng ka ge a be a sa di lemoge. Ka go realo, nako ya *ego* ke yela e tlišago temošo mo mothong ebile e dira gore a kgone go tseba phapano magareng ga botse le bobele. Go tšwela pele, ge motho a le maemong a, o kgona go tšea sephetho sa go kgotlelela le go itshwara gore a se dire tšeo di sa lokago ka ge a šetše a kgona go ahlola le go tseba phapano ya tšona gammogo le ditlamorago tša gona. Go oketša go ka thwe *ego* e emela le go naganišiša dilo ka tshwanelo le go tšea dipheho tša maleba mola *id* e emela diphešego tša motho.

Mmotlolo wa boraro o bitšwa *super-ego* gomme wona o lebane le melao yeo motho a e rutilwego ke batswadi, barutiši le batho ba bangwe ba mo setšhabeng gomme e dira gore motho a be le letswalo ge a swanetše go dira tša go se loke. *Super-ego* e swana le tlhahlo ya motswadi ye e atlegilego mo

kgodišong ya ngwana gobane maikemišetšo a yona ke go bona motho a fihlelela maamong ao a tlogo mo laetša tsela ye e lokilego ya go tšea diphetho tša go amogelega, tsela ye e sa laolwego ke maikutlo a go se loke. Go e tšwetša pele, *super-ego* e neela motho letswalo leo le ganetšanago le go se loke gomme ya dira gore motho a ipone phošo goba a ikgale pele a ka tsenela ditiro tšeo. *Super-ego* e thuša motho gore a amogelege setšhabeng ka go laola dikgetho tša gagwe tša go dira ka go loka. Ka go realo, go ka thwe *super-ego* e phegelela ditiro tša go amogelega setšhabeng mola *id* e phegelela boikgahlišo bja nakwana ntle le go nagana ka ditlamorago.

Freud o ruma teori ye ya gagwe ka go re ka ge *super-ego* le *id* di phela di na le dinyakwa tšeo di lego kgahlanong, ga go bonolo go di nyalantšha. *Super-ego* ke yona yeo e hlokomelago le go laola boitshwaro bja motho; ka go realo go ka thwe, ke yona yeo e amagago le letswalo la motho ka go mo thibela ditirong tša go se loke le go mo gopotša ka mehla bohlokwa bja boitshwaro bja go loka.

3.3.4.3 Piaget (2000): Teori ya kgolo le tšweletšo ya boitshwaro

Piaget (2000:38-42), o tšweleditše magato a mabedi mo lehlakoreng la kgolo le tšweletšo ya boitshwaro. Lehlakoreng la mathomo ke leo le lebanego le bana ba mengwaga ya magareng ga 5 go iša go 10, ba kwešiša gore boitshwaro ke tsela e tee fela, e lego go obamela melao ya batswadi, batho ba bagolo, barutiši le baetapela ba mmušo. Bana ba babjalo, ba amogela le go latela melao yeo ka ge ba gopola gore batho ba bagolo ba swana le Modimo ebile melao ya bona ga e ke e fetoga. Ba tseba le gore motho yo a sa obamelego melao yeo o tsena mathateng a go šiiša goba o humana kotlo. Ka go realo, ba be ba phela ka fase ga melao.

O tšweletša lehlakore la bobedi a lebeletše batho bao ba šetšego ba godile. Le ke lehlakore leo batho ba thomago go lebelela maikemišetšo a ditiro tša motho – maikemišetšo ao a bohlokwa kudu go feta ditlamorago tša ona. Ge maikemišetšo a motho e le a go loka, gona ditlamorago tša gona le ge e ka ba

tše mpe, batho ba kgona go lebalela modiraphošo go phala ge e le gore maikemišetšo e be e le a mabe. Go swana le ge motho a ka re a otlela sefatanaga, a thula legora la batho ka ge a ile a tšhabela ka thoko ga tsela e le ge a phepa kotsi, o a lebalelwa ka gore maikemišetšo a gagwe e be e le a go loka. Motho yo mobjalo, ge a be a ka thula legora ntle le lebaka o tla bonwa molato.

3.3.5 Ditlamorago tša boitshwaro bja go se loke

Haidt (2008:69) o hlaloša le go tšweletša seo se hlolago boitshwaro bja go se loke ka gore gantši go tšwelela phapano ye kgolo magareng ga melao yeo e swanetšego go latelwa le ditiro tšeo di dirwago. Ka go realo, se se hlola kgakanego yeo mafelelong e tšweletšago maitshwaro a go se loke.

Ka dinako tše dingwe ge batho ba humana kotlo morago ga go dira tša go se loke; ba kgona go ithuta le go di tlogela gomme ka go realo go ka thwe kotlo e na le go kgona go thuša gore ba be le boitshwaro bja go loka.

Batho ge ba humana kotlo ya ge ba se ba dira tša go loka, ba kgona go ithuta le go tlogela tša go se loke gomme ka go realo kotlo yeo e ba thuša gore ba be le boitshwaro bja go loka.

3.4 DIPONAGALO TŠA BOITSHWARO

Karolwana ye ke ya go akaretša boitshwaro go ya ka diponagalo tša bjona.

Ge Kohlberg (1971:51) a hlaloša diponagalo tša boitshwaro o re ke tshepedišo ya go kwagala yeo motho a e šomišago go leka go hwetša phapano magareng ga go loka le go se loke. Tshepedišo yeo e bohlokwa ka ge e šomišwa ke batho ka mehla e le ge ba leka go dira tša go loka. Batho ba latela tshepedišo ye ka ge ba leka go lebelela le go lekola ditlamorago tša ditiro tša bona.

Boitshwaro bo lebane le tsela yeo e amanago le mekgwa ya go loka goba ya go se loke. Tsela ye e lebane le gore motho o swanetše go itseba gore ke yena motho wa go kgona go dira go loka goba go se loke, morago ga moo o swanetše gore a be le maikarabelo ao a laolwago ke letswalo la gagwe mo ditirong tša gagwe; mafelelong motho yo mobjalo o swanetše gore a tsebe ditekanyetšo tša boitshwaro. Motho yo mobjalo ke yena yo a bonwago bjalo ka wa go ba le boitshwaro bja go amogelega.

Pervin (1994:104) o re ge go bolelwa ka semelo sa motho seo se tšweletšago boitshwaro bjo bobotse, go lebeletšwe dikhwalthi (boleng) tša go hloka bosodi tšeo di dirago gore a fapane le batho ba bangwe. Semelo sa motho wa mohuta wo se lebane le botshepegi, kwelobohloko gammogo le go hloka letšhogo la go dira tšeo a dumelago gore di lokile. Ditiro tša mohuta wo ke tšeo e lego gore di a amogelega mo setšhabeng gomme motho o di šomiša go hlagiša mekgwa ya gagwe ya go amogelega mo mabakeng ka moka a go fapana.

Pervin o tšwela pele gona mo letlakaleng la 104 ka go tšweletša tsela yeo e šomišwago go lebelela semelo sa boitshwaro. Boitshwaro bjo bobotse bo amana le maemo ao a bontšhago phapano magareng ga go loka le go se loke. Ke yona teko yeo e laetšago mekgwa ye e lokilego ya boitshwaro.

Ge Campbell le Bond (1982:34) ba oketša taba ye, ba re ka semelo sa motho sa boitshwaro go lemogwa dintlha tše mmalwa tša go fapana go swana le dikokwane tša leabela, maitemogelo ao ngwana a a humanago kgodišong ya gagwe, kgodišo yeo a e humanago batswading goba bathong ba bangwe le ba bangwe ba bagolo, khuetšo ya bagwera ge a gola, tikologo yeo a goletšego go yona, mokgwa wa kgokagano, dithuto tšeo a di humanego go tšwa go dihlongwa tša go fapana tša thuto. Ka fao, tše ka moka ge di kopane, di tšweletša semelo se se itšego sa boitshwaro bja mmakgonthe.

3.5 DIPHAROLOGANTŠHO TŠA MOTHEO WA BOITSHWARO

Bjale go yo lekolwa dipharologantšho tše bohlokwa tša boitshwaro gore boitshwaro bo tle bo fapantšhwe le thuto. Phapantšho ye bjalo e bohlokwa ka ge e nepiša sererwa sa nyakišišo ye. Godimo ga moo dipharologantšho tšeo di yo hlalošwa ka boripana gore go hlokomelwe nepišo ya tšona nyakišišong ye. Pojman (1990:49-53) o re dipharologantšho tša motheo wa boitshwaro ke tše di latelago:

3.5.1 Taetšo (*'Prescriptivity'*)

Go ya ka pharologantšho ye, go šomišwa le go latela melao yeo e laolago boitshwaro, gomme ke yona yeo e hlahlago batho gore ba kgone go tseba le go kwešiša boitshwaro bjo bo amogelelegilego go ya ka setšo goba setšhaba sa tikologo ye e itšego. Maikemišetšo a melao ye ke go ruta, go eletša le go huetša batho gore mekgwa le ditiro tša bona e be tše di amogelelegilego setšhabeng. Ka lehlakoreng le lengwe, pharologantšho ye e šomišwa go reta le go tumiša bao ba laetšago boitshwaro bjo bobotse mola bao ba nago le boitshwaro bjo bobbe ba bonwa molato le go kgalwa.

3.5.2 Boakaretši (*'Universalizability'*)

Pharologantšho ye e lebane le go tšweletša ntlha ya go re batho ka moka ba a swana ebile ba a lekana ka maemo. Mo go hlohleletšwa bohlokwa bja go swara batho ka go lekana. Phegelelo yeo e tšweletšwago ke pharologantšho ye ke gore le mo mabakeng ao e lego gore batho ba a ahlolwa, go bohlokwa gore kahlolo ya gona e be ya mohola ebile e se ke ya laetša kgethollo.

3.5.3 Khuetsšo ('*Overridingness*')

Melao ya boitshwaro e laolwa ke khuetsšo yeo e lego gona go tšwa bathong. Gantši mo tikologong yeo e nago le dihlopha goba batho ba ditšo tša go fapana, sehlopha se segolo goba sa go ba le maatla ke sona seo se huetšago batho go latela le go obamela melao ya sona. Ka tsela yeo, go bonagala e ke sehlopha seo se fekeeditše se sengwe gore se latele melao ya sona.

3.5.4 Tumo ('*Publicity*')

Melao yeo e amanago le boitshwaro e swanetše gore e tsebje ka ge e le yona yeo e laolago goba e hlalago batho gore ba phele bjang ge ba phegelela go ba le boitshwaro bjo bobotse. Ka go realo, go bohlokwa gore melao ye e tsebje ke batho ka moka ntle le kgethollo.

3.5.5 Tirišo ('*Practicability*')

Pharologantšho ye e lebane le go tšweletša ntlha ya go re tsela ya go laola boitshwaro bjo bobotse e swanetše go ba yeo e kgonegago go latelwa. Ga ya swanela gore e be yeo e tlogo imela le go palela batho ge ba e šala morago.

3.6 KAKARETŠO

Go ya ka dikutollo tšeo di humanwego, boitshwaro bo lebane le melao yeo e laolago botse le bobo. Go ya ka yona melao yeo, ge go bolelwa ka boitshwaro bjo bobotse go nepišwa ditiro tša go loka tšeo motho a di dirago, go ba le tšhomišanommogo, go hlomphana le go thušana. Boitshwaro bo lebane le ditetelo tša setšhaba mo mothong go swana le go latela le go hlompha melao, go hlompha le go phethagatša setšo gammogo le dinyakwa tša setšhaba, setšo le bophelo go ya ka mokgwa wa maleba wo o amogelegilego. Motho yo mongwe le yo mongwe o na le boikgethelo malebana le boitshwaro, e ka ba bja go loka goba bja go se loke.

Ntle le kgodišong, motho a ka ithuta boitshwaro go tšwa dingwalong tša go balwa gammogo le dikanegelong tšeo di balwago le go theeletšwa. Ka go realo, se se huetša diphetho le dikgetho tšeo motho a di tšeago mo mafelelong. Motho yo mobjalo o gopola thuto yeo a e humanego maitemogelong a gagwe gomme a e šomiša ge a lebane le dithulano tša dikgopolo mabapi le go tšea diphetho.

Thuto ye ya boitshwaro bja go loka e lebane le go ruta motho gore a kgone go theeletša letswalo la gagwe; a kgone go dira botho, go thuša batho ba bangwe, go ba kwela bohloko le go hlomphana. Ka go realo motho o gola a tseba gore boitshwaro bja go se loke bo mo tlišetša kotlo.

Go ya ka dipharologantšho tša boitshwaro, go na le melao yeo e swanetšego go latelwa go ya ka setšo se se itšego, e lego yona yeo e laetšago go loka le go se loke. Go tšwela pele, boitshwaro ga bo kgethe go ya ka gore motho ke mang yo a dirago tiro ye e itšego. Gantši boitshwaro bo laolwa ke melao ye e latelwago ke setšhaba, gomme e swanetše go rutwa batho gore e tsebege ntle le kgethollo.

KGAOLO YA BONE

4.1 TLHALOŠO YA DIKGOPOLO TŠA GO AMANA LE THUTO

4.2 MATSENO

Kgaolo ya bone e yo nepiša tlhalošo ya thuto go lebeletšwe filosofi le histori ya thuto. Maikemišetšo ke go hwetša tebelelo ye kaone ya kwešišo ya maleba ya seo thuto e lego sona le tirišo ya yona dingwalong tša Sepedi.

Ka go realo, go tlo lekolwa dintlha tše di latelago:

- (a) Filosofi ya thuto
- (a) Borafilosofi ba go tuma
- (b) Setlogo le histori ya thuto
- (c) Seo thuto e lego sona
- (d) Bohlokwa bja thuto
- (e) Diponagalo tša thuto mothong yo a rutebilego

4.3 FILOSOFI YA THUTO

Brennen (1999:98) o re filosofi ya thuto e lebane le khuetšo ya seo se rutwago bathuti. E tšweletša le go hlaloša maikemišetšo a go tsena sekolo, a morutiši, a seo se rutwago, gammogo le mekgwa ya go ruta.

Ke ka fao Brubacher (1969:116) a rego ge a oketša ka go bolela ka filosofi ya thuto a rego e na le mehuta ye e fapanego yeo e lego gore e sa šomišwa le ga bjale ka diphapošing, e lego bokgoni bophelong (*perennialism*), tsebo ya go ruta (*essentialism*), maitemogelo go tšwa thutong (*progressivism*) le maitemogelo bophelong (*reconstructionism*). Yona mehuta ye ya filosofi ya

thuto e emana kudu le kharikhulamo yeo e laetšago mokgwa wo go swanetšego go rutwa ka gona.

Bjale go yo hlalošwa mehuta yeo ka boripana (ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo) ka ge tlhalošokopana ye bjalo e tla ba le mohola nyakišišong ye.

4.3.1 Bokgoni bophelong (*Perennialism*)

Hutchins (1944:20) o re filosofi ye e nepiša le go kgonthiša gore baithuti ba be le bokgoni bja go rarolla mathata a bophelo nakong efe goba efe maphelong a bona. Ka go realo, go bohlokwa go ruta dikokwane tšeo e lego tša motheo ka ge e le tšeo motho a golago ka tšona ebile a kgona go di šomiša bophelong bja gagwe ka moka. Ke ka fao go lego bohlokwa gore kharikhulamo e šetše setšo ka ge e le sona kokwane yeo e thušago gore baithuti ba gole ba na le tsebo ya seo ba lego sona; ke go re ba itseba.

4.3.2 Tsebo ya go ruta (*Essentialism*)

Ge Koerner (1959:23) a hlaloša tsebo ya go ruta (*essentialism*) o re o dumela gore go na le tsebo ya motheo yeo e swanetšego go fetišetšwa go baithuti ka mokgwa wa maleba le go latela melao ye e swanetšego. O gatelela gore kharikhulamo ya thuto e swanetše go amana le tsebo, mabokgoni gammogo le thuto ye e tseneletšego ya maleba. Rickover le ba bangwe (1959:17) le Copperman (1978:51) ba tšwetša taba ye pele ka go re le ge tsebo ya go ruta (*essentialism*) e bonagala e swana le bokgoni bophelong (*perennialism*), phapano ke gore tsebo ya go ruta (*essentialism*) e amogela nnete ya gore kharikhulamo e a fetoga morago ga nako ye e itšego. Ka go realo, motheo wa thuto ke go fa baithuti bokgoni bja go bala, go ngwala, go bolela le go ba hlahla gore e be batho ba bohlokwa ba go ba le maikarabelo setšhabeng.

4.3.3 Maitemogelo go tšwa thutong (*Progressivism*)

Ge Dewey (1904:16) a hlaloša maitemogelo go tšwa thutong (*progressivism*) o re e hlomilwe go tšwa go la Amerika go tloga ka 1920 go fihla ka 1950. O tšwela pele ka go re filosofi ye e dumela gore thuto e swanetše go nepiša moithuti ka botlalo, e sego morutiši goba diteng tša thuto. Go ya ka filosofi ye, moithuti o swanetše go kgatha tema dithutong tša gagwe ka ge maitemogelo a gagwe a le bohlokwa. Mokgwa wa go ithuta ke wo o dumelelago baithuti gore ba be le kgahlego ye e tseneletšego dithutong tša bona, ka go realo ba tla kgona go kgatha tema ye bohlokwa.

4.3.4 Maitemogelo bophelong (*Reconstructionism*)

Kai le Bramled (1940:118) ba re maitemogelo bophelong (*reconstructionism*) ke filosofi yeo maikemišetšo a yona a thuto e lego go tšweletša leago le kgwerano. Ba iša pele ka go re mohlagiši wa filosofi ye, o kgahlanong le Ntwa ya Bobedi ya lefase. Ba re filosofi ye e phegelela go kaonafatša maemo a batho. Ge ba hlaloša go ya pele ba re seo se ka dirwa ke go kgona go fenya kgatelelo ye e ka bago gona.

Brennen (1999:81) o re filosofi ye ya thuto e amana le go tšweletša dikokwane tšeo di nago le maitemogelo a go ithuta le go gola mo mothong. Ka go realo e lebane le go thuša kgolong ya motho. Ka lehlakoreng le lengwe, Soltis (1988:69) yena o bolela gore filosofi ya thuto e na le dikarolo tše tharo, e lego yeo e amanago le motho ka boyena, ya go amana le setšhaba le yeo e amanago le ditsebi. Ge a hlaloša ya go amana le bong, o re e lebane le ditumelo tša motho mabapi le tše dibotse, tše dimpe gammogo le tšeo di nago le mohola mo thutong. Ge e le ya go amana le setšhaba a re e lebane le go hlahla batho ba bantši, mola ya go amana le ditsebi e lebane le go neela batho ditsela le melao ye e itšego ya go ruta.

4.4 BORAFILOSOFI BA GO TUMA

Mo go yo hlalošwa borafilosofi ba babedi ba go tuma thutong, e lego Aristotle le Plato. Ditlhalošo di ya go ba ka boripana ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo.

4.4.1 Filosofi ya thuto go ya ka ya Aristotle

Aristotle (1954:1137) o re thuto e ithekgile godimo ga bohlale le go dira toka. O re tšona diponagalo tše di swanetše go ba tšeo di kgonagalago le tšeo di tlogo direga. Ka thokong ye nngwe Locke le ba bangwe (1996:107) ba no tlaleletša ka go re lethabo ke lona leo le lego bohlokwa. Aristotle (1954:1138) o gatela pele ka go re go swanetše go phegelelwe go tšweletša semelo sa moithuti ka botlalo malebana le monagano wa gagwe le boitshwaro bja gagwe bjo bobotse. O tšwela pele gona mo letlakaleng leo ka go re motheo wa filosofi ya thuto ke go tseba le go lemoga gore Modimo ke yena mohlodi wa batho le dilo ka moka.

4.4.2 Filosofi ya thuto go ya ka Plato

Cahn (2011) o re, go ya ka Plato, filosofi ya thuto e ithekgile godimo ga dikokwane tše bohlokwa tša go swana le boitshwaro, bohlale, toka, tirelo le boetapele. Ke ka fao Cremin (1961:56) a begago gore boitshwaro bjo bobotse bja motho bophelong, ke motheo wa thuto. Murphy (2015:45) o tšwetša taba ye pele ka go re, Plato mo pukung ya gagwe ya *The Republic*, o tšweletša seo thuto e lego sona mo mothong le mo setšhabeng. O re ge e le morutiši o kgatha tema ye bohlokwa ka go ba mohlahlili le moetapele dithutong. Baithuti ba ithuta ka go lebelela, go ekiša le ka mekgwa ye mengwe ya go fapana go ya ka go re ke thuto efe.

Go ya ka Plato, kamano ye borutho le lerato magareng ga morutiši le moithuti e bohlokwa ka ge e dira gore baithuti ba kgone go rata le go hlompha morutiši.

Seo se dira gore baithuti ba ithute ka katlego le kwešišo ka ge ba tla be ba lokologile. Ke ka fao lenaneothuto la Plato le bego le kgethilwe ka tlhokomelo; gomme le be le amana le mmimo gammogo le thuto ya go šidulla mmele. Dithuto tše dingwe tša go tsenelela di be di oketšwa ge baithuti ba tšwela pele ka mengwaga.

4.5 SETLOGO LE HISTORI YA THUTO

4.5.1 Thuto ya bogologolo nageng ya Egipeta

Dawson (1925:110) ge a bolela ka setlogo sa thuto o re, nageng ya Egipeta ke gona moo go bonagetšego thuto ya mathomo, gomme go be go šomišwa mongwalo wa diswantšho wo o bitšwago '*hieroglyphs*'. Mokgwa wo wa go ngwala o be o šomišetšwa go bala le go ngwala gomme o tšweleditšwe le go šomišwa go tloga ka ngwaga wa 5000 go fihla ka 450 Pele ga Kriste. Ka go realo, Dawson o tšwela pele mo letlakaleng la 112 ka go re go dumelwa gore tlhabologo ya lefase ka bophara malebana le thuto, e thomile Egipeta.

O iša pele go bolela gore naga ya Egipeta ga se e tume ka go bala le go ngwala fela; ke yona ya mathomo ya go tšweletša thutamahlale, merero ya kalafo, dipalo, thutadinaledi le boentšenere. Thuto nageng ya Egipeta e be e amana le boitshwaro bjo bobotse le go kgonthiša gore bana ba gole ba na le tumelo ya sedumedi, e lego tšona dikokwane tšeo di bego di tšewa go ba tše bohlokwa kudu nageng yeo. Ba be ba dumela gore kgodišo ye bjalo e thuša go tšweletša setšhaba se se lokilego sa go ba le maikarabelo.

Ge e le Tokuhama-Espinosa (2015:24) o re bohlatse bja mathomo bja go ngwala bo bonagetše ka ngwagakgolo wa 3500 Pele ga Kriste. Dingwalwa tše di bile gona sebakeng sa thuto ya bomolomo. Bohlatse bja dingwalo tšeo di bilego gona ka nako yeo, di laetša gore thuto ya gona e be e lebane le bokgoni bja go bolela, thutapolelo, merero ya kgwebo, temo le thutabodumedi. O tšwela pele gona mo letlakaleng le ka go re bokgobapuku bja mathomo bo be

bo agilwe ke Kgoši Ashurbanipal nageng ya Babiloni ka ngwaga wa 685–627 Pele ga Kriste.

Cribiore (2005:76) le Lambert (1966:27) ba re le ge go se na bohlatse bjo bo tletšego bja gore thuto ya bogologolo ya Egipeta e thomile neng, go itaetša e le gore thuto e be e le gona mengwageng ye ya 3000 Pele ga Kriste. Ye ke nako ya mathomo ya bogoši bja Egipeta. Lambert (1966:28) o oketša ka go re ka ngwaga wa 1200 Pele ga Kriste, batho ba bantši, ka kudu basadi ba go tšwa malapeng a bahumi ba nageng ya Egipeta, ba be ba šetše ba kgona go bala le go ngwala. Bontši bja bana ba Egipeta bo be bo sa tsene sekolo nakong ya bogologolo. Bašemane ba be ba rutwa merero ya bolemi le mešomo ya diatla ke botatago bona, mola basetsana ba be ba rutwa go apea go roka le mešomo ye mengwe ya basadi ke bommagobona ka gae.

Thuto e be e tšewa go ba ya maemo a godimo ebile e be e lebane bana ba go tšwa malapeng a bahumi fela. Bašemane ba go tšwa malapeng a bogoši le a go ba le sa bona, e be e le bona fela bao ba bego ba thoma go tsena sekolo ge ba na le mengwaga ye seswai. Ba be ba rutwa go ngwala, go bala, thutabodumedi, dipalo, thutafase, thutadinaledi le boitshwaro bjo bobotse. Bašemane ba, ba be ba rutwa mešomo ya diatla morago ga go humana thuto. Ge e le basetsana ba be ba sa tsene sekolo ka gobane ba be ba rutwa ka gae. Bommagobona ba be ba ba ruta go bala, go roka, le go apea ka ge mešomo ye e be e le bohlokwa ka kudu go mosadi yo mongwe le yo mongwe.

4.5.2 Nako ya Vedic

Ge e le Ensaeklopedia ya <http://adviceuncle.com/indian-education-a-historical-perspective/>, e re lefelo la peleng la thuto go la India la go tšwelela ka ngwagakgolo wa bohloko Pele ga Kriste, ke leo le bitšwago Taxila mo go bego go rutwa Veda, Hindu le Buddist. Nako ya Vedic e bile ka 1500 go fihla go 600 Pele ga Kriste, gomme yona ke nako yeo ka yona go ngwadilwego mangwalo a mathomo a sedumedi sa Veda. Thuto ya sedumedi ya Veda e amana le dikoša le diretswana tšeo baruti ba kgale ba tumelo ya Sehindu ba

bego ba di reta, gomme morago di ile tša latelwa dingwalwana le mangwalo a sedumedi sa bona.

Thuto ya Vedic e amana le tlhabošo ya go nepagala ya mantšu, diretswana, melao ya dihlabelo, kwešišo ya diphiri tša bophelo, saense le mabokgoni a bohlokwa a bophelo. Ka ngwaga wa 500 Pele ga Kriste, barutiši gammogo le baithuti ba ile ba thoma go phegelela go humana nnete ka go botšiša dipotšišo le go neela mabaka. Thuto e be e sa lefelwe, fela baithuti ba go tšwa magaeng a go ba le sa bona ba be ba lefela dithuto ge ba seno tšwelela. Dithuto tšeo di bego di rutwa gona e be e le tša go swana le histori, thutabodumedi, bongaka le thutadinaledi.

4.5.3 Thuto ya bogologolo nageng ya Gerike/Athens (504–322) Pele ga Kriste

Murphy (2015:57) o re nageng ya Gerike go ile gwa tšwelela tlhabologo yeo e bonagetšego magareng ga mengwaga ya 1200 le 490 Pele ga Kriste. Ge go latišišwa setlogo sa thuto, go lemogwa gore melao ye mentši ya thuto e tšwa nageng ya Gerike, gomme ke yona yeo e tšweleditšego khuetšo ye kgolo mo ditšong tše dintši tša go fapana. Yona melao yeo e kgathile tema ye bohlokwa ka kudu gomme e thušitše gape le ka go tšweletša badudi ba mmakgonthe. Yona e tlišitšwe ke khuetšo ya borafilosofi ba go swana le Plato le Sophists. Ka yona nako yeo, nepišo ya bona ye kgolo malebana le thuto, e be e le bohlokwa bja go itšhidulla ka gobane go ya ka setšo sa Gerike le Roma ka yona nako ya bogologolo, bokgoni bja merero ya dipapadi bo be bo tšewa go ba selo se bohlokwa ka kudu.

Badudi ba Gerike ba be ba tšea thuto go ba ye bohlokwa ka kudu ka ge e be e laetša seo motho a lego sona. Batho bao ba bego ba ruta dikolong e be e le bafahloši mola mafelong a mangwe ao e bego e se a thuto, go be go ruta barutiši bao ba bego ba sa lefelwe.

Mechikoff (2006:89) o re naga ya Gerike e tsebega ka go tšweletša borafilosofi ba go tsebega lefaseng ka bophara, bao ba tlišitšego diphetogo tše dintši mabapi le tšweletšo ya thuto. Borafilosofi ba go swana le Plato, Socrates le Aristotle ba tsebega e le tšona dinkgwete tša go tuma kudu mererong ya thuto. Thuto ka nako yeo, e be e se yeo e beakantšwego ebile e latelago thutokakanywa, bana ba be ba rutwa ka gae goba ba be ba rutwa ke badudi ba motse. Ka go realo, thuto yeo e bego e rutwa e be e sa swane ka gobane bana ba be ba rutwa go ya ka dinyakwa le ditetelo tša selete se se itšego.

Mechikoff (2006:90) o tšwela pele ka go re toropo ye nngwe le ye nngwe e be e latela lenaneo la yona la go ruta; ka go realo go ka thwe thutokakanywa ye e itšego, e lebane le ditlwaelo le ditumelo tša setšhaba seo. Batho ba Sparta ba be ba hlokometše ka kudu go hlahla mašole gore ba dule ba tiile ebile ba laetša boganka mola ba dula ba le komanamadulaabapile ba emetše ntwā. Ka go realo, batho ka moka ba be ba swanetše ba humane tlhahlo ya bošole. Bašemane ba be ba hlahlwa ka bogale go tloga ge ba na le mengwaga ye šupa gore ba kgone go kgotlelela ge go le boima. Ka go realo thuto ya bona e be e lebane le go thuša go tšweletša banna bao e tlogo ba mašole a go tia. Ke ka fao mašole a bego a sa rutwe go bala le go ngwala. Go no swana le nageng ya Egipeta, thuto yeo basetsana ba bego ba e rutwa, e be e amana le mešomo ya ka gae gomme bona ba be ba rutwa ke bommagobona mešomo ya go swana le go loga, go apea le go hlokomela legae.

Go ya ka sengwalo sa Ensaeklopedia ya https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_ancient_Greece, thuto nageng ya Gerike e thomilwe ka ngwagakgolo wa bohano Pele ga Kriste. Thuto ye e be e lebišitšwe go bašemane ba go thoma mengwageng ye tshela. Bona bašemane bao, ba be ba felegetšwa ke makgoba go ya sekolong. Le ge go le bjalo, makgoba a be a sa dumelelwa go tsena sekolo, go ya ka melao ya bona. Sekolong go be go rutwa dipalo, go bala, go ngwala, mmīno, direto, go bina le merero ya mabelo ka ge ba be ba dumela gore ba swanetše ba gole e le madira a mmakgonthe. Ge e le basetsana bona, ba be ba sa tsene sekolo fela

ba be ba rutwa ke bommagobona ka gae gomme ba be ba rutwa dilo tša go swana le go loga, go bala le go ngwala.

Ge e le thuto ya dikolo tše di phagamego e ile ya thoma go tšwelela ka ngwagakgolo wa 420 Pele ga Kriste. Borafilosofi ba go swana le Sophists le Socrates ba ile go fihla Athens, ba latelwa ke barutiši ba go tšwa dinageng di šele, bao ba ilego ba tliša diphetogo tšeo di ilego tša tliša le go hlola tšweletšo ya go re bohlale bja monagano bo bohlokwa go feta seemo sa mmele. Taba ye e ile ya hlola kgakanego magareng ga batho ba Athens ka gobane ba bangwe ba be ba ganana le ntlha ya go tšweletša monagano wa motho; ba re seo se tla dira gore ba lahlegelwe ke setšo sa bona. Ka lehlakoreng le lengwe ba bangwe ba be ba bona go le bohlokwa gore tšweletšo ya motho e swanetše go akaretša sebopego le monagano wa gagwe.

Maikemišetšo a thuto ya bogologolo nageng ya Gerike / Athens e thomile e le yeo e nepišitšego go tšweletša seemo sa motho le bohlale bja gagwe. Ka go tšweletša seemo sa motho ba be ba lebeletše gore motho a dule a tiile a bile a na le maatla gore ka nako ya ntwana a tšwelele e le lešole la mmakgonthe. Ka go realo bašemane ba be ba thoma go ithuta ka ga boitšhidullo go tloga e sa le ba bannyane. Mathomong ba be ba rutwa ke bafahloši gomme ge ba gola ba be ba eya mafelong a boitšhidullo mo ba bego ba itšhidulla gona. Batho ba Gerike ba be ba dumela gore thuto ya boitšhidullo e bohlokwa ka ge e dira gore mmele wa motho o dule o lebelelega gabotse go fihla botšofading bja gagwe.

Ka lehlakoreng le lengwe, ba be ba ithuta '*ousike*' – e lego mmino ka ge ba be ba dumela gore go bohlokwa go ithuta go opela le go bina. Bana ba be ba ithuta ka ga bohlokwa bja kwanomodumo mo mminong. Le ge thuto ya bona e be e hloka sebopego se sebotse, ba be ba ithuta go ngwala ka go šomiša letlapa.

4.5.4 Paka ya Isocrates (436-338 BCE)

Websaete ya <https://en.wikipedia.org/wiki/Isocrates> e re Isocrates, yo a bego a na bokgoni bja go bolela pele ga batho, o ile a bula sekolo sa Retoriki ka ngwaga wa 393 Pele ga Kriste. Yena o humane khuetšo ye kgolo go tšwa go Socrates e sa le yo monnyane. Ka ge a godile a na le kwešišo ye e tletšego ya seo thuto e lego sona, o ile a bona motheo wa thuto e le go tšweletša setšhaba seo se tlogo ba le bokgoni bja go bolela pele ga batho.

4.5.5 Paka ya Plato (428–348) Pele ga Kriste

Ge e le Plato yena, e be e le moithuti wa Socrates. Ke ka fao websate ya <https://en.wikipedia.org/wiki/Plato> e rego morago ga polao ya Socrates, o ile a tloga nageng ya Athens ka pefelo a ya nageng ya Ithalia. O ile a boa morago ga mengwaga ye lesome gomme a thoma sekolo seo se bitšwago *Academy* ka ngwaga wa 387 Pele ga Kriste. Plato o be a kwešiša gore thuto ke yona yeo e tlogo thuša go tšweletša setšhaba sa mmakgonthe nageng ya Athens. Maikemišetšo a gagwe e be e le go phetha toka. Ka go realo o ile a ngwala le go tšweletša lenaneothuto la gagwe ka gare ga puku ya gagwe ya go bitšwa *Republic*. Lenaneothuto la gagwe le be le hlaloša magato ao a swanetšego go latelwa gore motho a phethe toka ka mo go kgotsofatšago ka go ba le thuto.

4.5.6 Paka ya Aristotle (384–322) Pele ga Kriste

Websaete ya <https://en.wikipedia.org/wiki/Aristotle> e re Aristotle yo a tsenego sekolong sa Academy sa Plato, o ile a bula sekolo sa gagwe seo se bitšwago Lyceum ka ngwaga wa 335 Pele ga Kriste. Gona mo sekolong sa gagwe o feditše nako ye telele a ithuta go bala le go ngwala. Se segolo seo se bego se nepišwa sekolong sa gagwe e be e le dinyakišišo. O be a dumela gore dinyakišišo tšeo di dirwago ka go lebelela le maitemogelo, di bohlokwa go feta dipoledišano. Ka go realo nepišo ya sekolo sa gagwe e be e le tšona

dinyakišišo tšeo di bego di dirwa ka go lebelela le ka maitemogelo ao batho ba a humanago.

4.5.7 Thuto nageng ya Roma

Ensaeklophedia ya https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_ancient_Rome e re nakong ya ngwagakgolo wa boraro Pele ga Kriste, maikarabelo a banna bjalo ka dihlogo tša malapa, e be e le go ruta bana ka gae. Mo malapeng ao go bego go sa kgonege gore tate a rute bana, ba be ba rutwa ke yo mongwe wa leloko go kgonthiša gore bana ka moka ba humana thuto ye e swanetšego. Le ge go le bjalo, batho ba naga ya Roma ba humane khuetšo ye kgolo ya thuto go tšwa nageng ya Gerike.

Erile ge Ngwagakgolo wa Boraro o eya mafelelong, mafelo a thuto a thoma go ba gona mo go bego ba rutwa gona. Se se hlotšwe ke go re malapa a be a šetše a godile gomme banna ba se sa kgona go ruta bana ka gae. Le ge go le bjalo, bašemane ba be ba rutwa go ba mašole (madira) gore ba kgone go šireletša naga ya gabobona. Se segolo seo se bego se ama batho ba Roma gore ba rute bana ba bona go ba mašole e be e le gore ba kgone go fenyala le go phela ntle le go hlakišwa ke batho ba dinaga tše dingwe.

Bana ba go tšwa malapeng a bahumi ba be ba humana thuto go tšwa magaeng a bona. Bana ba bangwe ba be ba tsena dikolo mo ba bego ba rutwa dipalo, histori, dikanegelo le go kgona go bolela pele ga batho. Barutiši ba gona e be e le makgoba a go tšwa Gerike gomme a be a phela ka fase ga melao ye boima ebile ba be ba fela ba ba betha ka go ba otlala.

Thuto ya bogologolo ya Roma ga e fapane le ya Gerike. Ka ge kharikhulamo ya bona e be e se ya beakanywa gabotse, boleng bja thuto yeo e bego e rutwa ka malapeng a go fapana, bo be bo sa swane; ka go realo lapa le lengwe le le lengwe le be le ruta bana go ya ka mo ba bonago go le bohlokwa ka gona.

4.5.8 Thuto pakeng ya Mehlagare ('*Middle ages*')

Painter (1886:73) o re ye ke nako ye e bilego gona morago ga Mmušo wa Roma, go tloga ka Ngwagakgolo wa Bohlano go fihla ka wa Lesometlhano. Ka yona nako ye, thuto e be e humanwa ke bana ba bahumi, mola ba go hloka ba be ba sa rutega. Le ge go le bjalo, baruti ba bangwe ba ba rutegilego ba be ba ithaopa go ruta bana ba bahloki. Bahumi ba bangwe ba be ba efa baruti ba tšhelete gore ba ba rapelele, gomme ge ba hlokofala tšhelete yeo e be e šomišwa go neela bahloki thuto. Ka go realo, ka Ngwagakgolo wa Lesometlhano palo ya batho ba go ba le thuto e ile ya oketšega.

Ka Ngwagakgolo wa Lesometharo, nageng ya Engelane, go be go šetše go na le diyunibesithi tše pedi, e lego Oxford le Cambridge. Dithuto tšeo di bego di rutwa mo e be e le tša go swana le thutapolelo, bokgoni bja go bolela pele ga batho, thutadinaledi, dipalo le mmimo.

Go tloga ka Ngwagakgolo wa Boselela, thuto e ile ya thoma go humanwa dikerekeng tša Roma, mo go bego go rutwa go ngwala gammogo le polelo ya Selatini. Barutiši ba gona mo mafelong a, e be e le bahlami. Ke ka fao go humanwago diyunibesithi tša mathomo di le mafaseng a Fora le Engelane. Tšona di tšweletše ka Ngwagakgolo wa lesometee le wa lesomepedi mo go bego go rutwa bokgabo, molao, bongaka le bodumedi.

4.5.9 Bohlabelagare ('*Middle East*')

Ge Szyliowicz (1973:73) a bolela ka thuto ya Bohlabelagare o re go no swana le nageng ya Gerike, bana ba bašemane ba bahumi le ba ka bogošing e be e le bona fela bao ba bego ba humana thuto. Thuto yeo ba bego ba e humana e be e le ya go re ba kgone go ba bangwaledi le dingaka. Ge e le bontši bja bašemane, bo be bo rutwa ke botatagobona gore ba be le bokgoni bja mešomo ya diatla. Basetsana ba be ba dula gae gomme thuto yeo ba bego ba e humana e be e le yeo ba rutwago ke bommagobona, e lego go apea, go

kgona go hlokomela legae le go godiša bana. Ka lebaka leo, palo ya batho ba Mesopotamia ya batho ba go se rutege e bego e le godimo ka yona nako yeo.

4.5.10 Thuto ka Ngwagakgolo wa Lesomešupa

Eby (1952:30) o re modu wa thuto go tšwa Egipeta le Gerike bogologolong o ile wa aparela Engelane. Ngwagakgolo wa Lesomešupa o ile wa bona diphetogo tša go swana le go re basetsana ba go tšwa malapeng a magareng le bona ba ile ba thoma go humana thuto. Ba be ba rutwa ka gae ke bommagobona. Ka ngwaga wa 100 Pele ga Kriste bana ba bašemane le basetsana ba be ba tsena sekolong sa go bitšwa '*ludus*' mo ba bego ba rutwa go bala le go ngwala. Ke ka fao naga ya Engelane e ilego ya thoma go bona dihosetele tša basetsana di agwa.

4.5.11 Thuto ya bogologolo ya Afrika

Enosi (2010:10) o re thuto mo Afrika e tsebilwe go tloga kgale ge motho a belegwa. Ge go lebelelwa Egipeta, go na le bohlatse bja mongwalo go tloga kgale, mola dinageng tše dingwe tša Afrika go be go se na bohlatse bja mongwalo. Bana ba dinaga tša Afrika, nakong ya bogologolo, ba be ba rutwa ka gae mo ba bego ba rutwa ke batswadi ba bona le batho ba bangwe ba bagolo. Ye ke yona thuto ya bogologolo ebile e be e sa ngwalwe fase. Le ge go le bjalo, dinaga tše dingwe tša Afrika di ile tša thoma go bona thuto ka ye e tlilego ka baromiwa ba go tšwa moše bao ba bego ba gaša lentšu la Modimo.

Adeyemi le Adeyinka (2002:1) ba re dinaga tša bodikela bja Afrika tše di laolwago ke naga ya Fora, di thomile go tseba ka ga thuto go tloga mafelelong a Ngwagakgolo wa 1800. Le ge thuto ya bona e be e etšwa nageng ya Fora, e be e nolofadišwe ka go ba le histori ya Afrika bjalo ka go šomiša dinonwane mo kharikhulamong ya gona. Le ge go le bjalo, batho ba be ba swanetše gore ba ithute leleme la Sefora.

Okoro Kingsley (2010:136-159) ge a hlaloša thuto, o re ke mokgwa wa go fetišetša setšo go tloga molokong wa pele go ya go wo mongwe. Ge Adeyemi, le Adeyinka (2002:1-2) ba tšwetša taba ye pele ka go re thuto ke mokgwa wo mobotse wa go thuša le go ruta batho boitshwaro bja go loka bjo ba golago ka bjona bophelo ka moka. Ke ka fao ba tšwelago pele ka go re kgolo le bokamoso bja setšhaba se sengwe le se sengwe di ithekgile ka thuto yeo batho ba e humanago maphelong a bona.

Ka go realo, go ka thwe, thuto ya mohuta wo e bile gona mo Afrika pele ba Bašweu ba fihla nageng ye. Thuto ya Bathobaso ge e sa le e tloga e nepišitše go ruta batho ka mohola wa setšo le bohwa bja setšhaba, tšeo di bego di fetišetšwa melokong ya morago ka mehla.

Thuto ya bogologolo ya Afrika e hlalošwa gore ke ya tlhago yeo e bilego gona pele bokoloniale bo tsebja, gomme e amana le go ruta batho ka ga bohlokwa bja setšo le setšhaba. Ka ge dikolo di be di se gona mo Afrika nakong ya bogologolo, le barutiši bao ba hlahlilwego ba be ba se gona. Mafelo a mangwe mo go bego go humanwa thuto, e be e le komeng moo makgarebe le masogana ba bego ba rutwa go ba basadi le banna ba mmakgonthe ba go ba le maikarabelo.

Ociti (1973:16) le Basil (1969:76) ba otlolla taba ye ka go re le ge thuto ya bogologolo e be e sa latele thutokakanywa ye e itšego, e be e nabile ebile e akaretša mabokgoni ka moka ao motho a swanetšego go ba le ona. Mabokgoni a go swana le botshepegi, go hlompha, le go phedišana gabotse le batho. Ka go realo, thuto ye e be e sa rutwe dikolong, e be e rutwa ka gae. Watkins le Marsick (2014:43) ba tšwela pele ka go hlaloša gore le ge thuto ye e rutwa ka gae, go na le yeo e humanwago mafelong ao a bitšwago gore ke sekolo sa nageng, e lego komeng. Gona mo sekolong se, bana ba rutwa melao yeo e tloga ba thuša gore ba gole e le banna le basadi.

Block (1973:36) ge a tšwetša taba ye pele o re tlhahlo ye a fiwago basetsana le bašemane komeng ga e swane. Bašemane ba ya komeng lebaka le letelele

go feta basetsana. Le ge go le bjalo, ka moka ba humana thuto le tlhahlo ya go swana. Ga go be le yo a palelwago ke go tšwela pele.

Basil (1969:81–85) o gatela pele ka go re lefelo le lengwe leo le thušago gore bafsa ba humane thuto ye bohlokwa ke ge ba tsenela meletlo ya setšo go swana le ge dialoga di boa komeng. Gona moo ba humana thuto yeo e ba lemošago bohlokwa bja go boloka/lota setšo gammogo le go ruta makgarebe le masogana melao ya go ba basadi le banna ba ka moso.

4.6 THUTO

4.6.1 Setlogo sa kgopolo ya ‘thuto’

Ensaeklopedia ya <https://en.wikipedia.org/wiki/Education> e re lereo le la thuto, le tšwa mantšung a mabedi a lelemeng la Selatini, e lego ‘*educatum*’ le ‘*educare*’. ‘*Educare*’ e hlaloša go hlahla goba go bopa. Ka mantšu a mangwe tlhalošo ye e lebane le go thuša go ntšha seo se lego ka gare ga motho go se tšweletša ka ntle. Ge e le lentšu le la ‘*educatum*’ lona le hlaloša tiragalo ya go ruta. Ka go lealo, le nepiša mokgwa le dithekniki tša go ruta.

4.6.2 Thuto / (*Didacticism*) ke eng?

Go ya ka Ensaeklopedia ya <https://en.wikipedia.org/wiki/Didacticism> lentšu le la ‘*didacticism*’ le tšwa lelemeng la Segerike leo le bitšwago ‘*didaktikos*’ gomme tlhalošo ya lona ke go ruta. Lentšu le le tswalana le leo le bitšwago ‘*education*’ ka gobane le lona le lebane le thuto. Ge Morris (1984:38) a tšwetša tlhalošo ye pele o re ‘*didacticism*’ e amana le go rera goba go ruta. Mokgwa wo wa go ruta o phegelela go fihlelela le go kgotsofatša maikemišetšo a thuto, e lego go tšweletša dintlha, tsebo le melao. Gape o thuša ka go kgonthiša gore barutwana ba be le tsebo ye e itšego. Tsela ya go ruta e ka tšwelela ka mekgwa ye e fapanego. Motho yo a rutago a ka amantšha barutwana ka

mekgwa ye e fapanego go swana le go ba botšiša dipotšišo tša go fapana go kgonthiša gore ba a latela le go kwešiša seo se rutwago.

Ge go bolelwa ka 'go ruta' ('*didactic teaching*') go lebeletšwe mokgwa wa peleng wa go ruta, mo barutiši ba bego ba ruta bana ka go ba kgotholetša tsebo le dintlha. Ka tsela yeo, morutiši ke yena a nnoši a nago le taolo ya ka phapošing ka gore o tseba dikarabo, ka fao baithuti ba be ba swanetše go theeletša. Baithuti bao ba tšwelelago mo ba ithuta ka go swara dikarabo ka moka ka monaganong.

Ge Cope le Kalantzis (1993:80) ba otlolla taba ye ba re ntlha ye e lebane le gore morutiši ke yena a bolelago gomme baithuti ba a mo theeletša. Ka go realo, ka phapošing go direga seo morutiši a rego se direge gomme baithuti ba dira go ya ka mo ba laelwago ka gona. Ke ka fao morutiši e bago yena a rwalago maikarabelo a thuto a nnoši ka phapošing ka ge e le yena motsebi wa tšohle. Maikemišetšo a gagwe ke go solela barutwana tsebo gomme bona ba tla e hupa.

Krasniewicz (1986:51) o tšwetša tlhalošo ya thuto pele ka go re ke khuetšo yeo e dirwago ka maikemišetšo a go fetola le go godiša motho yo monnyane gore a be le maikarabelo gammogo le bokgoni bja go laetša gore o godile. Khuetšo yeo e dirwa ke motho yo a šetšego a na le ona maikarabelo, goba motho yo a rutegilego.

Luthuli (1981:45) o tlaleletša Krasniewicz (1986:51) ka go re thuto e amana le go hlahla gammogo le go bopa bafsa gore ba gole ba na le maikarabelo a go loka le go amogelega mo setšhabeng. Bona batho ba babjalo, ba hlompšwa ke setšhaba. O tšwela pele gona mo letlakaleng leo ka go re thuto ke tsela yeo e kgontšhago bafsa gore ba amogelege setšhabeng ka ge ba bonagala ba gotše.

Thuto ke tiragalo yeo e amanago le bophelo bja motho go tloga bonnyaneng go fihlela a gotše gomme yona e diragala ka mekgwa ye e fapanego. Nakong

ya pele thuto e be e diragala ntle le maikemišetšo, mola nakong ya bjale thuto e na le maikemišetšo. Ke ka lebaka leo thuto e humanwago mafelong a thuto mo go latelwago thutokakanywa ye e lebanego le maikemišetšo a gona. Ka go realo, thuto ke tsela yeo motho yo mogolo a e tšeago go hlahla yo monnyane go fihlela a fihlelela maemo ao a loketšego gore e be monna goba mosadi wa go ba le maikarabelo le mabokgoni a a itšego.

Good (1959:34) le Prince (1962:198) ba dumelelana le ntlha ya go re thuto e thuša motho gore a kgone go fihlelela dinyakwa tše di itšego tša setšhaba ebile e thuša gape le go godiša motho gore a kgone go phetha ditetelo tše di itšego. Ge e le Keller (1968:80) o tlaeletša ka go re thuto e akaretša ditsela ka moka tša motho tša kgolo, ntle le dikokwane tša leabela, tše di mo thušago gore a be le tsebo le mabokgoni a go fapana ao a sepelelanago le dinyakwa tša nako yeo a phelago go yona. Ka go realo, thuto e lebane le maikemišetšo a go hlahlwa goba go godišwa.

Stenhouse (1967:65) o laetša gore thuto e beakantšwe go ya ka maitemogelo a batho ba bangwe gore batho ba tle ba ithute go tšwa setšhabeng sa gabobona. Ross le Van Willigen (1997:276) ge ba otlolla taba ya Stenhouse (1967:65) ba re thuto ke khuetšo yeo motho yo mogolo a nago le yona ka ga ditumelo tša gagwe tše a di fetišetšago go motho yo monnyane goba yo a sa lego tseleng ya go gola gore le yena a be le tšona ditumelo tše.

Ge Moravec (1988:44) a hlaloša thuto o re ke tiragalo yeo e diregago gomme e amana le baithuti, e lego bona bao ba ithutago, ka gobane barutiši ke bona bao ba rutago le go hlahla baithuti gammogo le tikologo yeo go rutwago gona. Ka go realo, go nyakega tšomišanommogo ya dintlha tše tše tharo gore di kgone go thekgana tšweletšong ya motho yo a rutegilego. Moravec (1988:46) o tšwela pele ka gore thuto e dira gore motho a kgone go hlompha setšo, go se tšweletša le go se fetišetša melokong ye mengwe ka gobane a tseba bohlokwa bja sona. Ka lebaka la phišegelo ya go nyaka go tseba ka setšo, o kgona go ithuta go tšwa batšofading, ka go bala dipuku, go tšwa meletlong ya

setšo le go tšwa dikanegelong tšeo di lebanego le thuto ya setšo go swana le dinonwane.

4.6.3 Thuto ya semmušo / semolao

Go ya ka Duminy le Steyn (1983:16), thuto ya semmušo ke yeo e beakantšwego ka tsela yeo e lego gore e thuša ngwana goba moithuti gore a kgone go hwetša mabokgoni, tsebo le maitshwaro ao yena, batswadi ba gagwe, setšhaba le Modimo ba ratago gore a be le yona. Thuto ye ya semmušo e hwetšwa mafelong a tlhahlo, go swana le dikolong ka moka go tloga go tša bana ba bannyane go fihla diyunibesithing. Ka tsela yeo, maikemišetšo a thuto, mekgwa ya go ruta, dithušathuto gammogo le diteng tša thuto ka moka ge di kopane, di thuša go lokiša moithuti gore a gole a na le maikarabelo ao a tlogo mo kgontšha go lebana le ditlhohlo tša bophelo.

Ge Luthuli (1981:47) a tšwetša taba ye pele, o re thuto ya semmušo ke ya maitirelo ka ge bana ba kgoboketšwa ka maikemišetšo a go ba ruta le go ba solela tsebo le mabokgoni, tšeo di tlogo ba thuša tseleng le kgodišong ya bona go ya ka dinyakwa le ditetelo tša setšhaba. Yona thuto yeo, e latela lenaneothuto leo le beakantšwego. Go ya ka Stenhouse (1967:66) thuto e amane le ditiragalo tše motho a lebanago le tšona bophelo bja gagwe ka moka. Ditiragalo tšeo e ka ba tša segwera goba tša semmušo, ebile di ka amana le ditšo tša go fapana.

Ge e le Ertürk (1972:3) o re thuto ke tsela ya maikemišetšo, yeo e tlišago phetogo ye botse boitshwarong bja motho go ya le ka maitemogelo a gagwe. Ka go realo o re, tsebo ya thuto yeo motho yo a nago le yona, e mo thuša gore a kgone go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke; ka go realo, a kgona go šomiša maitemogelo a a nago le ona go dira dikgetho tša maleba tšeo di lokilego.

Şimşek le ba bangwe (2009:280) o gatela pele ka go re thuto ke tsela yeo e thušago motho gore a kgone go lemoga diphošo tša gagwe gomme a ithuta

go tšwa go tšona; mafelelong a fetoga gore a be le boitshwaro bjo bobotse bjo bo amogelegilego setšhabeng, goba bjo bo sepelelanago le ditetelo tša setšhaba. Ka go realo, thuto ke tsela yeo e bopago motho gore a be le semelo se sebotse sa go amogelega.

Go ya ka Gökalp (1959:118), maitshwaro a motho le ditiro tša gagwe di fetolwa ke thuto yeo a nago le yona. Ke ka fao a rego, thuto e thuša le go dira gore motho a fetoge le go kgona go phela go ya ka dinyakwa le ditetelo tša tikologo ya gabo. O oketša ka go re thuto e akaretša mabokgoni ao ngwana a a humanego go tloga bonnyaneng go swana le bohlale le go tseba mohola wa go dira dilo. Ge Green le Celkan (2011:343) ba tlaleletša se se boletšwego ke Gökalp (1959:118) o re tlhalelošo ye ya thuto e ama fela mabaka ao a tlišago khuetšo go tšwa ka ntle fela, ga e amane le mabaka ao a ka tlišwago ke dikokwane tša leabela.

Borateori ba bantši ba diriša mareo a thuto le boitshwaro ka mekgwa ya go fapana. Ge Cuddon (2012:245) a hlaloša thuto (*'didacticism'*) o re:

Any work of literature which sets out to instruct, may be called didactic.

Ka go realo Cuddon (2012:245) o nepiša lereo la thuto ya go ruta motho. Lekganyane (1997:6) o tšwetša pele taba yeo ka go re thuto ya go rutwa e lebane le merero ya thuto yeo e rutwago, le ge e se ya ka sekolong fela. Yena o gatelela gore ke mohuta wa go rutwa mekgahlong (*'institutions'*) ka moka ya go nepiša merero ya thuto go swana le dikolong, dikerekeng le mekgahlong ye mengwe yeo e hlahlago batho ka merero ya thuto. Ge e le Marggraff (1994:30) o e lebanya le thuto (molaetša) ya go ngwalwa dingwalong ka go re:

If the message to be proclaimed in a literary work seems to be more important as an act of communication than the form through which the message is proclaimed, then the work is didactic.

Ge mantšu a banyakišiši ba a tsinkelwa, go ka thwe lereo le thuto le šomišwa ge fela nepo ya sengwalo e le go ruta goba go fetišetša thutotumelo ('*doctrine*') bathong.

Ensaeklopedia ya <http://quoteideas.com/mahatma-gandhi-quotes/> e re ge Gandhi a hlaloša thuto o re e lebane le go ntšha ka moka tše dibotse go tšwa go ngwana goba motho gore e be motho yo mokaone. Ka go realo, thuto ya maemo a godimo ga se yeo e tlišago tshedimošo fela, eupša ke yeo e kgontšhago gore go kgonwe go phela gabotse. Barrow (2011:76) o re go ya ka Plato, thuto e thuša go tšweletša tše dibotse ka moka mo mothong, go swana le mmele wo mobotse le bophelo bjo bobotse. E thuša go bopa le go tšweletša monagano le mmele, tše di lokilego mola ka lehlakoreng le lengwe e thuša gore motho a kgone go ipshina ka nnete le bobotse, tšeo di tlišwago ke yona. O oketša ka go re ke yona e thušago go ntšhetša boteng bja motho ka ntle. Ka go realo thuto e thuša go tšweletša boitshwaro bjo bobotse, ka ge e se fela boitokišetšo bja bophelo bjo bobotse, empa ke bophelo bja motho. Ke tsela yeo ka yona motho a humanago maitemogelo a gagwe. E thuša go tšweletša mabokgoni a motho ao a tlogo mo dira gore a be le taolo ya tikologo ya gabo gammogo le go fihlelela ka moka tšeo di kgonegago mo bophelong bja gagwe. Ka go realo, o tšwela pele ka go re thuto e tšweletša mabokgoni ka moka a ngwana goba motho gore a tle a kgone go a šomiša ka mokgwa wa maleba.

Go ya ka ditlhalošo tšeo di filwego ka godimo, go ka thwe thuto ke tsela yeo e diregago ka maikemišetšo, e direga motho a phafogile a lemoga goba a sa lemoge, e ama dikwi tša motho ka moka ga tšona gomme e thuša go bopa motho le go tšweletša boteng bja gagwe ka botlalo gore yena le batho bao ba lego tikologong ya gabo ba dule ba phetše ka lethabo le tšwelopele. Ka boripana go ka thwe, thuto e thuša go tšweletša motho gore a gole go ya ka dinyakwa tša setšhaba le tikologo yeo a phelago go yona.

Gandhi o iša pele ka go hlaloša gore thuto e amana le ditaello tšeo di humanwago sekolong. Ka yona nako yeo, batho ba bagolo, e ka ba barutiši

goba batho ba mo setšhabeng ba phegelela go fihlelela le go tšweletša maikemišetšo a thuto ka go šomiša mekgwa ye e beilwego ya go ruta bana dikolong. Maikemišetšo a go ruta ke go kgonthiša gore barutwana ba kgona go fihlelela dinyakwa tša go lebana le mengwaga ya bona.

Thuto ka kakaretšo, ke tšweletšo ka botlalo ya semelo sa motho. Ka tsela yeo, thuto e na le maitemogelo le diphihlelelo tšeo di amago motho go tloga a belegwa go fihlela ge a hlokofala. Ka fao, thuto ke tsela yeo motho a kgonago go itšweletša ka botlalo ntle le kgapeletšo mo tikologong yeo a lego go yona. Ka tsela yeo, thuto ke tshepedišo ya bophelo ka moka mothong.

Ge go bolelwa ka thuto ka botlalo, go nepišwa tshepedišo yeo e amago bophelo bja motho ka moka. Thuto e thoma go tloga bjaneng go fihla lehung, gomme ke tsela ye e sa fihlego bophelong. Ka go realo, thuto ga e humanwe ka sekolong goba phapošing fela, le gona ga e humanwe go ya ka fao e beilwego ka gona ka gobane motho yo mongwe le yo mongwe o e humana bophelong ka moka.

Ka fao, thuto ga e amane le tshedimošo le tsebo yeo motho a e humanago ka sekolong fela, e akaretša tsebo le tshedimošo ka kakaretšo gammogo le maitemogelo ao motho a bilego le ona bophelong ka moka, go swana le tšeo a ithutago tšona go tšwa dingwalong, maetong a a tšeago, dipoledišanong tše a di tšeago le batho ba bangwe, maikutlong a gagwe gammogo le go tšwa go ditiragalo tše dingwe le tše dingwe tšeo a ka kopanago le tšona mo bophelong. Thuto yeo motho a e humanago letšatši ka letšatši bophelong bja gagwe, e mo thuša go dira gore a be le semelo se se amogelegilego setšhabeng le tikologong ya gabo. Ka mantšu a mangwe go ka thwe, thuto ke bophelo gomme bophelo ke thuto ka gobane bobedi bja tšona di direga ka nako e tee.

4.6.4 Mokgwa wa go ruta

Austin (2013:947-948) ge a hlaloša 'mokgwa wa go ruta' o re o lebane le tsela yeo thuto e fetišetšwago ka gona go tšwa go morutiši go ya go moithuti. Morutiši ke yena a kgethago le go laola thuto yeo e swanetšego go rutwa, a hlohleletša moithuti gore a be le kgahlego ya go ithuta, a mo lekola go bona gore o kwešišitše gomme a thekga bao ba hlokago thušo le go ba fa thekgo mo go nyakegago.

Mokgwa wo wa go ruta o akaretša dikakanyo tša go fapana tšeo motho a ka di šomišago ge a ruta. Gape o latela melao yeo e šomišwago go tšweletša tsebo le tshedimošo go baithuti. Maikemišetšo ke go thuša go ruta ka ge e le yona tsela yeo e šomišwago go lekola le go kgonthiša gore baithuti ba maamong a go tšwela pele ka thuto ye e latelago.

4.7 BOHLOKWA BJA THUTO

Karolwana ye e yo hlalošwa go hlokometšwe mahlakore a mabedi e lego thuto ya bogologolo le thuto ya sebjalebja.

4.7.1 Thuto ya bogologolo

Thuto ya bogologolo le tlhabologo go tšwa nageng ya Egipeta, di bile le khuetšo ye kgolo dinageng tša go swana le Gerike, Roma gammogo le dinageng tše dingwe lefaseng ka bophara. Ka tsela yeo, thuto ya bjale e sa ithekgile kudu ka diteori tša go tloga bogologolo.

Ge Mara (2006:17) a bolela ka bohlokwa bja thuto ya bogologolo o re e nepiša go kaonafatša bophelo bja batho setšhabeng sa gabobona. Ke ka fao a rego e thuša go dira gore batho ba be le maikarabelo setšhabeng le go batho ka kakaretšo. Ka go realo, batho ba ithuta go tšwa go ba bangwe. Thuto yeo e

bego e rutwa e be e lebane le go boloka/lota setšo le bohwa bja setšhaba gore le ba meloko ye e latelago ba kgone go humana tlhahlo le tsebo yeo.

Peters (2002:99) o tšweletša phapano magareng ga morero wa thuto le mošomo wa yona. O re mošomo wa thuto o lebane le go fihlelela mafelelo a mabotse mola morero wa thuto o lebane le dipelo tšeo di ka fihlelelwago go ya le ka tsela yeo e šomišitšwego ka gona. Ka go realo, morero wa thuto o amana le ditlamorago tša go tsena sekolo.

Cornford (1941:385) o tlaleletša ka go tšweletša bohlokwa bja thuto ka go re go ya ka Plato, thuto e thuša go fa batho maikarabelo a go tseba gore ba swanetše ba hlokomele setšhaba sa gabobona le go ba le maikarabelo ditirong tša bona. Ka ge Plato a be a nepiša go tšweletša batho ba go tia mebeleng, o re thuto e kgonthiša gore batho ba hlokomela mebele ya bona gore ba dule ba phetše gabotse. Seo se tla kgonega ge batho ba itlwaetša le go phegelela go itšhidulla gore ba kgone go dula ba na le seemo se se lokilego se sebotse.

Cornford (1941:385) ge a tšwela pele gona mo letlakaleng le, o tšweletša ntlha ya go re thuto e dira gore batho ba kgone go phela mmogo ka lethabo. Batho ba go ba le thuto ba kgona go kwešišana le go phedišana ka lethabo, ka ge ba kgona go naganelana. Ke ka fao a oketšago ka go re thuto e kgonthiša gore batho ba be le boitshwaro bjo bobotse bjo bo lokilego, gammogo le semelo sa go kgodišega. Ka go realo, maikemišetšo a thuto ga se fela go thuša batho gore ba phedišane gabotse, ke go kgonthiša gore setšhaba se tšwelela e le seo se lokilego sa go phetha toka ka mehla.

Aristotle (1954:1137) pukung ya gagwe ya mangwalo ya *The Nicomachean Ethics*, o re nepišo ya thuto e thuša gore motho a kgone go itseba le go ikwešiša. Ka go realo, o re motho wa go phela ka toka, ke yo a itsebago gabotse. Ke ka fao a rego go bohlokwa gore motho yo mongwe le yo mongwe a phegelele go phela ka toka. Seo se kgonagala ge motho a na le thuto. Go tlaleletša seo Plato a se boletšego, Aristotle (1954:1137) o re ga se bafsa fela

bao ba lebanwego ke thuto. Thuto ke tsela ye e lebanego le go ruta motho ka botlalo. Motho yo a ithutago, o akaretša mabokgoni le dilo ka moka tšeo di tlogo mo thuša bophelong bja gagwe ka moka.

Gore motho a humane thuto go swanetše go be le barutiši bao ba kgathago tema ye bohlokwa ka ge e le bona ba hlahago baithuti. Le ge go le bjalo, seo se kgonagala ka lebaka la polelo yeo e šomišwago go hlahla batho goba go ba ruta. Ke ka fao polelo e lego bohlokwa mo thutong.

Scanlon (1964:3) o re maikemišetšomagolo a thuto ya bogologolo ya Afrika ke go kgonthiša gore moithuti o na le bokgoni bja mešomo ya go hlokomela le go tšweletša lapa. Lebaka leo le dirago gore go be le dikolo tša setšo go swana le koma; ke go re Bathobaso ba dumela gore motho yo mongwe le yo mongwe o swanetše a gole a ikgantšha ka setšo le setšhaba sa gabo.

Enosi (2010:26), o oketša taba ye ka go gatelela bohlokwa bja thuto ya ka gae, ka ge a re e thuša go kgonthiša gore baithuti ba tsebe le go lemoga setšo sa bona. O re moithuti yo a tsebago setšo sa gagwe, o kgona go lemoga le go thabela ditšo tša batho ba bangwe ntle le go laetša lenyatšo.

Ge Enosi (2010:27) a tšwela pele mo letlakaleng la 27 o re ge e le thuto, go ya ka rafilosofi wa Gerike, wa go tuma e lego Plato, e be e amana le go ithuta dipapadi, go itšhidulla gammogo le go ruta ka boitshwaro bjo bobotse. Le ge e le gore thuto ya bjale e akaretša dithutwana tše mmalwa tša go fapana tša ka sekolong, thuto ya ka gae e sa le motheo wa seo thuto e lego sona ka kakaretšo. O re thuto ya bogologolo e lebane le yeo e rutwago ka gae goba mo motseng go ya ka setšo sa setšhaba. Ke yona tsela yeo ka yona moithuti a kgonago go tšweletša le go godiša tsebo le mabokgoni a gagwe go ya le ka mo go letetšwego ka gona, ke setšhaba goba setšo. Thuto yeo e beakantšwego ke yeo e latelago thutokakanywa ye e itšego gomme e hlahla motho gore a latele tsela ye e itšego. Yona thuto ye e humanwa dikolong, dikholetšheng le diyunibesithing.

Ka go realo Murray (2002:241) o re thuto ya bogologolo ya Afrika e be e nepiša go neela batho mabokgoni a go fapana go swana le go tseba le go hlompha bohlokwa bja setšo, go se fetišetša melokong ye e latelago gammogo le go ikgantšha ka sona. Ke ka fao boWatkins (2014:50) le Ociti (1973:72-75) ba tšwetšago taba ye pele ka go hlaloša gore thuto ya bogologolo ya Afrika ke tsela yeo e lokišago motho gore a gole a na le maikarabelo bjalo ka motho yo mogolo ka gae, nageng le setšhabeng sa gabo.

4.7.2 Thuto ya sebjalebja

Kahn (1998:30) ge a bolela ka poledišano ya Socratic o re thuto ke tsela yeo batho ba thušanago ka go gopotšana ka maitshwaro a go loka. Batho ba bagolo, e lego bona ba ba nago le thuto goba tsebo go feta ba bannyane, ba ba ruta ka mekgwa le ditiro tšeo di amogelegilego setšhabeng. Thuto ya mohuta wo e ka hwetšwa mafelong a thuto go swana le dikolong, dikholetšheng, diyunibesithing, dikgolegong, dikerekeng le mekgatlong ye mengwe yeo batho ba ithaopago go thuša ba bangwe ka go ba ruta. Batho ba ka ithuta ka mekgwa ye e fapanego, go swana le ka go rutwa melao ye e itšego bjalo ka ya sedumedi goba ka mokgwa wa dipolelišano bjalo ka wa Socratic.

O tšwela pele gona mo letlakaleng leo ka go re tlhalošo ye nngwe ya thuto yeo e tšweletšago mohola ke ya go re ke tsela yeo e fago bafsa tlhahlo ya go tseba melao yeo e ba kgontšhago go phedišana le batho ba tikologo ya gabobona, ba kgone go šomiša melao yeo gore go be le tšwelopele nageng ya gabobona. Thuto yeo e humanwago mafelong a tlhahlo go swana le dikolong, e thuša gore motho a kgone go itseba le go ikwešiša bokaone

Bruner le ba bangwe (1999:140) ge ba bolela ka thuto ba re maikemišetšo a yona ke go tšweletša motho wa mmakgonthe. Go ya ka yena motho wa mmakgonthe ke yo a nago le tsebo ya maleba yeo e loketšego ditetelo tša setšhaba ebile a na le mabokgoni a go mo kgontšha go phela le go phedišana le batho ka kwešišano. Kgatla (2000:60) ge a hlaloša maikemišetšo a thuto o

re ke go neela motho ditlabakelo tša go mo thuša gore a kgone go tliša diphetogo tša maleba mo nageng goba tikologong ya gabo.

Hofer (2008:94) o re thuto e thuša ka go neela motho maikemišetšo a go tšwela pele ka go ithuta le go phegelela go oketša tsebo. O re batho ba mmakgonthe ke bao ba nago le kgahlego ya go ithuta mmogo go tšwa setšhabeng, batswading le baneng. Ke ka fao Goldman le Schmalz (2001:16) ba tšwetšago ntlha ye pele ka go re thuto ke sekgonyo seo se kgonyollago bohlokwa bja kwelobohloko gammogo le letsogo la go thušana malebana le go abelana dikgopolo goba go ruta batho ka se sengwe le se segwe seo se ka tšwelago batho mohola. Ka go realo, thuto ke yona yeo e hlabollago le go tšweletša setšhaba pele.

Ge e le Snook (2010:75) o re thuto e amana le go ruta motho gore a be le bokgoni bja go inaganela gabotse le go dira dilo ka mokgwa wa maleba. Dilo tše go bolelwago ka tšona di swana le ge a kopana le mathata a bophelo gore a tle a be le tsebo ya go rarolla mathata le go tseba go dira dilo tšeo di lokilego. Beattie le ba bangwe (1997:10) ba re maikemišetšo a thuto a swanetše go amana le go ruta batho gore ba nagane bjang e sego go ba ruta gore ba nagane ka ga eng. Seo se tla ba thuša gore ba kgone go bona diphetogo tše dibotse go dilo ka moka tšeo ba di dirago, ba kgone go inaganela le gore ba tsebe go ithuta le go tšea malebeši go tšwa go batho ba bangwe.

Yero (2002:127) o otlolla taba ye ka go re se segolo seo thuto e lebanego le sona ke go kgonthiša gore motho a dule a botšiša dipotšišo. Seo ke sona se se tlogo mo dira gore a tšwele pele ka go ithuta ka mehla ka gobane o dula a phegelela go humana dikarabo tša dipotšišo tša gagwe. Ka go realo, mošomo wo mogolo wa thuto ke go kgonthiša gore moithuti yo mongwe le yo mongwe o tšweletša boteng bja tsebo ya gagwe ka botlalo.

Peters (2002:9) o tšwela pele ka go re thuto e thuša ka go tšweletša baithuti bao ba nago le bokgoni bja go diriša tsebo yeo ba e humanego go lekanyetša maemo a ditiragalo, go rarolla mathata ao ba ikhumanago ba lebane le ona,

mola ka lehlakoreng le lengwe ba kgona go rarolla mathata ka mokgwa wa maleba. Ka go realo, thuto e na le mohola wa go tšweletša baithuti bao ba tsebago le go kwešiša setšo sa bona gomme ba phela le go dira dilo go ya ka ditetelo tša tikologo ya gabobona.

Batho ba babjalo ba kgona go šomiša thuto ya bona go tšweletša boithomelo mo ditirong tša bona, ebile ba na le bokgoni bja go phedišana le go thušana le batho ba bangwe. Ka fao, morero wa thuto ke go tšweletša motho yo a itsebago a ikwešiša ebile a kwešiša tikologo le batho bao a phelago le bona.

Yero (2002:3) o re thuto e thuša motho gore a kgone go tšweletša bohlale bja monagano le bja ekonomi ka ntle. E kgona go hlohleletša baithuti gore ba nagantšhiše ka dilo tšeo ba lebanego le tšona le go dira gore ba be le kgahlego ya go nyaka go tseba go fetišiša; ka go realo ba ba le kgahlego ya tikologo ya bona. Batho bao ba rutegilego, ba kgona go holega ka ge thuto ya bona e ba thuša gore ba humane mešomo ya go ba lefela mašeleng a makaone; ka go realo ba phela bophelo bjo bobotse.

O tšwela pele mo letlakaleng la 4 ka go re ka ge thuto e hlohleletša baithuti gore ba nyakišiše le go hwetša tsebo ye e tseneletšego ka dilo tše di lego tikologong ya bona, seo se dira gore ba tšwele pele ka go utolla le go tšweletša ditlholego tše mpsha, tšeo di thušago go hlabolla le go tšwetša ekonomi pele. Ka tsela yeo, batho ba bangwe ba holega ka go humana mešomo yeo e hlotšwego ke ditlholego tše mpsha tša go tlišwa ke thuto.

King (1997:31) le ba bangwe ge ba hlaloša mohola wa thuto, ba re e thuša batho gore ba be le bokgoni bja go nagana ka go tsenelela gomme thuto yeo e swanetše go mo thuša gore a be le semelo sa go loka. O tšwela pele gona mo letlakaleng leo ka go re motho yo a rutegilego, gomme a šomiša thuto ya gagwe ka bohlale, ke yena yo a laetšago thuto ya mmakgonthe. Ge Ammons (1962:440) a tlaleletša seo se boletšwego ke Yero (2002:3) o re maikemišetšo a yona ga se go tšweletša setšhaba fela sa go se rutege, sephegelelwa se segolo ke go tšweletša setšhaba seo se tšwelago pele ka go ithuta ka mehla.

Foshay (1991:280) o re mohola wa thuto ke go tšwetša pele temogo ya go re batho ke eng. Ntle le go tšweletša le go godiša bohlae bja motho, go godiša ekonomi, go hlabolla naga le tikologo ya motho, go hlahla le go lokišetša batho gore ba kgone go humana mešomo ya go ba phediša ye mebotse, go na le mekgwa ye mengwe yeo e tšweletšago bohlokwa bja thuto. Se sengwe seo thuto e thušago ka sona ke gore e thuša motho ka botlalo gomme ya mo hlabolla gore a be yo mokaonekaone. Ka go realo, Foshay (1991:280) o tšwela pele ka go hlaloša gore bohlokwa bja thuto ke go re ka ge thuto e direga ka maikemišetšo, se segolo sa go ruta motho ke go tliša diphetogo mo baithuting. Ke ka fao maikemišetšo a thuto a nepišago ditiragalo. Ka go realo, maikemišetšo a a fetoga le go swanetšana / lebana le mengwaga ya moithuti.

4.8 DIPONAGALO TŠA THUTO MOTHONG YO A RUTEGILEGO

Tweed le Lehman (2002:89) ba re Socrates ge a neela tlhalešo ya motho wa go rutege o re se segolo ke ge motho a na le boitshwaro bjo bobotse. Boitshwaro bja go loka bo tšweletšwa ke thuto yeo motho a nago le yona, go swana le tsebo le bohlae, tšeo a di humanego dithutong tša gagwe.

Tweed le Lehman (ibid) ba tšwela pele letlakaleng la 90 ka go re motho yo a rutegilego o na le maikarabelo a magolo le gona a bohlokwa setšhabeng. Maikarabelo ao a amana le go thuša setšhaba ka go tliša diphetogo tšeo di tlogo ba le mohola gomme tša ba tša tliša tlabologo. Ka go realo, motho yo a rutegilego o swanetše go šomiša bohlae bja gagwe go kgona go lemoga mo setšhaba se hlaelwago gona gomme a thibe sekgoba seo ka go ba thuša ka maele goba ka mokgwa ofe goba ofe wo o tlogo ba wa maleba. Motho wa go rutege o dula a nyakana le go humana nnete, go phethagatša toka le go hlokomela gore ditiro tša gagwe e ba tšeo di lokilego go ya ka ditetelo tša setšhaba le tikologo ya gabo.

Fisher (1995:26) o tšwela pele gore, go ya ka Socrates, motho yo a rutegilego o tšweletša le go bonagala ka go kgona go itseba le go ikwešiša. Ka go realo o tseba tšeo a di nyakago ka mehla. Motho yo mobjalo o na le mekgwa ya go loka goba boitshwaro bjo bobotse. Go tšwela pele o re ntlha ye nngwe yeo e tšwelelago ke gore motho yo mobjalo o na le bokgoni bja go naganela pele le go tšea diphetho tše di lokilego. Bohlale bjo a nago le bjona go tšwa dithutong tša gagwe, bo thuša go tšweletša dikokwane tša boetapele mo go yena le kwelobohloko bathong bao a phelago le bona.

Dressel (1979:313-322) o re ga go hlokege gore motho a be le mangwalo a ka sekolong go laetša gore o rutegile. Ba gona batho ba bangwe bao ba rutegilego gomme ba se nago ona mangwalo a mabjalo. Ka go realo, motho wa go rutega ke yo a šomišago bohlale bja gagwe go phegelela go humana tše dibotse ka mehla ebile a sa nyatše batho ba ba lego tikologong ya gagwe goba bao a phelago le bona.

Ka tsela yeo, motho wa go rutega o kgona go ithuta go fetola boitshwaro bja gagwe gore bo be ka mokgwa wa maleba wo o amogelegilego. Ka ge thuto e thuša go godiša monagano wa motho, e tšweletša motho yo a kgonago go šomiša bohlale bja gagwe go tšweletša tše dingwe tša dimpho tšeo a nago le tšona. Ke ka fao motho wa gona a kgonago go sekaseka le go fetleka dilo gore a di kwešiše ka tshwanelo le go kgonthiša gore o neela mabaka a go kwagala ditirong tša gagwe.

Ke ka moo Phillips (2004:25) a tšwetšago taba ye pele ka go re motho wa go rutega ke yo a lekago ka mehla go kwešiša batho le go ba laetša kwelobohloko ye e tseneletšego ebile a sa ba ahlole ge ba dira diphošo. O kgona go amogela le go kwešiša maemo ao batho ba lego go ona go swana le setšo sa bona, tšeo ba di dirago goba ba di naganago gammogo le boitshwaro bja bona ntle le go ba ahlola. O kwešiša le go tseba mohola wa dilo tšeo a di nyakago bophelong ntle le go gapeletša batho ba bangwe gore ba mo dikiše, mola e le dinyakwa tša gagwe. O kgona go ikemela ka boyena, mola ka lehlakoreng le

lengwe a kgona go šomišana le batho gabotse ebile a laetša go ba le maikarabelo ka mehla.

Tšona diponagalo tšeo, di tšweletšwa gabotse ke thuto goba tlhahlo yeo motho a e humanago go tšwa ka sekolong. Ke ka fao a rumago ka go re motho wa go rutega ke yo a thabišwago ke go šomiša thuto goba tsebo ya gagwe gore a be le tšwelopele bophelong.

Ensaeklopedia ya <https://owlcation.com/academia/Characteristics-of-an-educated-person> e gatela pele ka go re motho wa go rutega o kgona go tseba bohlokwa bja thuto, ka go realo a tšwela pele ka dithuto tša gagwe; ga a ahlole batho go ya ka ditiro tša bona gammogo le tšeo ba di boletago. Motho yo mobjalo o phegelela go oketša tsebo ya gagwe ka mehla ebile o tseba go šomiša mabokgoni a gagwe ka mokgwa wa maleba. O na le boitlhamelo ebile o kgona go bo šoma a nnoši gore a fihlelele dinyakwa tša gagwe, mola ka lehlakoreng le lengwe a kgona go tšweletša dikgopolo tša gagwe gabotse mo dingwalong. O kgona go bolela gabotse gomme a kwagale ge a tšweletša dikgopolo tša gagwe.

Ga a no amogela dikakanyo ntle le go di sekaseka goba go di fetleka. Ka go realo, pele a amogela selo, o dira dinyakišišo gore a kgonthiše ge e le nnete ka ge a kgona go lemoga phapano magareng ga nnete le maaka. Ka go realo, o kgona go tseba phapano magareng ga tshedimošo ya maleba le yeo e sego ya maleba. O kwešiša motho le botho; ka go realo o kgona go ba le kamano ya go loka le batho ba bangwe. O kgona go fediša diphapano tše di ka tšwelelago magareng ga gagwe le batho ba bangwe; ka go realo o na le bokgoni bja go rarolla mathata le go tšea diphetho tše di lokilego.

O tseba go itshwara gabotse le go tšweletša dikakanyo tša maleba mo go hlokegago. O dira tša go loka ka mehla. O kgona go itlhamela dilo tše bohlokwa go ya ka dithuto tša gagwe ebile o kgona go šomiša tšhelete ka tsela ya maleba le go itlwaetša diphetogo go ya ka dinako le mabaka a tšona. Ge e le Cronon (1998:2008) motho wa go rutega o dula a lokologile ebile o kgona

go kwešiša ditaba ka tatelano ya tšona le go kwešiša maikutlo a batho go tšwa polelong ya bona. Ka lehlakoreng le lengwe o kgona go thuša batho ba tikologo ya gabo gore le bona ba tšwele pele.

Ge Ensaeklopedia ya <http://www.studyread.com/importance-of-education> e hlaloša motho wa go se rutege, e re motho yo ga a itshepe mo mererong ya setšhaba, le gona ga a fiwe tlhompho ya maleba ka ge tsebo ya gagwe ya dilo tše dingwe e se ya naba. Ka dinako tše dingwe o tshepa batho ba bangwe gore ba mo thuše ka dilo tše dingwe bophelong, go swana le go ngwala le go bala ka ge a sa kgone. O ithuta dilo tše di lego tikologong ya gagwe ka go lebelela le go theeletša fela ka ge tsebo ya gagwe e hlaelelwa. Motho yo mobjalo ga a hlatlošwe gabonolo gore a humane maemo a godimo setšhabeng ka lebaka la go hloka tsebo ye e nabilego ya dilo.

4.9 KAKARETŠO

Kgaolo ye e tšweleditše go re thuto e thoma go tloga bjaneng go fihla lehung, ke ka fao e lego tshepedišo yeo e amago bophelo bja motho ka moka. Yona e humanwa mafelong a thuto mo go latelwago thutokakanywa ye e lebanego le maikemišetšo a gona. Ka go realo, thuto ke tsela yeo motho yo mogolo a e latelago go hlahla yo monnyane go fihlela a fihlelela maemo ao a loketšego gore e be monna goba mosadi wa go ba le maikarabelo le mabokgoni a a itšego. E thuša motho gore a kgone go fihlelela dinyakwa tše di itšego tša setšhaba, gape e thuša le go godiša motho gore a kgone go phetha ditetelo tše di itšego.

Thuto ke tsela ya maikemišetšo gomme motho yo a nago le yona, e mo kgontšha go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke. Ka go realo, e thuša motho gore a kgone go lemoga diphošo tša gagwe gomme a ithuta go tšwa go tšona. E lebane le go ntšha ka moka tše dibotse go tšwa go ngwana goba motho gore e be motho yo mokaone. Ke ka fao thuto e sego yeo e tlišago

tshedimošo fela, eupša ke yeo e kgontšhago gore go kgonwe go phela gabotse.

Thuto ya bogologolo e nepiša go kaonafatša bophelo bja batho setšhabeng sa gabobona. Ka go realo e thuša go dira gore batho ba be le maikarabelo setšhabeng le go batho ka kakaretšo. E lebane le thuto yeo batho ba ithutago go tšwa go ba bangwe gomme e nepiša go boloka le go lota setšo gammogo le bohwa bja setšhaba. E neela batho maikarabelo a go kgona go phedišana le go naganela batho ba bangwe gabotse. Thuto ye ka boripana e lebane le go kgonthiša gore batho ba be le boitshwaro bjo bobotse bjo bo lokilego, gammogo le semelo sa go kgodišega.

Thuto ya sebjalebja ke yeo e hwetšwago mafelong a thuto go swana le dikolong, dikholetšheng, diyunibesithing, dikgolegong, dikerekeng le mekgatlong ye mengwe yeo e amanago le go ruta. Ke yeo e thušago gore batho ba ithute ka mekgwa ye e fapanego, ebile ke tsela yeo e fago bafsa tlhahlo ya go tseba melao yeo e ba kgontšhago go phedišana le batho ba tikologo ya gabobona, ba kgone go šomiša melao yeo gore go be le tšwelopele nageng.

E thuša go tšweletša motho wa mmakgonthe yo a nago le tsebo ya maleba yeo e loketšego ditetelo tša setšhaba, le gona a na le mabokgoni a go mo kgontšha go phela le go phedišana le batho ka kwešišano. E neela motho ditlabakelo tša go mo thuša gore a kgone go tliša diphetogo tša maleba mo nageng goba tikologong ya gabo ebile e neela motho maikemišetšo a go tšwela pele ka go ithuta le go phegelela go oketša tsebo

Ka go realo, thuto ke sekgonyo seo se kgonyollago bohlokwa bja kwelobohloko ebile e dira gore batho ba kgone go thušana malebana le go abelana dikgopolo goba go ruta batho ka se sengwe le se segwe seo se ka tšwelago batho mohola. Ka go realo, thuto ke yona yeo e hlabollago le go tšweletša setšhaba pele.

E thuša go tšweletša baithuti bao ba nago le bokgoni bja go diriša tsebo yeo ba e humanego go rarolla mathata ao ba ikhumanago ba lebane le ona ka mokgwa wa maleba le go tšweletša bohlae bja monagano le bja ekonomi ka ntle.

KGAOLO YA BOHLANO

5.1 DIKGOPOLO TŠA SENGWALO

5.2 MATSENO

Kgaolong ye, go yo hlalošwa dikgopolo tše bohlokwa tša go amana le (sebopego sa) sengwalo, e lego mongwadi, molaodiši, mmadi, selaodišwa ('*text*'). Le ge go le bjalo kgopolo ya sengwalo e ka se hlalošwe mo ka gobane e boletšwe go tloga kgaolong ya 1.7.1 go ya go 1.7.2 mo go tsinketšwego mokgwa wa go bapetša le go hlatholla sengwalo. Go iša pele, temana ya .1.8 e nepištše seo sengwalo e lego sona ka go hlaloša diteng, thulaganyo gammogo le mongwalelo. Go gatelelwa gore dikgopolo tše di bohlokwa ka gobane di nepiša tlhalošo ya kanegelo (selaodišwa) ge e le ya boitshwaro le/goba thuto; yona kgopolo yeo e lebane le lengwalonyakišišo le. Go tla thongwa ka go tšweletša tlhalošo ya mongwadi pele gomme ka morago gwa latela ditlhalošo tša dikgopolo tšeo tše dingwe.

5.3 MONGWADI

Ge Foucault (1979:17) a hlaloša o re mongwadi ke mohlami wa sengwalo se sengwe le se sengwe se se tšwelweditšwego bjalo ka puku, papadi, sereto, bjalobjalo. Le ge go le bjalo, dingwalo tša bomolomo ke tšeo e lego tša go bolelwa goba tšeo di amanago le molomo.

Joseph (1996:330) ge a bolela ka bomolomo o re wo ke mokgwa wo rateori wa Uganda a o bitšago gore ke '*oratur*', e lego lentšu leo le hlalošago gore ke dingwalo tša bomolomo tša batho ba naga ya Afrika. O re Mafrika a šomiša bomolomo go ruta le go fetišetša tshedimošo setšhabeng.

Joseph o iša pele ka go re ka ge batho ba ditšo tša go fapana ba be ba sa ngwale selo fase, ba be ba ithekgile ka go šomiša bomolomo go fetišetša tshedimošo ya go lebana le setšo sa bona go swana le thuto yeo e amanago le histori, setšo sa bona, dikanegelo, dihlare tša go alafa ka go fapana gammogo le tsebo ye bohlokwa yeo e nyakegago bophelong.

Breitinger (1996:76) o re batho ba bogologolo ba be ba bitšwa setšhaba sa bomolomo, se a se bitšago '*oral society*' ka lebaka la gona go se ngwale selo fase fao ga bona. Ke ka fao ba ilego ba tšweletša le go hlama dingwalo tša bomolomo go swana le dinonwane le tše dingwe. Auger (2010:210) o iša pele kgopolo yeo ka go re ge go bolelwa ka dingwalo tša bomolomo, go nepišwa tše di amanago le go bolelwa. Ke dingwalo tše setlogo sa tšona e lego tša setšo, tše di bego di fetišetšwa melokong ye mengwe ka molomo ka ge di be di se tša ngwalwa.

O hlabela pele ka go re ditiragalo tša go amana le dingwalo tša bomolomo di ka tšwelela ka mekgwa ye e fapanego go swana le poledišano magareng ga batho ba babedi goba go feta. Ka dinako tše dingwe di ka tšwelela ge batho ba boledišana ka sehlopha go swana le dingangišano goba meleko ya bomolomo. Ka go realo, dingwalo tša bomolomo di bohlokwa; ke ka fao lehono di ngwadilwego gore di bolokege.

O tšwela pele go bolela gore dingwalo tša mohuta wo di nepiša batheeletši ka ge di bolelwa ka molomo. Ge a kgonthiša thulaganyo ya tšona o re dikanegelo tše tša bomolomo di rulaganywa ka dithekniki tša go swana le nako ya ditiragalo gammogo le polelo ya moanegi, e lego tšona tše di dirago gore kanegelo e kgodišege ge e balwa.

Ke ka fao Vukelich, Christie le Enz (2002:36) ba rego motheeletši o ithuta dilo tše mmalwa go tšwa dikanegelong tša bomolomo. Go ithutwa ka merero ya histori le ya mahlale, gape le ka thutatlhago, ka ga batho bao ba phetšego nakong ya peleng, go sa lebalwe le ka setšo le ka ga boitshwaro bja go loka. Taba yeo ya boitshwaro e bohlokwa ka gobane e nepiša nyakišišo ye. Ka go

realo, go gatelelwa gore dikanegelo tša bomolomo di humile ka tshedimošo yeo batho ba e hlokago - boitshwaro. Tšona di ka anegwa ka mekgwa ye e fapanego go swana le ge motho a botša yo mongwe ka ga tšeo di mo hlagetšego, gomme tša anegelwa batho ka ga ditiragalo tše di amago boitshwaro bja leloko le ge ditiragalo tšeo di ka hlagišwa ka go opela dikošana tše bohlokwa tša go ruta ka boitshwaro goba go fetišetša tsebo yona yeo melokong ye mengwe.

Ka go realo mongwadi ke yena motšweletši wa dingwalo ka moka go ya ka go fapana ga tšona. Ke ka fao Smith (1996:685) a tlaleletšago ka go re mongwadi ga a ngwale mohutangwalo wa dipuku fela, eupša o ngwala le mehuta ye mengwe ya go swana le ditaodišwana (diathikhele) gammogo le dikgatišobaka.

Ge Foucault (1979:18) a tšwela pele o re mongwadi ke motho yo a thabišwago ke go tšweletša boitlhamelo ebile o rata polelo le merero ya go ngwala. Ke ka fao a šomišago boitlhamelo bja gagwe go tšweletša dingwalo tšeo di laetšago bokgoni mola ka lehlakoreng le lengwe a šomiša polelo go šikinya le go tsošološa menagano ya mmadi: go ruta le go tsošološa kgahlego sengwalong. O re se se bonagala le go tšweletšwa ke bangwadi bao ba amanago le go ngwala dingwalo tša go fapana, go akaretšwa le dingwalo tša bobegaditaba.

Marggraff (1996:25) o tšweletša kokwane ye nngwe ya mongwadi ka go re ke yena mohlodi wa ditaba tša sengwalo. Mo bongwading bja gagwe o lebane le ditiro tša go swana le go beakanya le go rulaganya sengwalo. Ge Currie (1990:75-80) a tlaleletša se o re mohola wo mongwe wa mongwadi ke go thuša mmadi go kwešiša sengwalo gabotse ka ge a na le tsebo ye e tletšego ya tshepedišo ya ditaba.

Taba yeo e no bolela gore mongwadi o ngwalela mmadi molaetša ka gobane, go ya ka Mojalefa (1995:36), mongwadi o ngwala selaodišwa/sengwalo ('*text*') seo a se ngwalelago batho, ka go realo o swanetše go ngwala ka potego ye e rilego. Mongwadi o swanetše go ngwala ka nepo goba maikemišetšo a a rilego

a go nyalelana le molaetša goba thuto ya gagwe. Ke ka fao boVan Luxemburg (1982:112) ba no go re: Seo se thabišago le go godiša kgahlego ya mmadi ke ge a bala sengwalo ka kwešišo. Ka go realo, mongwadi o tla ba a atlegile go tšweletša maikemišetšo a gagwe sengwalong.

Fitzgerald (1992:3) o ruma kgopolo ye ka go re mongwadi a ka tšweletšwa sengwalo ka mehuta ye e rilego ye megolo. Bjale go yo hlalošwa mehuta yeo ka botlalo.

5.3.1 Mongwadi wa mmakgonthe

Ge Joseph (1996:332) a hlaloša mongwadi wa mmakgonthe o re ga se mongwadi wa sengwalo, ke mohлами wa sona (sengwalo). Ka go realo mongwadi wa mmakgonthe a ka tšwelela e le mongwalaphelo, e lego yo a ngwalago ka ga bophelo bja motho gomme ditiragalo tše a bolelago ka tšona ke tšeo di diregilego ka nnete. Seo mongwadi a se dirago ke go tšweletša maikutlo le dikakanyo tša gagwe, mabapi le seo a ngwalago ka sona. Yo mongwe mongwadi o tšweletša dintlha le go fa batho tshedimošo mabapi le seo a ngwalago ka sona.

O tšwela pele gona letlakaleng leo ka go re ke ka fao go humanwago gore mongwadi a ka tšweletša dingwalo tša go fapana. Dingwalo tša go swana le dikanegelo, dikgatišobaka le tše dingwe tša go fapana tša go amana le ditiragalo tša mehleng goba tša go tloša bodutu. Ka lehlakoreng le lengwe mongwadi a ka ngwala padi yeo e rwalago molaetša wa bohlokwa go tloga mathomong go fihla mafelelong.

Go iša pele Epstein (1973:95) ge a hlaloša seo mongwadi wa ditaba a lego sona, o re ke yo a ngwalago le go tšweletša ditaba ka go ngwala ka ditiragalo tša madireng gomme tša gatišwa dikuranteng le dikgatišobakeng tšeo di phatlalatšwago le go balwa ke batho ka bophara. Mongwadi wa mohuta wo o phegelela go tšweletša sengwalo sa maemo a godimo ka ge se se thuša go

tšweletša le go hlaloša leina la gagwe ka ge a humana tlhompfo le tumo go ya ka mošomo wa gagwe.

Huang le ba bangwe (2011:1876-1880) ba hlabela pele ka go tšweletša mongwadi wa taodišwana (athekhele) le mongwadi wa wepesaete ka go bolela gore yena ke yo a amanago le go ngwala ditaodišwana tše kopana. Ditaodišwana tše di ngwalelwa gore di gatišwe ka gare ga digatišobaka le dipuku tše dingwe tša go fapana. Mongwadi wa mohuta wo o ela hloko polelo ya maleba yeo e amogelegilego go tšweletšeng taodišwana yeo.

Ge e le mongwadi yo a lebanego le go ngwalela diwepesaete le dipoloko tšeo di gatišwago inthaneteng o ithekga kudu ka go šomiša inthanete gore a kaonafatše bokgoni bja gagwe bja go ngwala.

5.3.2 Mongwadi bjalo ka motho

Ge Smith (1996:27) a bolela ka mongwadi bjalo ka motho o re ke motho yo a phelago go swana le mang le mang, gomme o oketša ka go re:

The author person refers to the actual living and breathing individual who writes, but who of course does many other things as well, and goes on to live and die apart from the text.

Taba ye e hlaloša gore le ge mongwadi e le motho wa madi le nama bjalo ka mang le mang, ga se motho yo a amegago sengwalong. Ka ge e le motho yo a phelago, go tlo fihla nako ya go re a hloko fale, fela sengwalo sona se tlo dula se le gona gomme se balwa ke batho le ge yena a se sa phela. Taba ye e tlaleletšwa ke Booth (1979:268), Malan (1983:xv) le Davis (1987:138) ge ba re mongwadi e ka ba monna goba mosadi yo o iphelelago bophelo bja mehlang; ke go re bja lethabo goba bja go hloka lethabo.

Everman (1988:ix), Palmer (1992:123) le Walder (1992:83) ba katološa taba ye ka go re mongwadi ke yena mothopo wa ditiragalo tša ka gare ga sengwalo. Ke ka moo Lanser (1981:82) a rego ke mohlami goba morulaganyi wa ditaba

goba ditiragalo tša sengwalo. Webster (1996:185) o tšwela pele ka go re mongwadi yo, ka ge go sa kgonagale gore a itebanye le babadi ba ditaba tše a di ngwadilego, o tseba gore ba bohlokwa go yena; ke ka fao a ba ngwalelago sengwalo.

Abrams (1999:14) o tšwetša taba ye pele ka go hlaloša gore go hlama le go tšweletša sengwalo ga se mošomo wa mang le mang. Ga se batho ka moka bao ba nago le bokgoni bja go ngwala le go tšweletša maitemogelo a bona a bophelo. Ke ka fao a hlalošago gore mongwadi o swanetše go ba motho yo bohlale, ka nako ye nngwe go fetiša batho bao a ba ngwalelago ditaba tša sengwalo sa gagwe. Ke ka fao Jefferson le Robey (1986:13) ba mmitšago gore ke setsebi seo se amanago le merero ya bongwadi. Davis le Schleifer (1989:263), McKee (1991:185) le Earnshaw (1996:31) ba tlaleletša ka go re ditaba tše mongwadi a ngwalago ka tšona ke maitemogelo a gagwe a a tseneletšego a bophelo. Chatman (1980:29) le Dlamini (1995:23) ba iša pele ka go re ditiragalo tše di tšweletšwago ka gare ga sengwalo di na le molaetša wo bohlokwa wo mongwadi a ratago go o lemoša babadi mabapi le lehlakore le lengwe la bophelo.

Scholes le Comley (1985:16) le Mills (1996:36) ba re pele mongwadi a thoma go ngwala, o swanetše go nyaka sererwa ('*topic*') sa maleba sa go sepelelana le ditaba tše a nyakago go ngwala ka tšona. Meyers (1992:3) o iša pele ka go re seo mongwadi a ngwalago ka sona se nepiša sererwa se se itšego seo a se kgethilego.

Lanser (1981:116) o fo oketša ka go re ge mongwadi a thoma go ngwala, o swanetše go ba a šetše a tseba gore babadi ba sona ke bomang. Se se thuša gore ge a hlama sengwalo sa gagwe, a kgone go ba lebantšha ka molaetša ntle le go dikadika goba go fihla se sengwe. Godimo ga moo, mongwadi a ka šomiša ditsela tše di fapanego tša go ngwala sengwalo le go tšweletša ditaba tša gagwe.

Ke ka fao Smith (1982:12) le Phillip (1999:177-189) ba rego mongwadi wa mohuta wo o rata go tšweletša sengwalo sa mmakgonthe ka go latela lenaneo le le rileng la go se rulaganya. Se se thuša babadi gore ba kgone go kwešiša tatelano le peakanyo ya ditiragalo. Lenaneo le, le lebane le go kgoboketša ditaba le go rulaganya ditiragalo go swana le ka mo go latelago:

5.3.2.1 Go kgoboketša ditaba

Kane (1988:4) le Du Toit le ba bangwe (1995:238) ba re kgopolo ye e lebane le taba ya go re pele mongwadi a thoma go ngwala, o gopodišiša ka ga sererwa sa sengwalo seo, gomme a tšweletša mekgwa yeo a tlogo e šomiša go ngwaleng, peakanyong ya thulaganyo ka mokgwa wa maleba le tšweletšong ya setaele se se tlogo dirišwa ge go ngwalwa. Meyers (1992:2) o tlaleletša taba ye ka go re kgato ye e amana kudu le mongwadi ka gobane ke mo a swanetšego go beakanya dikgopolo tša gagwe gabotse gomme a be a ngwala dintlha ka moka tšeo a naganago ka tšona.

Williams le Blake (1992:6-12) ba re ge a beakanya dikgopolo, mongwadi a ka latela mekgwa ye meraro, e lego go di beakanya ka mokgwa wo o hlakahlakanego, e lego se a se bitšago (*brainstorming*) ka tsela ya go di kgoboketša go ya ka dihlopha tša tšona, e lego ka dihlophana (*clustering*) le ka go ngwala ditaba ntle le go se šetše diphošo; gomme mokgwa woo o o bitša '*free writing*'. Murray (1985:13-16) o tšwela pele ka go re mekgwa ye ya ka godimo e wela ka fase ga mokgwa wo mongwe wo mogolo wa go bitšwa go gopola (*recall*).

5.3.2.2 Go rulaganya ditiragalo

Straugh (1998:14) o hlaloša gore thulaganyo ya ditiragalo tša diteng tša sengwalo e bohlokwa ka kudu ebile e swanetše gore e elwe hloko. O re ga go bohlokwa go šetša diphošo tša polelo ge go beakanywa ditaba tša sengwalo ka gobane o sa tlilo e boeletša. Pauley le Riodan (1993:20) ba re ge mongwadi a rulaganya ditiragalo, o swanetše go lebelela le go šetša dintlha tšeo di tlogo

goga šedi ya babadi. Ba iša pele ka go re o swanetše go naganišiša le ka mathata ao mmadi a ka kopanago le ona bjalo ge a bala.

5.3.3 Mongwadi wa boikgopolelo

Onega le Garcia Langa (1996:9) ba bolela gore mongwadi yo ke yo mmadi a ikgopolelago yena ge a bala sengwalo. Ke ka fao Currie (1990:76) a hlalošago gore mongwadi wa mohuta wo ke yena a laodišetšago mmadi ditaba tša sengwalo, ka gobane o humanwa go sona ka mehla. Go tšwela pele, Smith (1996:27) o re ke mongwadi yo a kgathago tema sengwalong ka gobane ga a kgone go phela ntle le sona.

Le ge go le bjalo, Currie (1990:77) o hlaloša gore mongwadi yo, ga a na bagwera bao ba kago hlaloša gore ke motho wa mohuta mang ebile ga go na selo seo se ka mo hlatselago ka morago gore ke motho wa mohuta mang. Ke ka moo, Harris (1992:16) a rego mongwadi wa mohuta wo, ga a na selo seo a phegelelago go se fihlelela mabapi le bongwadi bja gagwe ge a bapetšwa le mongwadi wa mmakgonthe. Ka go realo, Hawthorn (2000:23) o re bohlokwa bja mongwadi yo, bo lebane le go utollela babadi baanegwa le bakgathatema ba bangwe go ya ka go fapana ga bona.

5.3.4 Mongwadikakanywa

Booth (1979:269) le Coen (1994:17) ge ba hlaloša mongwadikakanywa ba re ke yo mongwadi wa mmakgonthe wa sengwalo a itlhamelago yena gore mmadi a mo tšee bjalo ka motho wa go phela. Yena o fapana le mongwadi wa madi ka dikgopolo ka gobane ke motho wa sengwalo. Ge Hoffman le Murphy (1988:268-270), Wales (1995:239) le Hawthorn (2000:155) ba iša pele ba re mongwadi yo o hlamilwe bjalo ka motho ebile le babadi ba kgona go lemoga seo ge ba bala sengwalo sa mohuta woo. Rimmon-Kenan (1983:87) le Chatman (1978:148) ba tšwela pele ka go re se segolo ka mongwadi yo ke go re ga a fetogefetoge mo sengwalong. Ga a bolele selo ka gobane ga a na

lentšu. Ka go realo mmadi ga a kgone go ikamanya le yena. Ke ka fao go ka thwego, o laola ditiragalo a homotše.

5.4 MOLAODIŠI/MOANEGI

Stern (1991:160), Klaus le ba bangwe (1991:133) ge ba hlaloša seo molaodiši e lego sona ba re ke motho yo o anegago ditiragalo tša sengwalo. Scholes (1981:133) o tlaleletša ka go re molaodiši ke motho yo a anegago ditaba tša sengwalo gomme o humanwa go sona ka mehla. Madden (1980:114) le Davis (1987:138) ba oketša ka go re ke lentšu leo go sa tsebegego gore le tšwa kae, gomme le kwagala le bolela goba le anega ditaba mo sengwalong.

Chatman (1980:147) o otlolola ditaba tše ka go re gore lentšu le le kwagale gabotse, go swanetše go hlokomelwe gore sengwalo se tšweletša bjang kamano ya dikgopolo tše di hlalošwago, e lego tswalano ya tšona le lentšu le le bolelago gammogo le ka mo ditiragalo di diregago ka gona.

Ge Cooper le Dancyger (2000:181) ba tšwela pele ba re go ba gona ga molaodiši ke thekeniki ye e šomišwago go beakanya kanegelo ya sengwalo ka tshwanelo, mola ka thokong ye nngwe go thuša mmadi go rarolla mathata ao a kopanago le ona ge a bala. Mongwadi o šomiša molaodiši gammogo le baanegwa ba bangwe gore a kgone go tšweletša ditaba le ditiragalo tša sengwalo. Ge e le Kane (1988:270) yena o re molaodiši o bjalo ka yo mongwe wa bangwadi ba sengwalo.

Stern (1991:160), Scholes (1981:133) le Peck le Coyle (1984:112) ba re molaodiši ke motho yo a laodišago ditiragalo tša kanegelo. O laodiša sengwalo gomme o dira gore mmadi a bone le go kwešiša ditiragalo go ya ka mo a di laodišago ka gona. Peck le Coyle ba tšwela pele gona letlakaleng le ka go re ge molaodiši a le bjalo ka lentšu leo le laodišago ditiragalo, a ka di laodiša bjalo ka motho wa pele, wa bobedi goba wa boraro.

Ke ka lebaka leo Wymer (1978:48) a tšwetšago taba ye pele ka go re ditaba tša sengwalo di tšweletšwa ka mekgwa ye e fapanego go ya ka balaodiši bao ba tšwelelago. Ke ka fao a hlagišago mehuta ye e fapanego ya balaodiši yeo o humanwago gantši dingwalong, e lego mmoledi, mmoledišwa le mmolelwa. Dikgopolo tše tša mehuta ya balaodiši di tlo hlalošwa ditemaneng tše di latelago.

5.4.1 Mmoledi

Grace (1965:258), le Martin (1986:135) ba hlaloša mmoledi ka gore ke motho yo o kgathago tema ditiragalong tša sengwalo. Mmoledi e ka ba moanegwathwadi, e lego wa molwantšhwa gomme a bolela ka ditiragalo tše a di bonago, tše a di kwago le tše a di tsebago tše di amago maikutlo. Stanzel (1986:4) o tšwela pele ka go re moanegwa yo o lebelela fela ditirgalo tše di hlagelago baanegwa ba bangwe. Mmoledi ke yena yo a tšweletšago maikutlo, dikakanyo le dipono tša moanegwa gammogo le ka mo a bonago tikologo ya gagwe le baanegwa ba bangwe.

Porosky (1995:175) o iša pele ka go re mmoledi ke mohuta wa molaodiši yo a emelago motho wa pele, gomme ge a bolela o šomiša 'nna' goba 'rena' polelong ya gagwe. Ka tsela yeo o kgona go hlaloša ditiragalo tše a amegago go tšona go tloga mathomong go fihla mafelelong. Novakovich (1995:109) o tlaleletša ka go re molaodiši yo, bjalo ka mmoledi o dira gore mmadi a lebelele yena fela sengwalong ka ge go sa kgonege gore mmadi a lebelele molaodiši yo a sa amagego sengwalong. Novakovich (1995:99) o re le ge go le bjalo, moanegi yo, o emela mongwadi wa mmakgonthe, gomme ditiro le polelo ya gagwe ga di fapane le tša mongwadi wa nama le madi.

Ge ba tšwela pele, Maxwell-Mahon (1984:2) le Hodgins (1993:183) ba re molaodiši yo, a ka bolela ka se se mo hlagelago, se a se bonago se diragalela batho ba bangwe goba se a se kwelego. Le ge go le bjalo, ga a kgone go tsena menaganong ya batho ba bangwe bjalo ka mongwadi wa go tseba tšohle. Ka go realo, o laodiša ka tše a di bonago fela. Ke ka fao, Guerin le ba

bangwe (1966:80) ba rego sengwalo seo se šomišago mmoledi se fokotša mathata a mantši ka gobane mmadi o dula a tseba le go kwešiša gore ke mang yo a bolelago goba yo a bonago ditiragalo. Ka thokong ye nngwe, ge molaodiši a dira phošo, mmadi o kgona go e amogela le go mo swarela ka ge le yena e le motho. Se sengwe gape ke gore moanegi a ka tšweletša boitshepo polelong ya gagwe, gomme seo se dira gore mmadi a itswalanye le yena.

Brooks le Warren (1998:511) ba iša taba ye pele ka go re molaodiši wa mohuta wo, ka ge e le mmoledi, a ka bolela ka ditiragalo tšeo a amegago go tšona. Ochs le Capps (2009:2) ba tlaleletša ka go re molaodiši yo a tšwelelago bjalo ka motho wa pele kanegelong, o dira gore mmadi a bone le go kwešiša ditiragalo ka go ya ka leihlo la gagwe la molaodiši.

Schipper (1989:102) o hlaloša gore ga se ka mehla mo go humanwago gore molaodiši ke mongwadi. Molaodiši a ka tšwelela ka mehuta ye meraro, e lego molaodiši wa go tseba tšohle (*'omniscient narrator'*), molaodiši yo a se nago tsebo ye e tseneletšego (*'objective narrator'*) gammogo le molaodiši yo a nago le tsebo ye e lekanetšego (*'limited omniscient narrator'*). Dikgopolo tše tša mehuta ya balaodiši le tšona di yo hlalošwa ditemaneng tše di latelago.

5.4.1.1 Molaodiši wa go tseba tšohle (*'Omniscient narrator'*)

Go ya ka McCuen le Winkler (1989:963) gammogo le Onega le Garcia Landa (1996:57) ba re molaodiši wa go tseba tšohle ke yo a šomišwago ke bangwadi ba bantši ka ge ba lokologile go dira tše ba di ratago dingwalong tša bona. Molaodiši yo mobjalo a ka šomiša baanegwa ba babedi goba go feta e le ge a leka go hlaloša le go tšweletša se sengwe mo sengwalong. Godimo ga moo, molaodiši o kgona go tseba le go kwešiša tšeo di lego menaganong ya baanegwa le go tšweletša maikutlo a bona ka go ipatametša kgauswi le bona, mo a ka šomišago lentšu le 'yena' goba 'bona'. Ke ka tsela yeo Perrine (1983:183) a dumelelanago le bona ka go re o kgona go tšwelela go gongwe le go gongwe mo a ratago sengwalong goba a tšwelela a le kgauswi le baanegwa mo a tsebago tšohle ka ga bona.

Ge ba hlaloša go ya pele, Peck le Coyle (1984:112) ba re, ka nako ye nngwe mmadi a ka palelwa ke go lemoga gore go na le lentšu le lengwe leo le bolelago sengwalong ka ge go fela go ba le ditiragalo tše dingwe tšeo di tšwelelago ntle le ditshwayatshwayo go tšwa go molaodiši.

Mafela (1988:16) le Dietrich le Sundell (1967:112) ba re molaodiši yo a tšamago a neela ditshwayatshwayo ditiragalong tša sengwalo, o bitšwa morulaganyi (*'editorial omniscient'*). Ge e le moanegi yo a bolelago fela ka ditiro le dikakanyo tša baanegwa, ntle le go lahlela la gagwe la bošiwana, yena o bitšwa moanegi wa magareng (*'neutral omniscient'*). Cole le Lindemann (1990:311) ba re le ge molaodiši a tseba ditiragalo ka moka tša sengwalo, o fela a tsena magareng ga mmadi le moanegwa ka go bolela le go utolla dilo ka moka ka ga moanegwa. Grebanier (1960:187) o tlaleletša ntlha ye ka go re bothata bja molaodiši wa mohuta wo ke gore a ka ikhumana a lekega go utolla tša boteng bja maphelo a baanegwa mola a swanetše go tlogela ditiro tša bona gore di tšweletše bophelo bjo nyanyeng. Ke go re ditiro tša baanegwa ke tšona tšeo di swanetšego go tšweletša le go utolla maitshwaro le maikutlo a bona, ntle le gore mmadi a kwe ka molaodiši ka ge seo se kgodišega bokaone ka gobane a iponela ka mahlo le go ikwela ka ditsebe.

Genette (1983:189) o otlolla taba ye ka go re molaodiši yo a tsebago tšohle, o šomiša bohla le maitemogelo a gagwe go tšweletša ditaba tša mongwadi pepeneneng mola ka lehlakoreng le lengwe a goga šedi ya mmadi. Molaodiši yo a kgethilwego ka tshwanelo ke mongwadi, o thuša mmadi go kwešiša le go hlatha sengwalo gabonolo.

5.4.1.2 Molaodiši yo o se nago tsebo ye e tseneletšego (*Objective narrator*)

Wymer le ba bangwe (1978:54) ba re ditiragalo tše molaodiši a di tsebago, ke fela tše a di bonago goba a ekwa ge di bolelwa. Ke ka fao Perrine (1983:520) le Novakovich (1995:109) ba rego le ge a lebelela ditiragalo tše di dirwago sengwalong, ga a tsebe tše di lego menaganong ya baanegwa, ebile ga a

amege maikutlong a bona. Ge Kercheval (1997:29) le Hodgins (1993:83) ba tlaleletša taba yeo ba re o tseba fela ditiragalo tšeo a amegago go tšona, gomme tšeo a sa di tsebego o di tlogelela baanegwa le mmadi. Ka go realo, lentšu la molaodiši le kwagala fela ge a anega goba a bega ka ga tšeo a di kwelego goba a di bonego di diragalela batho ba bangwe. Le ge go le bjalo, ga a neele maele goba ditshwayatshwayo mabapi le ditiragalo tšeo. Ke ka mo Surmelian (1969:65) a rego:

He can tell what is happening anywhere to anyone and give all the information the reader needs about the past and the present of the characters.

Ka go realo, molaodiši wa mohuta wo o tseba fela ditiragalo ka moka tšeo di šetšego di diregile gammogo le tšeo di diregago sengwalong.

5.4.1.3 Molaodiši wa tsebo ye e lekanetšego (*Limited narrator*)

Hodgins (1993:83), Novakovich (1995:106) le Kercheval (1997:29) ba re molaodiši wa tsebo ye e lekanetšego, ke yo a hlokago tsebo ye e nabilego sengwalong ka gobane o lebane le moanegwa o tee fela. Mongwadi o šomiša molaodiši wa mohuta wo gore a kgone go hlaloša tše a di bonago, tše a di kwago le tše a di gopolago. Molaodiši yo, o tšwela pele ka go bolela ka ditiragalo tše di amago baanegwa ba bangwe. Surmelian (1969:67) o oketša se se bolelwago ke basekaseki ba, ka go re:

The method is like writing a first person story in the third person, changing the 'I' to the 'he' or 'she' and the point of view is half external, half internal with the author as a narrator and characters as seer.

Ditaba di tšweletšwa ke mmolelwa. Ke ka fao go lemogwago gore mehuta ye mebedi ye e šetšego e hlalošitšwe ka godimo e swana le yeo e šomišwago ke Genette (1983:190) ge a ba bitša gore ke molaodišimogolo wa ka ntle ga ditaba (*extra diegetic heterodiegetic narrator*) legatong la mmolelwa le

molaodišimogolo yo a lego gare ga ditaba (*extradiegetic homodiegetic narrator*) legatong la mmoledi. Molaodiši wa ka ntle ga ditaba, o swana le molaodiši wa tsebo ye e lekanetšego ka gobane o tseba fela ditiragalo tšeo a di bonago goba a di kwago, ga a kgone go tseba go feta moo. Ge e le molaodišimogolo yo a lego gare ga ditaba o swana le mmoledi ka gobane o na le tsebo ye e nabilego ka ga ditiragalo.

5.4.2 Mmoledišwa

Kercheval (1997:30) o re mmoledišwa wa bobedi, o lebane le moanegwa yo o hlalošago ditiragalo tše a di bonago ka mahlo a gagwe ge di diragala, gomme ke ka fao a bitšwago mmoledišwa. Ge molaodiši a tšwelela bjalo ka motho wa bobedi kanegelong, go bonagala le go kwagala eke o fa mmadi ditaelo. Molaodiši yo ke yo mongwe wa baanegwa ba sengwalo ka gobane o laodišetša batho kanegelo yeo a amegago go yona. Se se dira gore mmadi a ikwe a amega sengwalong ge a bala.

5.4.3 Mmolelwa

Ka thokong ye nngwe molaodiši a ka tšwelela e le motho wa boraro, e lego mmolelwa. Novakovich (1995:106) le Kercheval (1997:30) ba re mmolelwa ke molaodiši yo o anegago ditaba le ditiragalo tša sengwalo, ntle le go tseba tšeo di lego menaganong ya baanegwa goba gona go ba neela maele a maleba ditirong tša bona. Ga a amege ditiragalong ka ge a kwagala a le kgole. Molaodiši yo o no ba a tseba dikakanyo tša moanegwa o tee goba a ekwa le go bona fela ditiragalo tša mo papading/kanegelong.

5.5 MMADI

Go ya ka Merriam-Webster (2004:309), mmadi ke motho yo mongwe le yo mongwe yo a balago, e ka ba dipuku, dikuranta, dikgatišobaka, Bibe le goba sengwalo se sengwe le se sengwe. Go iša pele, ke motho yo mongwe le yo

mongwe yo a balelago go itloša bodutu, goba e ka ba morutiši le mofahloši bao mešomo ya bona e amanago le go bala ka mehla. Tlhalošo ye nngwe ke ya go re ke motho yo a balago dingwalo pele di gatišwa goba go phatlalatšwa. Ka go realo, go tšwa ditlhalošong tša ka godimo, go tla lemogwa gore mmadi ke motho yo a lebanego le mošomo wa go bala, sengwalo sefe goba sefe.

Bjale ge, ke ka fao Pang (2008:20) a rego mmadi wa mmakgonthe o swanetše go kgona go bala sengwalo ka kwešišo le go bona ditiragalo ka leihlo la monagano. O swanetše go laetša kwešišo, le go naganela pele ka ga ditiragalo tša sengwalo, gomme a be a kgone go lemoga le mo ditaba di nyalelanago gona.

Ge e le Pressley le ba bangwe (2001:89), gammogo le Goudvis le Harvey (2000:34) ba oketša ka go re mmadi o swanetše go ba le bokgoni bja go ahlaahla le go sekaseka ditiragalo tšeo di tšweletšwago sengwalong mola a ipshina ka go bala. Ba gatela pele ka go re mmadi wa mmakgonthe ke yo a kgonago go tšweletša maikutlo a gagwe mabapi le sengwalo mola ka thokong ye nngwe a kgona go tšweletša maemo le maikutlo a gagwe mabapi le ditiragalo le baanegwa ba sengwalo.

Duke le Pearson (2009:115) ba tlaleletša ka go re mmadi wa mmakgonthe o bala ka maikemišetšo, le gona o kwešiša tebanyo ya mongwadi. Ka ge a kgona go šala ditiragalo tša sengwala morago ka tlhokomelo, ga a tšame a timela ge a bala. Konza (2011:3-4) o iša taba ye pele ka go re mmadi o ikamantšha le mongwadi ka go laetša kwešišo ya maikemišetšo a gagwe a go ngwala sengwalo gammogo le dithekniki tša go fapana tšeo di šomišitšwego dingwalong tša go fapana.

5.6 SELAODIŠWA ('TEXT')

Murfin le Ray (1997:512) ba re lentšu le '*text*' le tšwa lelemeng la Selatini leo tlhalošo ya lona e rago gore ke mošomo ofe le ofe wo o ngwadilwego, e ka ba

temana goba puku. Ba otlolla taba ye ka go re mošomo wo wa go ngwalwa o ka tšwelela e le sereto, puku, temana ya go lebana le Bibe le goba ye e lebanego le dipotšollišo tša bomolomo. Ba tšwela pele ka go re ka dinako tše dingwe selaodišwa se ka tšwelela ka mokgwa wa diswantšho goba mmimo.

Barthes (1971:118-121) o re teori ya selaodišwa e amana le tirišo ya go ngwala. Ka go realo selaodišwa se tšwelela ka mehuta ya go fapana, e lego ya go ngwalwa le ya go bolela gomme ka go realo selaodišwa se tšweletša le ditlhalošo tša go fapana tšeo di thušago gore mmadi a se bale ka boipshino.

Ge e le Abrams le Harpham (2011:401) bona ba fo bolela gore go ya ka basekaseki ba bogologolo, selaodišwa se lebane le setšweletšwa seo mongwadi a se ngwadilego; ke go re ke mošomo wa mongwadi. Ka lehlakoreng le lengwe, ba o iša pele ka go hlaloša gore borasebopego ba Mafora ba re selaodišwa ke tiragalo ye e hlolegilego ka lebaka la go ngwalwa. Ka go realo, mongwadi wa sona ke yena a nago le maikarabelo a go kgobokantšha dinyakwa ka moka tšeo di hlokegago, gomme morago a ngwala selaodišwa. Gore mmadi wa sona a kgone go se hlatha gabotse, o swanetše go ba le tsebo le kwešišo ya dielemente tša dingwalo.

Ge ba tšwetša pele taba yeo, Lazarus le Smith (1983:290) ba re selaodišwa ke mošomo wo mongwe le wo mongwe wo o ngwadilwego goba o gatišitšwego le gona o ngwaletšwego mmadi gore a o bale. Ge e le Kristeva (1984:99) o no tlaleletša taba yeo ka go re selaodišwa se thoma e le tshepedišo yeo e beakantšwego gore mafelelong go tle go bonagale mohola wa yona.

Ge Connelly le Clandinin (1988:197) ba bolela ka kgopolo yeo (ya selaodišwa) e lebane le ditiragalo tšeo di nyalelanego goba di sepedišanago tsela e tee. Ditiragalo tšeo e ka ba tša nnete goba tša boitlhamelo, tšeo di tšwelelago ka go latelana le go nyalelana. Di ka tšwelela e le tša boikgopolelo goba bjalo ka dinonwane, mola ka lehlakoreng le lengwe di ka tšwelela e le dikanegelo tšeo di tšweletšago ditiragalo tša nnete. O tšwela pele gona letlakaleng leo ka go

re dikanegelo ke boithamelolo bja motho gomme di humanwa ka mehuta ye mmalwa ya go fapana go swana le mmmino, dingwalo, dikoša, ditaba, dipego le tše dingwe tše dintši tša go fapana. Tatelano ya ditiragalo ke kokwane ye bohlokwa ya selaodišwa.

Ge Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982:134) ba kgonthiša se sengwalo ('text') e lego sona ba fo re:

Onder teksten verstaan we taaluitingen, die inhoudelijk, syntactisch en pragmatisch een eenheid vormen. In de praktijk van die literatuur-wetenschap beperken we ons tot geschreven teksten. Daarvoor is echter slechts een praktisch argument aan te voeren, theoretisch gezien zijn ook mondelinge taaluitingen die een geheel vormen teksten. De eenheid die in deze definitie wordt vereist moet nader worden bepaal.

Polelo yeo e no bolela gore selaodišwa se tšweletša diteng, popafoko gammogo le tirišo ya polelo gore go tšweletšwe moko wa ditaba. Ge e le merero ya dingwalo, ke yeo e nepišago merero ye mengwe ya go ngwalwa. Le ge go le bjalo, polelo ya bomolomo e sa kgatha tema ye bohlokwa dingwalong. Ka go realo ka '*inhoudelijk*' ba laetša diteng tša sengwalo tša go thewa godimo ga sebopego sa tlhalošo ya molaetša wo o rilego. Ka '*syntactisch*' gona ba hlaloša popafoko; ke go re sengwalo se tšweletšwa ka mokgwa wa go bopa mafoko. Mola ka '*pragmatisch*' gona ba bolela ka tirišo ya polelo go hlagiša moko wa ditaba/molaetša. Ge a kgonthiša tlhalošo yeo, Mojalefa (1995:35) o gatelela gore tšeo di bolelwago ke boVan Luxemburg (ka godimo), ke dikokwane tše tharo tše bohlokwa mo tirišong ya polelo, tšeo ka tšona go tšweletšwago molaetša pepeneneng gore ditaba di tle di lemogege ka tshwanelo.

Ka go realo basekaseki bao boVan Luxemburg go ka thwe ba gatelela gore selaodišwa, e lego 'text', se ka ba ka mokgwa wa go ngwalwa goba gona go bolelwa. Ke ka mokgwa woo polelo yeo ya boVan Luxemburg, le ya boVan Gorp (1984:117) a e gatelelago ka go re e bolela fela gore go na le phapano mo gare ga selaodišwa sa go bolelwa le sengwalo sa go ngwalwa. Phapano e tlišwa ke go re selaodišwa sa go bolelwa, bjalo ka kanegelotšhaba, ga se se ithekge fela ka polelo go kgokaganya molaetša, ka gobane mantšu ga se ona fela ao a tšweletšago kgokagano.

Shotter le Gergen (1989:98) ba hlaloša selaodišwa ka go re bjalo ka dikanegelo, se ka tšwelela e le sa go ngwalwa goba sa bomolomo gomme se šomiša polelo go hlalošetša mmadi ka ga ditiragalo. Tlhalošo yeo e amana le dilo tša go bonwa/bogelwa, ditiragalo tša setšo gammogo le tša tlhago. Ka fao maikemišetšo a selaodišwa sa go hlaloša ke go laetša mmadi ka mo ditiragalo di diregilego ka gona, e sego go mmotša tšona. Ka go realo, go hlalošwa batho, diphoofolo, tlhago, tikologo le dilo ka moka tše di amegago go ya ka diteng tša selaodišwa. Ka go realo dingwalo/dilaodišwa di ka tšwelela bjalo ka dipuku tša diswantšho, dikanegelo, dikanegelokopana, dikoša, direto le dipapadi.

Ba iša pele gona letlakaleng le ka go re selaodišwa se na le sererwa ka ge e le sona seo se laetšago gore diteng di bolela ka eng. Ke go re matseno a sona a hlagiša sererwa le go tšweletša tshedimošo ye bohlokwa malebana le ditiragalo. Ge e le mmele wona o tšweletša tlhalošo ya ditiragalo tšeo di arogantšwego ka ditemana tša go nyalelana. Thumo yona e lebane le go akaretša ka mo ditiragalo di fedilego ka gona.

Riffaterre (1983:2-3) o iša pele ka go re selaodišwa ke sengwalo seo se tšweletšago maitemogelo a moswananoši. O re tiragalo ye ya moswananoši e tšweletšwa ke kamano yeo e tšwelelago magareng ga sona le mmadi ge a se bala. Ka go realo, selaodišwa se kgokaganya mmadi le molaetša wa sona. Mmadi o kwešiša seo mongwadi a se bolelago gammogo le bommakgonthe bja gagwe ge a bala. O iša pele ka go re seo se laolago kgokagano ya mmadi

le sona (selaodišwa) ke tšhomišo ya polelo. Mongwadi ga a be gona le ge e le gore o na le go tšwelela ka dinako tše dingwe. Mmadi o bona mongwadi ka leihlo la moya ge a se gona ka gare ga selaodišwa.

Ge Fowler (1987: 245-247) a iša pele taba ye o re selaodišwa se lebane le go balwa le go kwešišwa ke mmadi; ka go realo e ka ba sa go ngwalwa goba sa go bolelwa. Ge mmadi a se bala, o fela a fetolela mo go swanetšego gore a kgone go kwešiša. O re se bohlokwa ke gore mmadi a tsebe le go kwešiša polelo ye e šomišitšwego selaodišweng, gammogo le dinyakwa ka moka tšeo di tlogo mo thuša go se kwešiša, ka gore tsebo ye e tseneletšego ya polelo e a nyakega gore mmadi a kgone go hlaloganya selaodišwa le go tseba tšhomišo ya mantšu go ya le ka mo a šomišwago ka gona polelong.

Ge e le Baldick (2015:332) yena o no re ge selaodišwa se balwa, mongwadi wa sona ga a be gona ka mehla, o fo fela a tšwelela mola le mola; ge e le ditaba tšona di no tšwela pele. Mmadi o a amega ge a se bala gomme o fela a kgatha tema go sona. Maikemišetšo a sona ke gore mmadi a ipshine ka go se bala.

Barthes (1971:41-43) o tšwela pele ka go re selaodišwa se ka tšwelela e le sa go balega goba sa go ngwalega. Ge a hlaloša selaodišwa sa go balega, o re ke seo se latelago mokgwa wa bogologolo malebana le diteng gammogo le mongwalelo. Selaodišwa se tšweletša tlhalošo yeo e ikemetšego ya go fa mmadi tshedimošo fela. Mohuta wo wa selaodišwa o palediša mmadi go humana ditlhalošo tše mmalwa tšeo di khutilego ka gare ga sona ka gobane dielemente tše bohlokwa tša go humana ditlhalošo ga di tšwelele.

Barthes (1975:47) o iša pele ka go re selaodišwa se tšweletša sebopego sa go hloka mathomo le mafelelo ka gobane ke seo mmadi a kgonago go se fihlelela mo gongwe le mo gongwe ntle le bothata, fela a kgona go se kwešiša ka ge se tšweletša ditlhalošo tše mmalwa tša go fapana. Ke sona seo se kgonago go tšea mahlakore a go fapana gomme diteng tša sona di a nyalelana go kgonthiša gore ditaba di a kwagala. Tlhalošo ya selaodišwa ga se fela yeo

e tšweletšwago ke mongwadi, mmadi le yena o kgona go ikamantšha le sona, gomme ka go bušeletša go se bala makga a mmalwa, o kgona go humana ditlhalošo tša go fapana.

Ge Barthes (1975:49) a iša pele o re ga go tšwelele phapano magareng ga mokgwa wa bogologolo le wa sebjalebjae wa go kwešiša selaodišwa ka gore se ithekgile ka polelo ka ge go sa kgonege gore se be gona ntle le polelo. Se nepiša le go tšweletša mehuta ya dingwalo tša mmakgonthe le gona tša go fapana. Ka dinako tše dingwe se ka tšwelela e le maswao goba diswantšho. Selaodišwa ge e le sa go ngwalwa, se tšwelela se na le maswaodikga gore se kwešišege; godimo ga moo, ge mmadi a se bala o thušwa le ke segalo sa maleba gore a kgone go se kwešiša.

Barthes (1971:51) o ruma ka go hlaloša gore go na le ditlhalošo tša selaodišwa tša go fapana ge go lekodišišwa ge selaodišwa se balwa; ke go re go a kgonega gore mmadi a humane ditlhalošo tše mmalwa tša go fapana. Phapano ye e tlišwa ke ge mmadi a bušeletša go bala makga a mmalwa. Ka dinako tše dingwe, tlhalošo ye a e humanago ge a bala la mathomo ga e ke e swana gabotse le yeo a e humanago ge a bušeletša go bala ka gobane ka mehla ge mmadi a bušeletša go bala, o lebelela selaodišwa go tšwa lehlakoreng le lengwe; gomme ge, seo se dira gore go tšwelele tlhalošo ye nngwe yeo a sego a kgona go e humana ge a be a se bala la mathomo.

Ge go akaretšwa ditaba tšeo, go gatelelwa gore selaodišwa se ka tšwelela le go bopša ke dingwalo tše di fapanego tša go nyalelana. Mongwadi a ka ngwala ka go fela a tsopola go tšwa go tše dingwe tšeo, go hwetša tshedimošo le maele le go boeletša tšeo di šetšego di tšweleditšwe ke ba bangwe gore a hlame sa gagwe selaodišwa. Ka go realo ke gona ge dilaodišwa di tsenelana gomme mafelelong yena o tšweletša sa gagwe seo e ka bago sa boikgopolelo goba mohuta ofe le ofe wo mongwadi a ikgethelego

Groenewald (1991:3) le Webster (1995:25) ba wetša kakaretšo ya kgopolo ye ka go bolela gore dingwalo tše di ngwadilwego ebile di gatišitšwego, di

tšwelela ka mehuta ye e fapanego bjalo ka ditiragatšo, direto, dipadi, ditaodišo le tše dingwe. Ka fao, nepišo ya lengwalonyakišišo le e lebane le dikanegelo/dingwalo ka ge e le tšona tšeo di lebeletšwego.

5.7 KAKARETŠO

Kgaolo ye e ka akaretšwa ka go gatelela gore Muslat (2012:45) o bolela gore maikemišetšo a go tšweletša sengwalo a lebane le go thabiša le go tanya šedi ya mmadi. Le ge go le bjalo, sengwalo se ka ngwalelwa go ruta le go sedimoša mmadi ka dilo tša go fapana, go swana le ditiragalo tšeo di bilego gona, dipapadi goba ka ga se sengwe le se sengwe seo mongwadi a bonago se le bohlokwa bathong. Ka go realo, sengwalo se tšweletša baanegwa le tikologo yeo ditiragalo di diregago go yona, ditiragalo tšeo di tšweletšago bothata gomme mafelelong bothata bjo bo a rarollwa. Ge Muslat (2012:46) a iša taba ye pele o re sengwalo se thuša gape le ka go tloša bodutu.

Go ya ka Culler (2001:56) le Lodge (1988:35) molaetša wa sengwalo o ka tšweletšwa ka mekgwa ye e fapanego. Ge e le wa sengwalo sa go ngwalwa, mmadi o humana molaetša ka go bala. Mola sa go bolelwa se neela mmadi molaetša ka molomo. Ke ka fao boSelden (1993:65) ba rego sengwalo sa bomolomo se šomišwa go laodišetša mmadi goba motheeletši ka mo ditiragalo di diregilego ka gona mola ka lehlakoreng le lengwe a phegelela go mo thabiša le go mo kgahliša. Molaodiši o hlagiša le go tšweletša tshedimošo ya maleba mabapi le ka mo ditiragalo di diregago le go latelana ka gona, go swana le ditiragalo tša histori goba tše dingwe fela tšeo di šetšego di diregile.

Godimo ga moo dikgopolo tšeo di hlalošitšwego mo kgaolong ye, go gateletšwe bohlokwa bja tšona ka gobane di nepiša tlhalošo ya kanegelo (selaodišwa) ge e le ya boitshwaro le/goba thuto, kgopolo yeo e lebane le lengwalonyakišišo le.

KGAOLO YA BOSELELA

6.1 TIRIŠO YA THUTO DIKANEGELONG TŠS SEPEDI

6.2 MATSENO

Mo kgaolong ye, go yo lebelelwa dintlha tše di amanago le kanegelo ya thuto tše di hlalošitšwego kgaolong 4.2 le 4.3, go lebeletšwe dingwalwa tša Sepedi e lego, *Moepathuse* ya Makopo, *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* ya Moloisie le *Moelelwa* ya Sehlodimela. Ka ge kgaolo ye e lebane le boitshwaro, go tlo thongwa ka go tsinkelwa dinonwane gobane ke tšona tše di lego motheo wa boitshwaro.

Bjale ge, le lemošwa gore go tlo tšwelela poeletšo ka ge bohlokwa bja yona e le go gatelela le go fahlela dintlha tše dingwe tše go tlo go bolelwa ka tšona gammogo le gore mehlala ye mengwe ye e šomišitšwego e na le go tšweletša mahlakore a mabedi a go fapana e lego ka go kanegelo thuto le kanegeloboitshwaro.

Go tla latela kakaretšo ya dinonwane le tshekaseko ya tšona ka ge e le tšona di tšweletšago thuto ya motheo. Morago ga fao go tlo latela dikakaretšo le tshekaseko ya dipuku tše pedi tše maina a tšona a boletšwego temaneng ya ka godimo.

6.3 KAKARETŠO YA DINONWANE

6.3.1 Makopo, S.A., *Moepathutse* (2003)

Karolong ye go yo lebelelwa dinonwane tše pedi e lego *Mmutla le tau* gammogo le *Mosela wa pela o kae* go tšwa pukung ya Makopo ya *Moepathutse*. Nonwane ke kanegelo ya setšo yeo e bego e sa ngwalwe

fase. E be e le ya bomolomo gomme e be e anegwa ke batho ba go fapana ka mekgwa ye e fapanego. Go feta fao, dinonwane di lebane le dikanegelo tšeo di humanwago ditšong ka moka tša go fapana. Bontši bja baanegwa ba tšona ke diphoofolo tšeo di phelago bjalo ka batho, di dira dilo ka moka tšeo batho ba di dirago, go swana le go apea le go belega bana ka magetleng.

Ka fao, ge go bolelwa ka baanegwa ba dinonwane, e lego tšona diphoofolo, go tlo bolelwa ka tšona eke ke batho. Go swana le ge re bolela ka tau go tlo thwe “o ile a” legatong la go re “e ile ya.” Bjale go tlo latela dikakaretšo tša dinonwane tše di boletšwego ka godimo pele go thongwa ka tshekaseko le tirišo ya tšona go ya ka teori ya dinonwane ye e lebanego le tšona.

6.3.1.1 *Mmutla le tau*

E be e le ka ngwaga wa tlala ye kgolo ge tau a kopana le mmutla. Ka ge a be a hlwele letšatši ka moka a tsoma ntle le go humana dijo, o ile a thabišwa ke go kopana le mmutla gobane o be a tseba gore o hweditše dijo, maikemišetšo a gagwe e be e le go mo ja. Mmutla ka bohlejana bja gagwe a phakiša a topa tau nta thekeng pele a etla ka leano la go mmolaya. O ile a phakiša a mmotša gore o na le leano la go re ba humane nama ye ntši.

Mmutla o ile a ba a lemoša tau gore ka ge yena e le yo monnyane, nama ya gagwe e ka se khoriše tau, bjalo leano ke gore a mo thuše go hwetša nama ye e tla mo kgotsofatšago ka bontši. Ba ile ba aga lešaka gomme ka gare ga lona ba epa molete. Mmutla o ile a khupetša tau ka mabu gore go šale meno fela. Ka go realo o be a ikemišeditše go hlalefetša diphoofolo tše dingwe le go di fora gore yena le tau ba kgone go humana nama ye ntši.

Morago ga fao o biditše diphoofolo ka moka gore di tle di bone meno a tau a a medilego fase. Diphoofolo di rile go fihla ka fao lešakeng, tau ya ragoga ya tšwa ka moleteng ya swara nare ya e bolaya. Le ge diphoofolo tše dingwe di ile tša tšhaba, mmutla le tau di šetše ka nama ye ntšhi ya nare.

Mmutla o ile wa tla ka leano le lengwe la gore ba age mošašana wo ba tlogo bea dinama tša bona ka go ona. Le ge tau a ile a šišinya gore mmutla o namele gore o rulele, o ile a palelwa gomme mafelelong tau ya bona bokaone e le gore a namele gore a rulele pele pula e etla. Mmutla o rile go bona mosela wa tau o kadiela, a mmošša maaka a gore o tloša dipatšane mola a le gare a o kokotela mabalelong a mošašana wola wa bona. Le ge tau a be a lla ka bohloko, o ile a kgotlelela gobane o be a nagana go re mmutla o a mo thuša ka go tloša dipatšane.

Morago ga go bona gore o phethile mošomo wa gagwe wa go kokotela mosela wa tau dipalelong, a leba pitšeng yeo e bego e apeile dinama gomme a thoma go kgopela le go botšiša tau gore a je efe nama. Le ge tau a ile a mo laetša gore a je ye nnyane, yena ka go tseba se a se dirilego, o ile a ntšha ye kgolo ya makhura gomme a e ja. Tau ge a bona seo a befelwa kudu gomme a leka go fologa gore a tlo ruta mmutla molao, a palelwa ka ge mosela o be o mo palediša gobane o be o kgomareditšwe palelong. Tau o ile a šala a lekeletše gona mola gomme mmutla yena o be a se na taba le yena. Mafelelong pula ye kgolo e ile ya na ka maatla gomme ya bolaela tau gona mo a bego a lekeletše gona.

Morago ga lehu la tau, mmutla a e bua, a apara letlalo la yona gomme a leba mo go dulago ditšhwene a itirile tau. Ka ge bjale mmutla a tšere bogoši bja lešoka ka bofora, o ile a bitša pitšo ya diphoofolo ka moka gomme a di fa molao wa go re ka moka ge di ile go tsoma di boe ge letšatši le diketše. Ka go realo o be a leka go šireletša gore ba se bone makatika a gagwe. Mmutla ge e be e le mosegare, o be a apola letlalo la tau, a dule letšatšing gomme a ikopelele košana ya gagwe. Ka go hloka mahlatse, o ile a bonwa ke hlong yo a bego a šetše gae ka baka la bolwetši.

E rile ge diphoofolo di boa gae mathapama, tša humana mmutla a šetše a tsene ka mokgopheng wa tau. O be a sa lemoge le go tseba gore hlong o mmone. Ka go realo, hlong o rile go tsebiša diphoofolo tše dingwe, tša mo

kitimiša gomme yena ka gore o na le lebelo ka tlhago, a ba šia ya ba e le ge a timeletše.

6.3.1.2 *Mosela wa pela o kae?*

Mpša le pela e be e le bagwera ba go ntšhana sa inong, ba phela le go tsoma mmogo. Ka lebaka la bogolo le maatla a mpša, ke yena yo a bego a bolaya diphoofolo gomme pela yena a thuša ka go rwala dinama le go di hlokomela ge mpša a sa ile lešokeng go yo tsoma. Ka letšatši le lengwe phukubje o ile a tla go pela yo a bego a šetše gae a letile dinama. Phukubje o be a swerwe ke tlala kudu gomme a kgopela gore pela a mo ngwathele namanyana a swariše mokhubo. Pela o ile a mo kwela bohloko, a mo ngwathela gomme phukubje a re go ja a leboga a sepela.

Ka morago pela a lebala ditaelo tša mpša tša gore o swanetše a dule gae a lete nama yeo. O ile a tsena lešokeng go yo nyaka dikenya gore le yena a tloše tlala. Phukubje o ile a šala a boa go tlo ja dinama tšela. Mpša o rile go boa a befelelwa pela kudu ge a humana dinama di se gona. Pela o ile a kgopela tshwarelo gomme mpša a mo lebalela gobane tšatšing leo a boile gae a swere dinama.

Ka tšatši le lengwe, mpša le pela ba ile ba yo tsoma mmogo gomme ba ba ba boela gae ba se ba swara selo. Mpša o be a swerwe ke tlala kudu, ka fao o ile a gopola tšeo pela a ilego a mo dira tšona ka go tlogela phukubje a eja dinama tša gagwe.

Pela o rile go lemoga gore mpša o a mo hlanogela, a nama a ipha naga. Ka yona nako yeo ke ge mpša a le morago ga gagwe a mo kitimiša gobane o be a nyaka go ja pela. Ka baka la tlala le go hloka maatla, mpša o ile a kgona go swara fela mosela wa pela nakong ya ge a be a felela ka lefarung, o ile a o kakatlela mosela wola go fihlela o kgaoga. Segwera sa bona se ile sa felela mohlang wo.

6.4 TSHEKASEKO YA DINONWANE

Dinonwane, go tloga bogologolo di be di šomišwa bjalo ka motheo wa boitshwaro kudu ke Bathobaso. Di be di šomišetšwa go ruta ka mekgwa ye e fapanego pele ga ge Bathobaso ba kopana le baromiwa ba dikereke e lego dimišinare ba fihla nageng ya Afrika Borwa gomme ba ruta batho go ngwala. Ramagoshi (2017:1) ge a tlaleletša se o re Bathobaso ba be ba sa ngwale polelo ya bona fase, ba be ba e bolela fela. Ke ka fao maikemišetšo a baromiwa ba Bohlabela e bilego go ba sokolola gore ba be le bokgoni bja go bala le go ngwala. Tshokologo yeo, e be e sa nepiše bokgoni le tsebo ya go ngwala le go bala fela, e be e amana le go neela batho thuto ya Bodumedi.

Ka fao ge, Bascom (1954:295) o hlaloša go re dinonwane tša Bathobaso di kgatha tema ye bohlokwa kudu ge go lebeletšwe maitshwaro a batho goba setšhaba ka moka ka ge di lebane le bophelo le ditlwaelo tša morafe wo o itšego. Ge e le Propp (1993:15-16) o tlaleletša ka go re di thuša go bontšha batho mekgwa ye e amogegilego ya setho ebile di rwala melaetša ye bohlokwa ka mehla. O iša pele ka go re ge ba se no tseba dinonwane, ba di tšweletša pele ka go di laodiša gomme ba hlokomela go re ba se dire diphošo ge ba dira bjalo. Babadi ba lemoga gore moanegwa wa nonwane, yo a nago le maitshwaro a go se loke, o feletša a lebanwe ke kotlo.

6.4.1 *Mmutla le tau*

Le ge dinonwane e le dikanegelo tša bogologolo tšeo Bascom (1954:284) a rego di šoma bjalo ka seipone sa setšo ka ge di lebane le meletlo ya setšo yeo e amanago le ditumelo le ditiro tša setšhaba, di be di anegwa ka molomo. Ke ka fao Mlacha (1987:123) a išago pele ka go re nonwane e akaretša diponagalo ka moka tša setšo, le gona ke ye nngwe ya ditiragalo tše bohlokwa tšeo di amantšhwago le go aga le go tšweletša setho le ge e le botho mo setšhabeng.

Ge go lebeletšwe nonwane ya mmutla le tau, go tšwelela tiragalo ye bohlokwa ye e lebanego le setšo sa bathobaso, e lego go rulela ntlo ka bjang le dipalelo. Mmutla le tau ba ile ba kwana gore tau e namele tlhaka ya ntlo gomme go šomišwa dipalelo le bjang go dira bjalo. Ka fao, nonwane ye ga e tloše bodutu fela, e a thabiša le gona e ruta bohlokwa bja setšo sa Bathobaso.

Ge go lebeletšwe nonwane ya *mmutla le tau*, go tšwelela thuto ye bohlokwa yeo Meyer (1966:19) a rego dinonwane di fa batho bohlale bjo bo phedišago ebile ka bjona bohlale bjo, batho ba kgona go thulana le mathata a bophelo ntle le letšhogo. Ka go realo, mmutla o tšweleditše bohlale le go nagana ka pela ntle le letšhogo ge e be e kopana le tau yeo e bego e swerwe ke tlala. Go kgonthiša gore tau e se mo je, e ile ya phakiša ya e neela leano la go humana nama ye ntši. Ke seo Serudu (1990:60) a rego dinonwane di na le khuetšo ye botse ka ge di thuša gore batho ba kgone go nagana ka pela le gona ka nepagalo. Ke seo mmutla o se dirilego go o kopana le tau.

Mlacha (1987:123) ge a hlaloša o re nonwane e swanetše go šomišwa bjalo ka thutotirišo mo kagong ya setšhaba ka kakaretšo. Ka go realo, dinonwane di tšweletša melaetša ya go ba le thuto mo go tšona. Nnete ya se e tlaleletšwa ke Propp (1993:15-16) yo a rego mohola wa nonwane ke go thuša go bontšha batho mekgwa ye e amogelelegilego ya setho mola ka lehlakoreng le lengwe e le go rwala melaetša ye bohlokwa ka mehla.

Go iša taba ya Mlacha pele, dinonwane di ruta boitshwaro bjo bobotse le tlhompho. Mmutla o bitša tau malome ge a gahlana le yena gobane ka setšo sa Sepedi, bana ga ba bitše batho ba bagolo ka maina, ge ba bolela le bona goba ka bona ba ba bitša mma, tate, koko, rakgolo, malome. Ka go realo, mmutla o laetša tlhompho ka go bitša tau malome. Thuto ye bjalo e fetišetšwa baneng gobane nonwane e ba gopotša gore ba swanetše go laetša tlhompho ka mehla bathong ba bagolo go bona.

Serudu (1990:62) o iša pele ka go re dinonwane di ruta ka ga bohlokwa bja go ba le semelo se sebotse. Ka mantšu a mangwe ke go re dinonwane di thuša go bopa dimelo tša batho. Le ge mmutla a laeditše bohlale ge a kopana le tau, nonwane ye e ruta batho ka ditlamorago tša go hloka semelo se sebotse. Mmutla o le a hlanogela tau a itebatša gore tau o ile a mo kwela bohloko a se mo je ge a be a kopana le yena. Ka fao, tau o ile a mo kwela bohloko le go dumela ditshepišo tšeo a di dirilego tša go re o tla mo thuša gore ba humane nama ye ntšhi. Tau ka bogolo le kwelobohloko o ile a mo theeletša

Go hloka tebogo ga mmutla go dirile gore a be le megabaru ya go rata go ja dinama a nnoši ka go kokotela mosela wa tau palelong go fihlela a bolawa ke pula. Mmutla o be a gopola gore ka ge a jabeditše tau o tla atlega ka go jabetša tše dingwe diphoofolo. Ke ka fao a ilego a apara mokgopha wa tau a ya mo go dulago ditšhwene a itirile tau. O ile a lebala gore “*sekhukhuni se bonwa ke sebatlad*” gobane o ile a bonwa ke hlong mosegare ge a be a hlobotše mokgopha wa tau. Ka fao, go hloka botho ga mmutla go mo weditše mathateng. Nonwane ye e ruta gore ge o se na boitshwaro bjo bobotse, o tlo feletša o tsene ka gare ga bothata.

6.4.2 *Mosela wa pela o kae?*

Pela ka baka la go se theeletše ditaello, o ile a lebanwa ke kotlo go tšwa go mpša. Mpša o be a mo laetše le go mo kgopela gore a šale gae a letile dinama fela yena o ile a tloga a tsena lešokeng. Ka lebaka leo, phukubje o ile a tla a ipha dinama tšeo ka ge a humane di se na moletu. Le ge mpša a ile a befelwa, tšatšing leo o ile a mo lebalela gobane o be swere dinama. Sekgopi seo se mo gapeleditše gore a se tsoše ka letšatši leo a bego a se na dijo. Mpša o ile a bona pela a lebanwe ke kotlo ya gore a mmolaye, a mo je. Le ge pela a ile a lemoga seo gomme a leka go tšhaba, mpša o ile a mo kitimiša gomme a mo kakatlela ka mosela go fihlela o kgaoga.

Nonwane ye, go ya ka Makopo (2003:5-6), ga e tloše bodutu fela, e thuša ka go ruta batho tsela ye e lokilego. Mpša o ile a ruta pela tsela ye e lokilego, e lego go theeletša le go latela ditaello, kudu tšeo ba kwanego ka tšoa. Pela o be a tshepišitše mpša gore o tla dula a lete dinamama, fela ge a tšea sephetho sa go itshepelela a di tlogela o ile a itebatša tshepišo ye a e dirilego.

Ka go realo ka kakaretšo, maikemišetšo a dinonwane ke go ruta. Le ge thuto ye e lebane le go lota le go boloka dikelo tša setšo le morafe ofe kapa ofe ka nepo ya go tšweletša maikemišetšo ao a lebanego le go ruta batho ka moka, e lego bana le batho ba bagolo.

Go ya ka Bascom (1954:294), dinonwane di thuša ka go hlokomela le go kgonthiša gore melao ye e lokilego goba ye e amogelelegago setšhabeng e a latelwa. Ge go lebeletšwe nonwane ye ya mosela wa pela o kae, go tla lemogwa gore pela e ile ya hloka tsebe le go se latele ditaello tšeo mogwera mpša a e filego go re e šale gae e letile dinamama. Godimo ga fao, e ile ya ngwathela phukubje dinamama tšeo e bego e se tša yona. Ke ka fao phukubje e tsebilego gore go na le dinamama gomme ya boa go tlo ipha tšeo di bego di šetše.

Pela ka go se latele ditaello tša mpša, o ile a tlogela dinamama tšeo a bego a di letile gore a yo nyaka dikenywa tša go ja. O paletšwe ke go naganela pele gore phukubje ka ge a bone dinamama a ka di boela gape gomme go tla ba bonolo ge a ka humana pela a se gona. Ka nnete ditaba di diregile ka yona tsela yeo, ke ka fao a rilego ge a boa a humana dinamama di se gona. Ke sona sa go mo lweša le mpša.

Ge Serudu (1990:60) a tšweletša bohlokwa bja dinonwane, o re di na le khuetšo ye botse ka ge di thuša gore batho ba kgone go nagana ka pela le gona ka nepagalo. Pela o le a kgona go nagana ka pela ge a be a lebane le pefelo ya mpša, ke ka fao a ilego a nanoga ka lebelo a tšhabela kotsi yeo a bego a lebane le yona.

Le ge go le bjalo, Meyer (1966:19) o tlaleletša Serudu ka go re dinonwane di fa batho bohlale bjo bo phedišago ebile ka bjona bohlale bjo, batho ba kgona go thulana le mathata a bophelo ntle le letšhogo. Ntlha ye e bonagala ge pela a šomiša bohlale bja gagwe go lemoga pele ga nako gore mpša o nyaka go mo ja gomme a tšhaba. Le ge e le gore mafelelong o ile a lahlegelwa ke mosela, fela go tšhaba ga gagwe go mo thušitše gobane o atlegile ka go phološa bophelo bja gagwe.

Lehlakore le la dinonwane, ga le latele thuto ya go rutwa ka sekolong, ge motho a ikamanya le ditiro tša go se loke, a ka kgalwa ka go šomiša seema goba thai yeo e tlogo mo laetša go re ditiro tša gagwe ga di amogelege. Ge go lebeletšwe nonwane ya mosela wa pela o kae, go ka šomišwa seema sa go re popotela ye e sa kwego e wetše leretheng la mohwelere. Sona se hlalošega ka go re ge motho a sa theeletše ditaelo, o tla ikhumana a tsene mathateng ao a ka se kgonego go intšha go ona gabonolo. Pela o ile a se theeletše ditaelo tša mpša gomme seo se befedišitše mpša go fihlela segwera sa bona se fela.

6.5 KAKARETŠO YA DIPUKU

6.5.1 Moloisie, L.B.: *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*. (1953)

Le ge Georgina a be a ratana le Leslie ka maikemišetšo a gore ba tlo aga motse, ba ile ba paledišwa ke tatago Georgina le koko wa gagwe ka ge ba be ba nyaka gore a nyalwe ke kgoši Alfred yo a bego a humile. Ba be ba sa rate Leslie gobane e be e le modiidi. Georgina o ile a no dumela go ba mosadi wa Alfred ka go hlompha batswadi ba gagwe le ge a be a sa mo rate. Se o se dirile ka gobane a be a sa nyake go ba nyamiša gobane ba mo godišitše.

Motswala wa Georgina, Elizabeth, yo e bilego e le mogwera wa gagwe, o be a mo thekga ka mehla ebile a mo thuša mo go swanetšego. Le ge Georgina e be e le mosadi wa kgoši Alfred, pelo ya gagwe e be e se ya lokologa le go thaba gobane e be e le go Leslie. Leslie le yena o be a se a thabišwa ke go loba moratiwa wa gagwe wa pelo. Morago ga go lahlegelwa ke tshepo ka ga Georgina, Leslie o ile a beka Flora gore e be mosadi wa gagwe le ge a be a sa mo rate. Go se go ye kae, barwa ba rangwane wa Leslie, e lego Morena Magala ba ile ba bolawa ka leru (tladi) gomme le yena ka pelo ye bohloko a ba latela morago ga lebakanyana. Ke ka fao Leslie a ilego a ba mojalefa la rangwane wa gagwe gomme a fetoga mohumi. Bohumi bja Leslie bo be bo feta bja kgoši Alfred.

Bobedi bja bona, Leslie le Georgina ba be ba sa thabišwe ke balekane bao ba agilego metse le bona. Leslie o be a šetše a thomile go ipha bjala gomme a se sa dula le mosadi wa gagwe. Mosadi wa Leslie, Flora o rile go humanwa a bolailwe, gwa gononelwa gore o bolailwe ke Leslie ka ge e bile yena wa mafelelo wa go bonwa a na le yena mesong yeo. Ka go realo Leslie o ile a swarwa gomme morago ga go tšwa kgolegong a ipha naga ka ge batho ba motse ba be ba re ke mmolai. Ge e le Georgina yena ga se a ka a dumela gore Leslie e ka ba e le mmolai. O be a hlohleletša monna wa gagwe kgoši Alfred gore a šomiše maatla le khuetša ya gagwe go hlatswa leina la Leslie. Alfred ga se a dumela go dira seo. Go ile gwa kwagala gore Leslie o hlokofetše ka kotsi ya setimela seo a bonwego a se namela.

Sara e be e le mosadi wa mohlologadi yo a bego a duma ge nkabe kgoši Alfred a kgethile go aga motse le yena, e sego Georgina. Georgina le yena o be a sa mo rate gobane o be a phela a ipatameditše go kgoši Alfred ebile a mmošša ditaba ka ga Georgina. Kgoši Alfred o ile a gana go raka Sara go ya ka mo Georgina a bego a kgopela ka gona, gomme seo se ile sa mo kweša bohloko (Georgina) a ba a ipha lešoka. O be a ile le menagano gomme a lebile bodibeng mo a bego a ikemišeditše go iphošetša gona. Lekau, monna wa ngaka ke yena a mmonego a itahlela ka gare ga bodiba gomme a kitimela go yo mo phološa pele a ka kangwa ke meetse. Ngaka

Lekau o ile a mo iša lapeng la gagwe gore mosadi wa gagwe a mo hlokomele go fihlela a fola.

Kgoši Alfred o ile a leboga kudu ge a ekwa gore Lekau o phološitše mosadi wa gagwe. Lekau ke yena wa go mo tsebiša gore Georgina o swenywa ke go ba gona ga Sara motseng wa bona, gomme a iša pele ka go mo eletša gore a tloše Sara ka gae gore Georgina a dule a thabile ka gae. Alfred o ile a theeletša keletšo ya gagwe (Lekau) gomme a raka Sara motseng wa gagwe gore a thabiše mosadi wa gagwe Georgina. Morago ga nakwana ye e sa fedišego pelo, kgoši Alfred o ile a humanwa a hlokofetše ka lebaka la go bolawa ke pelo. Lebaka ke gore o be a dula a le manyaming ka gore le ge a be a leka go thabiša mosadi wa gagwe Georgina, go be go le molaleng go yena gore pelo ya Georgina e be e le go Leslie ebile o be a sa fihlele Alfred nnete ya seo.

Georgina o ile a re ka morago ga lehu la Alfred a humana molaetša wa go re Leslie o sa phela ka ge a se a namela setimela sela sa go ba kotsing. Georgina o ile a kopana le Leslie ge ba be ba ile Moletši gomme ba tsošološa lerato la bona. Mafelelong ba ile ba aga motse.

6.5.2 SehloDIMELA, M.M.: *Moelelwa* (1958)

Moelelwa e be e le morwedi wa Mmanare wa go belegwa a nnoši le gona o be a bopegile. Se sengwe se sebotse ka yena ke gore e be e le sethakga košeng le go bineng. Godimo ga moo, o be a swanelwa ke diaparo le dipheta ge a be a apere. Le ge go le bjalo, Moelewa o be a palelwa ke mešomo ya ka gae ya go swana le go apea le go hlwekiša. Seo se be se sa mo tshwenye le gatee gobane o be a fela a ipotša gore o tla ithuta mešomo ya ka gae mola a gotše e le mosadi wa lapa. Ka lebaka la bobotse bja gagwe, masogana a mmalwa a be a kganyoga go mo apiša ka tša lerato, fela a ile a palelwa ka ge Moelelwa a be a sa laetše kgahlego go bona.

Mafelelong Moelewa o ile a kopana le go forana le lesogana la go bitšwa Janaware leo le bego le tlile Bopedi ka mošomo go tšwa Swatseng. Janaware le mogwera wa gagwe ba ile ba fapana le beng mošomo gomme ba laelana le bona ba sepela. Ka ge ba be ba sa tsebe motho Bopedi, ba ile ba ya ga gaboMoelelwa. Mmanare, e lego mmage Moelelwa o ile a thuntšha meši ka dinko ge a ba humana lapeng la gagwe, gomme a ba raka. Moelelwa o ile a tloga le bona ntle le go laela mmagwe gomme ba ya Swatseng. Ya ba e le ge Janaware a ikhumanetše mosadi.

Moelelwa a dula le Maswatse a ba a ithuta polelo ya bona, gomme morago yena le Janaware ba ile ba šegofatšwa ka morwa. Le ge go le bjalo, Moelelwa ga se a ka a lahla bobodu le bošaedi. Janaware o ile a ya Makgoweng go yo šoma gomme a tlogela Moelelwa ka gae a hlokometše lapa le morwa wa bona. Moelelwa ka baka la bobodu, o ile a se hlokomele legae la bona. Go be go fetogile mašope mola yena a sa longwe ke nta. Dipula di rile ge di thoma go na, Janaware a romela Moelelwa tšhelete yeo a mo laetšego gore a nyake batho gore ba leme mašemo a bona ka moka. Moelelwa ka baka la go se tsebe go bala le go se hlokomele ga gagwe, o ile a reka marotho le dijo tša go fapana ka tšhelete yela.

Ba gaboJanaware ba rile go bona Moelelwa a sa leme mašemo, ba mo ngwalela le go mo tsebiša ditaba tšeo a le Makgoweng. Janaware o rile go fihla gae, a lemoga gore bobodu bja Moelelwa bo be bo mo palediša le ge e le go hlokomela ngwana wa bona, a mo galefela ka go mo itia gore a be a idibale. Ge a phafoga kidibalong yeo, a mmofelela a ba a mo šupa tsela ya go ya gae Bopedi. Go fihleng ga gagwe gae Moelelwa o ile a itshola kudu ge a bona bagwera ba gagwe ba na le malapa ebile ba phela ka lethabo. O ile a gopola mantšu a mmagwe a go re 'ge o sa kwe nna o tla kwa dinonyana' mola ka lehlakoreng le lengwe a lemogile gore 'Thutela bogolo e a roba'.

6.6 TSHEKASEKO YA DIPUKU

6.6.1 Thuto ya motheo goba ya segologolo

Ditemaneng tše di latelago, go yo tsinkelwa mehlala ya thuto ya motheo go tšwa pukung ya SehloDIMELA e lego *Moelelwa*. Ka fao go tlo lebelelwa le go tšopola mehlala ya maleba go tšwa go Mmanare, Nakampe, Mokgadi, Janaware le Moelewa.

6.6.1.1 SehloDIMELA, M.M.: *Moelelwa* (1958)

6.6.1.1.1 Mmanare

Go ka thwe, nnete ya seema se sa “*rutang bana ditaola le se ye natšo badimong*” e a tšwelela pukung ye. Tihalošo ya seema se ke go re batswadi ba swanetše go re ba rute bana ba bona mekgwa ye mebotse le mabohlale ohle a lefase ao ba a tsebago gore mohla ba hlokošetšego bana ba bona ba se šale ba phela ka matshwenyego. Mmanare, e lego mmago Moelelwa ga se a ka a ruta morwedi wa gagwe mešomo ya ka gae, e lego ona mabohlale a lefase. E be e la mmalenao ka ge a be a phela a se gona ka gae, le gona nako ye ntši o be a boa gae a tagilwe.

Moravec (1988:46) o re thuto ya segologolo e dira gore motho a kgone go hlompha setšo, go se tšweletša le go se fetišetša melokong ye mengwe ka gobane a tseba bohlokwa bja sona. Ka lebaka leo, Mmanare bjalo ka motswadi wa Moelelwa, e be e le maikarabelo a gagwe go mo ruta le go mo hlohleletša gore a be le phišegelo ya go nyaka go tseba ka setšo, gomme a tšwele pele ka go ithuta go tšwa batšofading, le ge e le yona meetlo ya setšo le dikanegelo tše di lebanego le thuto ya setšo go swana le dinonwane.

Godimo ga fao, e be e le lešaedi leo SehloDIMELA (1958:5) a rego ge a hlaloša a re ka ngwakong waboMoelelwa e be e re ke ka lešakeng la dikolobe, motho o be a re ge a nyaka go dula fase a thome ka go fatafata bjale ka kgwale e fatela bana ba yona dijo. Legae le be le laetša gore Mmanare o be a rotha dinala, le gona ga se a ka a neela morwedi wa gagwe thuto yeo Koerner (1959:23) a e hlalošago ka go re ke tsebo ya motheo yeo e swanetšego go fetišetšwa ka mokgwa wa maleba le go latela melao ye e swanetšego. Mokgwa wa maleba wo go bolelwago ka wona ke tsela ye e swanetšego yeo Mmanare a bego a swanetše go ruta Moelelwa gore a humane mabokgoni ao a tlogo mo kgontšha go ba le maikarabelo setšhabeng. Yona thuto yeo ya motheo ke yeo motswadi a e rutago ngwana ka gae.

Go iša pele, Mmanare bjalo ka motswadi ke yena yo a bego a swanetše go tseba mabokgoni a bohlokwa ao a bego a tlo thuša morwedi wa gagwe bophelong, gomme a kgonthiše gore o mo neela thuto ya maleba. Le ge a be a bona gore Moelelwa ke sebedu ebile ke lešaedi, ga se a dire selo ka taba yeo gobane le yena o be a le bjalo ka yena. SehloDIMELA (1958:5) o tlišetša seo ka gore batswadi ba Moelelwa le bona e be e se batho ba go dubadubana le mešomo, le mo go bona go be go bonala bobotšwana, gomme mediro ya Moelelwa ga e makatše ka kudu ka ge seema sa batala se re *ya lata e a fetiša*. Sona ge se hlalošwa se re ge ngwana a ka abela mekgwa ya batswadi ba gagwe, o ke a nape a ba tšeelele go fetiša. Ka fao, Moelelwa o ile a tšeelela mmagwe ka bobodu moo a ilego a ba a fetiša.

Le ge Mmanare a ile a palelwa ke go neela morwedi wa gagwe thuto ya motheo, molao wa segologolo wa go hlompha setšo o be a o tseba gobane SehloDIMELA (1958:14) o re e rile ge ngaka ya ditaola e seno fihla lapeng la gagwe, a mo laela gore a yo feta le go itsebiša ka toneng ya motse pele, gomme o tla re go sele a boa. Mmanare o hlagišitše tsebo le kwešišo ya tshepedišo ya ditaba motseng wa gabo. Ka go realo, go ka thwe Mmanare, le ge a ile a palelwa ke go ruta morwedi wa gagwe dilo ka moka, go na le bonnyane bja thuto ya motheo yeo a bego a e tseba.

Morago ga go lemoga gore ngaka yela ya setšo e ba lwešitše le rakgadi wa Moelelwa, o ile a phetha toka ka go yo phophotha le go kgopela tshwarelo ka pudi, e le ge a latša badimo. Ye ke taetšo ya go tseba phedišano ye botse le batho. Le ge Mmanare a be a phela ka botagwa, o be a sa nyake lapa la gagwe le ralokelwa ke masogana. SehloDIMELA (1958:22-23) o re Mmanare o rile ge a humana Janaware le Sekesepense lapeng la gagwe a ntšha mokgwa. O ile a gana go bona ba kokometše ka ntlong gomme a thuntšha meši ka dinko a ba raka le go ba šupetša go tona ya motse.

Ge Austin (2013:947-948) a hlaloša 'mokgwa wa go ruta' o re o lebane le tsela yeo thuto e fetišetšwago ka gona gobane motho yo a rutago yo mongwe ke yena a kgethago le go laola thuto yeo e swanetšego go rutwa, godimo ga moo o swanetše go hlohleletša moithuti gore a be le kgahlego ya go ithuta seo se rutwago, a tšwele pele ka go mo lekola e le ge a nyaka go bona gore o kwešišitše seo a rutwago. Mmanare ga se a ka a itshwenya ka go dira selo ge a bona gore Moelelwa ga a tsebe go apea.

Go ya ka Austin o be a swanetše go mo ruta mešomo ya ka gae go swana le go apea gammogo le go hlwekiša legae. Moelelwa o be a apea potsa ya go ganwa le ke dimpša. Ge nkabe Mmanare a be a dula gae nako ye ntši, o be a tla kgona go laetša kgahlego ya go ruta morwedi wa gagwe. O be a tla mo hlohleletša, go mo lekola, go mo phošolla le go mo fa thekgo ya maleba go fihlela a kgona. Ka fao, go ka thwe Mmanare o timile morwedi wa gagwe sebaka sa go humana thuto yeo ya motheo ka lebaka le gore e be e le mmalenao.

6.6.1.1.2 Nakampe

Ge go bolelwa ka thuto ya segologolo, Adeyemi, le Adeyinka (2002:1-2) ba re ke tsela yeo e diregago ka maikemišetšo, gobane e direga motho a phafogile a lemoga goba a sa lemoge. Go iša pele ba re e ama dikwi tša motho ka moka ga tšona gomme e thuša go bopa motho le go tšweletša

boteng bja gagwe ka botlalo gore yena le batho bao ba lego tikologong ya gabo ba dule ba phetše ka lethabo le tšwelopele. Ka boripana go ka thwe, thuto e thuša go tšweletša motho gore a gole go ya ka dinyakwa tša setšhaba le tikologo yeo a phelago go yona.

Ke ka fao SehloDIMELA (1958:17) a tšweletšago Nakampe bjalo ka motho wa go ba le thuto ya motheo goba ya segologolo, yo a godišitšwego ka tshwanelo le go tseba molao wa setšo. O itšweleditše e le motho wa go ba le tlhompho le go tseba go re mosadi o swarwa bjang. Ke ka fao a ilego a re ge a kopana le boMoelelwa sekgweng a ba phaphela dikgong. Se ke taetšo ya go re o tseba ka mo mosadi a swanetšego go fiwa tlhompho le tlhokomelo ka gona.

Okoro Kingsley (2010:136-159) ge a tlaleletša Adeyemi, le Adeyinka o re thuto ke mokgwa wa go fetišetša setšo go tloga molokong wa pele go ya go wo o latelago. Ka go realo, ke mokgwa wo mobotse wa go thuša le go ruta batho boitshwaro bja go loka bjo ba golago ka bjona bophelo ka moka. Ka fao, kanegelo ge e le ya thuto e nepiša dikokwane tšeo di amanago le kgolo ya go loka bathong.

6.6.1.1.3 Mokgadi

Ge Soltis (1988:69) a bolela ka filosofi ya thuto o re e na le dikarolo tše tharo, e lego yeo e amanago le motho ka boyena le ya go amana le setšhaba. O iša pele ka go hlaloša ya go amana le bong, ka go re e lebane le ditumelo tša motho mabapi le tše dibotse, tše dimpe gammogo le tšeo di nago le mohola bophelong. Ka go realo, ge go lebeletšwe tše di amanago le motho ka boyena go ka thwe Mokgadi ke mosetsana yo a tlogago a nwele thuto ya segologolo moro, gobane ditiro tša gagwe e be e le tša bosadisadi, a tseba mešomo ya ka gae gammogo le go apea. SehloDIMELA (1958:21) o re ge o tsena ka lapeng la boMokgadi o tla hwetša lapa le ritetšwe, e le marediredi. O tšwela pele ka go hlaloša ka fao legae la gaboMokgadi le bego le hlwekile ka gona ge le bapetšwa le la gaboMoelelwa. Ge e le dijo

tše a di apeilego tšona, go thwe o be o tla itoma monwana ge o ka ja morogo wa lerotho wo a o apeilego.

Ge e le tša go amana le setšhaba e nepiša boitshwaro bja Mokgadi ka kakaretšo. O ba a theeletša batswadi, ke ka fao a bego a kgonthiša gore pele a ka forana le motho, e be yo batswadi ba gagwe ba dumelago gore ke monna wa mmakgonthe. Kgodišo ye ke ya maleba ya go laetša tlhomphe le maikarabelo. Ke ka fao mafelelong a ilego a aga lapa le monna wa gagwe gomme a le hlokomela ka botshepegi bjo bogolo. O be a hlokomela le tšhelete yeo monna a bego a mo romela yona. a reka dilo tša go tšwetša lapa la bona pele. Ka go realo, Mokgadi o tšwelela bjalo ka motho yo a nago le maikemišetšo a go tšwetša thuto le tsebo tše o a di rutilwego pele e le ge a leka go hlabolla setšhaba sa gabo le go se tšwetša pele.

6.6.1.1.4 Janaware le Sekesepense

Ditiro tša Janaware le Sekesepense ga di laetše tlhomphe, yeo go ya ka Enosi (2010:26), a rego e tšweletša bohlokwa bja thuto ya ka gae. Janaware ga se a laetše bohlokwa le tlhomphe ya thuto ya ka gae yeo e lebanego le go re lesogana ge le kganyoga lekgarebe le swanetše go itšweletša ka go romela mmaditsela gore a yo mo kgopelela ntle le go no itšweletša ka boyena. Yena le mogwera wa gagwe Sekesepense ba tsena lapeng la gaboMoelelwa ntle le tumelelo ya Mmanare. Ge ba se no tlogela mošomo ba ya gona ka maikemišetšo a go yo robala gona mola ba sa tsebjwe ke motho le go rerwa ba sa rerwa.

Ge Enosi a iša pele o re e thuša go kgonthiša gore batho ba tsebe le go lemoga setšo sa bona ntle le go laetša lenyatšo. Ka go realo, Janaware o laeditše lenyatšo ka go itšweletša lapeng la Mmanare a fihla a itira mokgonyana mola a se a rerwa. Ka fao ge, go ya ka setšo, Janaware ge a be a na le kgahlego ya go aga lapa le Moelelwa, o be a swanetše go mo kgopela go batswadi ba gagwe ka tshwanelo le go netefatša go re ditaba tša bona di a rerwa. Janaware o ile a tšwela pele ka go tšhabiša Moelelwa

a mo iša gagabo Swatseng ntle le go mo nyala le ge e le go mo kgopela gore ditaba tša bona di rerwe ke batswadi, gomme o rile go fihla gae a mo dira mosadi wa gagwe.

Le ge go le bjalo, ba gaboJanaware kua Swatseng ba tšweletše e le batho ba go hlompha le go latela setšo sa bona. Sehlodimela (1958:26) o re Moelelwa o rile go fihla gona, ba mo amogela ka go mo hlabiša le go mo apeša diaparo tša bona tša Maswatse, e le ge ba mo ruta setšo sa bona. Wo ke mokgwa wa bona wa go fetišetša setšo.

Ke ka fao Murray (1967:14) a rego thuto ya bogologolo e nepiša go neela batho mabokgoni a go fapana go swana le go tseba bohlokwa bja setšo gammogo le go se hlompha. Ka fao, ka ge ba ikgantša ka sona, ba kgona go se fetišetša melokong ye e latelago. Maswatse a be a ruta Moelelwa yo bjale e lego ngwetši ya bona setšo sa bona le gore a kgone go se ruta le go se fetišetša baneng ba gagwe. Ge e le Okoro Kingsley (2010:136-159), o tlaleletša ka go re thuto ye, ke mokgwa wa go fetišetša setšo go tloga molokong wa pele go ya go wo mongwe. Ka go realo, thuto ye Moelelwa o be a tla e fetišetša go bana ba gagwe le bona ba e fetišetša go ba bona. Ke ka fao kgolo le bokamoso bja setšhaba se sengwe le se sengwe di ithekgilego ka thuto yeo batho ba e humanago ka go e fetiša go tšwa molokong wo mongwe go ya go wo mongwe.

Mafelelong, Janaware o ile a ithuta le go lemoga bohlokwa bja go tseba motho pele o aga lapa le yena ka lebaka la mathata ao a kopanego nao le Moelelwa mabapi le bobodu bja gagwe. Go iša pele, o ithutile gore go bohlokwa go kwešiša ditšo tše dingwe pele ga kamano efe goba efe, kudu ya lenyalo.

6.6.1.1.5 Moelelwa

Go ya ka Scanlon (1964:3), maikemišetšomagolo a thuto ya bogologolo ya Afrika ke go kgonthiša gore moithuti a be le bokgoni bja mešomo ya go

hlokomela le go tšweletša lapa. Le ke lona lebaka leo le dirago gore go be le dikolo tša setšo go swana le koma; mo go rutwago bosadi le bonna gammogo le mekgwa ye e fapanego ya go tšweletša le go ikgantšha ka setšo le setšhaba sa gabo. Le ge Moelelwa o gotše ka nako ya bogologolo, o ile a ikgethela go se latele tsela ye ka go se rate go šoma. Bobodu bja gagwe bo mo dirile gore a se ke a bona bohlokwa bja go ba mosadi le go tšweletša setšo. O be a itirela boithatelo le go se ele mešomo hloko. Go laetša gore e be e le boikgethelo bja gagwe, Sehlodimela (1958:9) o re Moelelwa o be a fela a re o tla thoma go šoma mola e le mosadi, a na le lapa. Se se laetša gore ke yena yo a ikgethetšego tsela ye ya go se rate go šoma.

Enosi (2010:26) o tšweletša bohlokwa bja thuto ya ka gae ka go re e thuša go kgonthiša gore batho ba tsebe le go lemoga setšo sa bona ntle le go laetša lenyatšo. Ditiro tša Moelelwa di laetša gore o be a nyatša setšo sa gabo gobane nkabe a ile a ba le kgahlego ya go ithuta sona, nkabe a rile go fihla nageng ya Swatseng a ba le kgahlego ya go ithuta setšo sa Maswatse kudu ka go re ba ile ba mo amogela ka atla tše pedi, yena o be a tšwafa go šoma, a sa hlwekiše legae ebile a sa ye kgonyeng. O ile a rutlomolla lešaka ka moka gore a bešetše ka lona. Moelelwa o be dira tše ebile a lebala gore bjale ke mosadi o na le lapa go ya ka polelo yela ya gagwe ya pele ya go re o tla thoma a na le lapa. Ka baka la bobodu bja gagwe, le go se ele hloko ga gagwe, o ile a palelwa ke go lemoga le go thabela setšo sa Maswatswe mola ka lehlakoreng le lengwe a sa lemoge gore o inyatšiša ka batho.

Le ge Moelelwa a be a palelwa ke go apea le go hlwekiša ka gae, ga se gore o be a palelwa ke dilo ka moka gobane o be a kgona mešomo ye mengwe. O be a kgona go bina le go opela ge a ile košeng, ke ka fao a ilego a ba a bewa go ba moetapele košeng, e lego mmamokgadi wa basetsana. Taba ye a tiišetšwa ke Dewey (1904:16) ge a re filosofi ya thuto e dumela gore thuto e swanetše go nepiša moithuti ka botlalo. Ka go realo, Moelelwa ga se a hwetše thuto ye e feletšego. Bothakga bja gagwe go bineng le

košeng di laetša gore o na le bokgoni bja go dira dilo tše dingwe, ge fela a ka ba a rutilwe goba yena a laeditše kgahlego gomme a ithuta tšona.

Go iša pele, SehloDIMELA (1958:19) o tšweletša Moelelwa a na le tlhompho gobane nakong ya ge mmagwe a mmitša, ge a be a na le ngaka ya setšo, o ile a fihla a khunama ka matolo ge a dumediša. Ye ke thuto ya segologolo ye mmagwe a mo rutilego yona.

6.6.1.2 Moloisie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1958)

Go ya ka Murray (1967:14) thuto ya bogologolo e nepiša go neela batho mabokgoni a go fapana go swana le go tseba le go hlompha bohlokwa bja setšo, go se fetišetša melokong ye e latelago gammogo le go ikgantšha ka sona. Ge boWatkin (2014:50) le Ociti (1973:72-75) ba tšwetša taba ye pele ba hlaloša go re thuto ya bogologolo ya Afrika ke tsela yeo e lokišago motho gore a gole a na le maikarabelo bjalo ka motho yo mogolo ka gae, nageng le setšhabeng sa gabo.

6.6.1.2.1 Karel le mmagwe

Karel le mmagwe ba tšweleditše thuto ya motheo goba ya segologolo yeo ka yona batswadi ba kgethelago morwedi wa bona monna yo a swanetšego go aga motse le yena. Karel, tatagwe Georgina le mmagwe, yo e bego e le koko wa Georgina ba be ba latela thuto ya bogologolo ka go kgethela Georgina monna e le ge ba be ba mo ruta gore a kgone go se fetišetša melokong ye e latelago. Georgina ka go hlompha setšo le batswadi ba gagwe, o dumela go kgaogana le moratiwa wa gagwe Leslie gore a yo ba mosadi wa kgoši Alfred yo a kgethilwego ke tatagwe le koko'a gwe.

6.6.1.2.2 Georgina

Moloišie (1953:7) o tšweleditše Georgina yo a bego a ratana le Leslie, gomme batswadi ba gagwe ba mo gapeletša gore a tlogelane le yena gore a nyalwe ke Alfred wa kgoši. Megabaru ya batswadi ya go nyaka mahumo e gapeleditše Georgina gore a laelane le moratiwa wa gagwe Leslie ka pelo ye bohloko, gobane o be a ka se kgone go ba kgahlanong le ditumo tša bona ka ge ba mo godišitše. Tiragalo ye e sepelelana le seo Murray (1967:14) a se boletšego ge a re thuto ya bogologolo ya Afrika e be e nepiša go neela batho mabokgoni a go fapana go swana le go tseba le go hlompha bohlokwa bja setšo, go se fetišetša melokong ye e latelago gammogo le go ikgantšha ka sona. Ke ka fao yena le Leslie ba ilego ba swanela ke go kgaogana. Le ge go le bjalo, ba ile ba tshepišana gore ka ge la bona e le leratorato, ba tlo ratana go ya go ile le ge ba se mmogo.

Go iša pele, Georgina o tšweletšwa e le motho wa go ba le maikarabelo gobane ge Leslie a be a mo kgopela gore ba tšhabe gore ba tle ba kgone go ba mmogo go ya go ile, o ile a gana ka ge a hlompha ditaello tša batswadi ba gagwe. Go laetša tlhompho le bohlatse bja maikarabelo setšong sa gabo le batswading ba gagwe. O ile a laelana le Leslie mo pele ga tatagwe gore ba kgaogane. Tiragalo ye e nepiša segologolo gobane ke yona nako yeo batswadi ba bego ba tšea sephetho sa go kgethela bana ba bona balekani ntle le gore ba be kgahlanong le sephetho seo.

Moloišie (1953:20) o tšweleditše Georgina bjalo ka mosadisadi wa go hlompha setšo le dikano tše a di tšerego gobane le ge a be a se a thabišwa ke go ba mosadi wa kgoši Alfred, o be a eya meletlong le yena ntle le gore batho ba lemoge gore pelo ya gagwe e be e se go yena. Ke ka fao boWatkins (2014:53) le Ociti (1973:72-75) ba tiišetšago ditiro tša Georgina ka go re thuto ye ya bogologolo ke tsela yeo e lokišago motho gore a gole a na le maikarabelo bjalo ka motho yo mogolo ka gae, nageng le setšhabeng sa gabo. Ka go realo, Georgina o be a lokolotše pelo ya gagwe

ka go tseba gore ka ge a tšere sephetho sa go ba mosadi wa kgoši, o swanetše go phetha toka ka go laetša maikarabelo.

Ke go realo kgolo le bokamoso bja setšhaba se sengwe le se sengwe di ithekgile ka thuto yeo batho ba e humanago maphelong a bona. Le ge Karel (tatago Georgina) le mmagwe ba be ba gapeletšwa ke megabaru le bojato, Georgina ka go hlompha setšo le go lemoga gore ke mokgwa wa go ithuta le go se fetišetša melokong ye mengwe, o ile a dumela go kgethelwa monna, gomme a tlogela moratiwa wa gagwe Leslie yo ba bego ba ratana kudu gore a nyalwe ke Alfred yo a bego a sa mo rate.

Mehlala ye e hlalošitšwego ka godimo e tšweletša thuto ya motheo goba ya segologolo. Yona ke thuto yeo batho ba e rutwago ka gae gomme e thuša go tšweletša setšhaba sa go ba le maikarabelo le maikemišetšo kgolong le tšweletšong ya motho ka boyena gammogo le tikologong ya gabo.

6.6.2 Thuto ya ka sekolong

Marggraff (1994: iii) ge a bolela ka thuto ya ka sekolong o re *The first and foremost aim of the didactic story is to teach*. Ke go re maikemišetšo a mathomo a padithuto ke go ruta, gomme morero wa yona o laolwa goba o ithekgga ka ditumelo le melao ye e itšego, baanegwa ba gona ba na le semelo se se tseneletšego gomme tikologo ya gona ke ya ka sekolong.

Duminy le Steyn (1983:16), ba iša pele ka go re thuto ya semmušo goba ya ka sekolong ke yeo e beakantšwego ka tsela yeo e lego gore e thuša ngwana goba moithuti gore a kgone go hwetša mabokgoni, tsebo le maitshwaro ao yena, batswadi ba gagwe, setšhaba le Modimo ba ratago gore a be le yona. Thuto ye ya semmušo e hwetšwa mafelong a tlhahlo, go swana le dikolong ka moka go tloga go tša bana ba bannyane go filha diyunibesithing.

Ge Luthuli (1981:47) a tlaleletša taba ye, o re thuto ya semmušo ke ya maitirelo le gona ke ya maikemišetšo ka ge bana ba kgoboketšwa ka maikemišetšo a go ba ruta le go ba solela tsebo le mabokgoni, tšeo di tlogo ba thuša tseleng le kgodišong ya bona go ya ka dinyakwa le ditetelo tša setšhaba. Yona thuto yeo, e latela lenaneothuto leo le beakantšwego e lego kharikhulamo yeo e nepišago maikemišetšo a mohuta wo wa thuto.

Ditemaneng tše di latelago, go yo lebelelwa mehlala ya thuto ya ka sekolong go tšwa pukung ya *Moelelwa le Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*.

6.6.2.1 SehloDIMELA, M.M.: *Moelelwa (1958)*

6.6.2.1.1 Moelelwa

Kekana (2000:19) ge a bolela ka thuto ya ka sekolong o re maikemišetšo a padithuto ke go ruta gomme e na le thutokakanywa ka ge e na le tebanyo ye e itšego, bjalo ka thuto ya ka sekolong goba ya sedumedi. Moelelwa ga a laetše bohlatse bja gore o kile a tsena sekolo ka ge a be a sa tsebe go bala. Se se bonagala ge a rile go amogela lengwalo la go tšwa go Janaware, a re go le bula, a se kgone go le bala gomme a no thabela diponto tše pedi tšeo a di hweditšego ka gare ga lona. O ile a šomiša tšhelete yeo bošaedi ka go reka dijo pele a tseba gore e be e le ya go dira eng. O ile a se laetše kgahlego ya go nyaka go tseba diteng tša lengwalo ka ge a tšere nako pele a kgopela gore ba mmalele lengwalo leo.

6.6.2.1.2 Janaware

Go itaetša Janaware a ile a humana thuto ya ka sekolong yeo Kekana a bolelago ka yona temaneng ya ka godimo. Bohlatse bja gore Janaware o be a na le bokgoni bja go bala le go ngwala bo tšweleditšwe ke lengwalo leo a ilego a le ngwalela mosadi wa gagwe Moelelwa ge a be a le Makgoweng. Godimo ga fao, o be a fela a ngwalelana le ba gabo mangwalo.

Ke bona bao ba mo tsebišitšego ka lengwalo gore mašemo a gagwe ga se a lengwe.

6.6.2.2 Moloisie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1953)

Ditemaneng tše di latelago, go yo lebelelwa mehlala ya thuto ya ka sekolong go tšwa pukung ya Moloisie ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*. Go yo tsinkelwa mehlala ya maleba ye e tšweletšago thuto go lebeletšwe tema ye e kgathilwego ke baanegwa ba go fapana e lego, Sara, Lekau le Lobisa, Alfred, Georgina le Leslie.

6.6.2.2.1 Sara

Sara o be a tseba go bala le go ngwala. O be a fela a ngwalela kgoši Alfred mangwalo ao go ona a bego a leka go mo lweša le mosadi wa gagwe Georgina. O ile a ba a ngwala lengwalo leo a bego a kgopela kgoši gore a rake Mankopane motseng wa gagwe gobane o be a tšhaba gore o tla bololla diphiri tša gagwe tša gore yena o tšhošetša Georgina ka mehla.

6.6.2.2.2 Lekau le Lobisa.

Goldman le Schmalz (2001:16) ba re thuto ke sekgonyo seo se kgonyollago bohlokwa bja kwelobohloko gammogo le letsogo la go thušana malebana le go abelana dikgopolo goba go ruta batho ka se sengwe le se segwe seo se ka tšwelago batho mohola. Ka go realo, thuto ke yona yeo e hlabollago le go tšweletša setšhaba pele. Ntlha ye e lebišitšwe go ngaka Lekau le mosadi wa gagwe Lobisa bao ba laetšago kwelobohloko le go thuša setšhaba tikologong ya gabobona.

Lekau o ithutetše bongaka bja gagwe yunibesithing, mo a humanego mabokgoni a go tlo hlabolla setšhaba sa tikologo ya gabo ka go ba alafa le go ba fahlolla mabapi le malwetši ao a ka ba welago. O iša pele ka go

phološa Georgina yo a nyakilego go kangwa ke meetse, gomme o mo alafela motseng wa gagwe go fihlela a fola. Maikemišetšo a gagwe e be e le go thuša setšhaba ka bophara, ke ka fao a ilego a alafa le Martha (Flora) yo a bego a dula motseng wa gagwe.

Lekau o iša pele ka go laetša maikarabelo le boineelo bja gagwe gomme a ba a phetha seo se boletšwego ke Soltis (1988:69) mabapi le filosofi ya thuto ye e amanago le ditsebi tšeo di šomelago setšhaba. Morago ga go phološa Georgina nokeng ge a ile a nyaka go kangwa ke meetse, yena le mosadi wa gagwe Lobisa ba ile ba iša pele ka go mo oka le go mo hlokomela go fihlela a fola.

Sa go tiišetša maikemišetšo a bona a go hlabolla setšhaba go ya pele ke gore e be e se Georgina fela yo ba mo hlokometšego, ba be ba le gare ba oka Martha (Flora) yo a bego a lwalela motseng wa bona. Tiragalo ye e tiišetšwa ke Bramled (1940:56) le Kai le Bramled (1994:18) ge ba re maikemišetšo a thuto ke go tšweletša leago le kgwerano. Ka go realo, Lekau le Lobisa ba tšweleditše maikarabelo a magolo phološong le tlhokomelong ya setšhaba. Ke ka fao morago ga go phološa le go oka Georgina ba ilego ba šala e le bagwera. Segwera le kgwerano ya tšona di laeditšwe ke ge Georgina a eya go bona go yo ba tsebiša ka maikemišetšo a gagwe le Leslie a go aga motse.

6.6.2.2.3 Alfred

Alfred o laeditše tsebo ya thuto ya ka sekolong ka gore o be a tseba go bala le go ngwala. Moloisie (1953:15) o re Alfred o ile a bala kuranta mo go bego go bolelwa ka taba ya gore Leslie o bolaile mosadi wa gagwe Flora. Bokgoni bja go bala le go ngwala bo humanwa ge motho a ile a tsena sekolo. Godimo ga moo o be a fela a amogela mangwalo a go tšwa mafelong a a fapanego le gona o be a ipalela ona.

6.6.3 Maikarabelo le maikemišetšo

Ge go bolelwa ka maikarabelo le maikemišetšo a go tlišwa ke thuto Bruner le ba bangwe (1999:2) o re ke go tšweletša motho wa mmakgonthe yo a nago le tsebo ya maleba yeo e loketšego ditetelo tša setšhaba ebile a na le mabokgoni a go mo kgontšha go phela le go phedišana le batho ka kwešišano.

6.6.3.1 Moloisie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1953)

6.6.3.1.1 Alfred

Ge e le Alfred o ile a laetša maikemišetšo a go swara Georgina gabotse le go mo hlompha bjalo ka mosadi wa gagwe. Go tiišetša se Moloisie (1953:49) o tšweletša Georgina a rile go kopana le Leslie kua ga Matlala ka sewelo, a mmotša gore le ge Alfred a mo swere gabotse, pelo ya gagwe ga e go yena gobane a rata Leslie. Ka go realo, Alfred e be e se motho wa go inaganela a nnoši, o be a phegelela go thabiša mosadi wa gagwe ka mehla. Seo se laetša maikarabelo a gagwe bjalo ka monna go mosadi wa gagwe.

O iša pele Alfred ka go laetša kgotlelelo le go se fele pelo gobane le ge a be a tseba gore pelo ya mosadi wa gagwe Georgina ga e go yena, gomme e go Leslie, o ile a no tšwela pele ka go kgotlelela le go se mo felele pelo. Ke ka fao mafelelong Alfred a ilego a idibala ka pelo ye bohloko morago ga ge mosadi wa gagwe Georgina a se no mmotša serokaphatla gore yena o sa rata Leslie.

6.6.3.1.2 Georgina

Mo Georgina o bonagala a phethagatša polelo ya Kgatla (2000:60) ya go re thuto e tliša maikemišetšo a go tliša diphetogo tša maleba tikologong ya gabo motho. Moloisie (1953:20–21) o re ge Georgina a seno kwa gore

Leslie o hlokofetše, a tšewa ke maikutlo gomme a bona e le toka go hlatswa leina la gagwe molatong wa polao. Ke ka fao a ilego a kgopela Alfred gore a mo thuše tabeng yeo gore Leslie a kgone go robala ka khutšo. O tšwetše pele ka go nyakišiša nnete mabapi le polao ya Flora, go fihlela a humana bohlatse bjo bo laetšago gore Leslie e be e se mmolai go tšwa go mokgekolo Nora Kitimi, gomme a e phatlalatša le go e gatiša dikuranteng gore batho ka moka ba tsebe nnete. Ka go dira bjalo, o tlišitše diphetogo tša maleba ebile tše bohlokwa tikologong ya gabo. Ka tsela yeo, Georgina o laeditše maikarabelo tabeng ya go hlatswa leina la Leslie. O bone go swanetše gore batho ba tsebe nnete gore Leslie ga se mmolai gobane yena o be a se gona gore a itlhatswe leina.

Ditiro tša Georgina tša go leka go hlatswa leina la Leslie di sepelelana le seo Peters (2002:9) a se boletšego ge a re thuto e thuša ka go tšweletša batho bao ba nago le bokgoni bja go diriša tsebo yeo ba e humanego go lekanyetša maemo a ditiragalo, go rarolla mathata ao ba ikhumanago ba lebane le ona, mola ka lehlakoreng le lengwe ba kgona go rarolla mathata ka mokgwa wa maleba. Bothata bjo Georgina a bego a lebane le bjona ke bja go tseba gore Leslie o pharilwe ka molato wo a sego a o dira, ke bjona bo mo gapeleditšego go tšea sephetho sa maleba sa go mo hlatswa leina pele ga setšhaba ka moka. Mafelelong o ile a atlega ka go humana nnete gomme ya phatlalatšwa dikuranteng.

Ge e le Hutchins (1944:20) le yena o kiba ka mošito o tee le Peters ka go re thuto e nepiša le go kgonthiša go re baithuti ba be le bokgoni bja go rarolla mathata a bophelo nakong efe goba efe maphelong a bona. Georgina ka baka la go tšwewa ke maikutlo a lerato, o ile a palelwa ke go itshwara le go uta maikutlo a gagwe go Alfred gobane o ile a ba a mo kgopela gore a diriše maatla a gagwe a bogoši go mo thuša go hlatswa leina la Leslie.

6.6.3.1.3 Leslie

Go ya ka fao teori ya Bruner le ba bangwe (1999:2) e nepišago, motho wa go swana le Leslie yo a rilego go swarelwa polao ya mosadi wa gagwe Flora, a dumela go rwala maikarabelo le ge a be a se na molato ke yena yo go thwego ke wa mmakgonthe yo a nago le tsebo ya maleba yeo e loketšego ditetelo tša setšhaba. Se Leslie o se dirile ka go se nyake go ntšha hlatse ya gagwe e lego Georgina ka ge a be a na le yena ka nako ya polao, gobane o be a sa nyake go mo senya leina ka ge kopano ya bona e be e le ya ka sephiring, le gona Georgina e be e le mosadi wa kgoši Alfred.

Se a bego a se lemoga gabotse ke go re ka ge yena le Georgina ba be ba kopane ka sephiring, o be a swanetše go kgonthiša gore sephiri seo sa bona se se utologe. Ke ka fao a ilego a ikemišetša go rwala maikarabelo, le ge e be e le a go mo iša kgolegong.

Se sengwe seo se mo gapaleditšego go tšea sephetho seo e be e le gore o be a kgona go naganela batho, ke ka fao a ilego a ikemišetša go šireletša leina la Georgina le seriti sa gagwe ka go se bolele gore ka letšatši le nako ya polao ya Flora o be a na le yena. Maikemišetšo a gagwe a go rata Georgina bophelo bja gagwe ka moka a bonagetše ge a ile a itahla ka go beka Flora yo a bego a sa mo rate gobane pelo ya gagwe e be e le go Georgina. Leslie o laeditše maikarabelo a go hlompha sephetho seo Georgina a se tšerego sa go aga motse le Alfred, gobane ga se a lwele Georgina, o bone bohlokwa bja gore a tšwele pele ka go yo aga motse le Flora le ge a be a tseba gore pelo ya gagwe e be e se go yena (Flora), e be e le go Georgina.

Taba ya Leslie ya go gana go ntšha dihlatse tšeo di bego di ka mo phološa le go mo lokolla kgolegong morago ga polao ya mosadi wa gagwe e laeditše maikarabelo le maikemišetšo a go rata le go šireletša moratiwa wa gagwe Georgina. Gore Leslie o be a na le Georgina ka nako yeo Flora a bolailwego ka yona, e ile ya tiišetšwa ke diteko tša ngaka tšeo di utollotšego gore

nakong ya ge Flora a bolawa, ke yona nako ya ge Leslie a be a na le Georgina. Lerato leo a bego a na le lona go Georgina le be le mo palediša go mo goboša le go mo senya leina gore go tsebege ka ga kamano ya bona mola bobedi bja bona ba be ba agile malapa le balekani ba bona. O ile a ikemišetša go ba motšwasehlabele ka go ya kgolegong gore a šireletše leina la Georgina.

Taba ye e gatelelwa ke Bramled (1940:56) le Kai le Bramled (1994:18) bao ba rego maikemišetšo a thuto ke go tšweletša leago le kgwerano. Ge ba hlaloša go ya pele ba re seo se ka dirwa ke go kgona go fenywa kgatelelo ye e ka bago gona. Ke yona kgatelelo yeo Leslie a bego a elwa le yona ka go aga motse le Flora.

Le ge Leslie a be a sa tsebe gore ditaba tša gagwe le Georgina di tlo felela bjang, o ile a se lahlegelwe ke tshepo ya gore ka letšatši le lengwe yena le Georgina ba tlo kopana gomme ba be mmogo. Ke ka fao a ilego a mo romela lengwalo la go mo laetša le go mo tshephiša gore ba tla bonana. O ile a iša pele ka go mo kgopela gore a se ke a bolela gore ka yona nako yeo Flora a hlokošetšego ka yona ba be ba le mmogo. Ke ka fao Moloisie (1953:19) a utollago taba ya gore Leslie o phonyokgile kgolegong ka ge a fo botša Georgina gore o lokišetše dilo ka moka gomme ba tla kopana. Leratorato la Leslie le mo dirile gore a be le maikemišetšo le maikarabelo a go mo šireletša. O be a ikemišeditše go hlokošetša goba go lebana le kotlo efe goba efe e le ge a kgonthiša gore Georgina o bolokegile.

Leslie o ile a laetša maikarabelo ka go yo kgopela tshwarelo go Flora gammogo le go kgopela gore a mo lokolle lenyalong la bona gore a age motse le Georgina. Ka go realo, o laeditše maikarabelo ka go itebantšha le Flora gomme a mmošetša nnete malebana le maikutlo a gagwe. Go iša pele o tšweleditše botshepegi le go ba le nnete ga gagwe ka go lokiša ditaba magareng ga gagwe le Flora. O ile a kgonthiša gore pele ga ge yena le Georgina ba nyalana, morago ga kopano ya bona Moletši, a ye go Flora go

yo kgopela tshwarelo ka ge a se a ka a mo rata, le go kgopela tumelelo ya gore a age motse le Georgina.

6.6.3.1.4 Flora

Le ge Martha (Flora) a be a lwala, o be a ratana le Samuel, ka gona, ka go tseba go re bolwetši bo kgauswi le go mo tšea, le gore Leslie o be a sa mo rate gobane o be a rata Georgina, a mo lokolla gore a nyalane le yena. O ile a re ge yena a ka se hlokofale, o tla nyalwa ke Samuel yo ba bego ba ratana.

Ka go realo, go na le bohlatse bja gore baanegwa ba puku ye ba humane thuto ya ka sekolong. Sara o be a kgona go ngwala le go bala mangwalo. Ge ele Georgina le Leslie le bona ba be ba phela ba ngwalelana mangwalo a ka sephiring. Moloisie (1953:10) o re Leslie o ile a ngwalela Georgina lengwalo a mmotša gore o bekile Flora. Ka go realo ba be ba kgona go bala le go ngwala. Alfred le yena o be a fela a bala kuranta.

6.7 KAKARETŠO

Kgaolong ye, go tšweleditšwe dintlha tšeo di lebanego le thuto ka go tsopola mehlala ya maleba go tšwa dinonwaneng tše pedi pukung ya *Moepathutse* le go tšwa dipukung tše pedi e lego *Moelewa* le *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*.

Dinonwane ke tšona motheo wa thuto setšong sa Bathobaso gobane di bile gona go tloga kgale pele batho ba tseba go ngwala le go bala. Ka go realo go anegwa ga tšona go be go phethagatša mešomo ya go fapana. Le ge baanegwa ba tšona e be e le diphoofolo, bohlokwa bja tšona bo tšwelela ka mekgwa ye mentši gobane batho ba ithuta go tšwa go tšona diphoofolo tšeo.

Bontši bja tšona di be di thuša ka go tloša bodutu le go thabiša gobane di be di anegwa bošego mola batho ba itišitše. Baanegi ba tšona gammogo le batheeletši ba be ba tseba gore nako ya tšona ke bošego fela gobane ba be ba tšhaba gore ge ba ka di anega le go di theeletša mosegare ba tlo mela dinaka. Le ge taba yeo e be e se nnete, e be e ruta batho gore ge e le mosegare ba swanetše ba dire mešomo ya ka gae ntle le go senya nako ka dinonwane. Godimo ga fao, dinonwane e be e le motheo wa go ruta batho boitshwaro bjo bobotse gobane morago ga go di theeletša, ba be ba lemoga gore boitshwaro bja go loka bo tlišetša motho lethabo, mola bja go se loke bo mo tlišetša manyami.

Ntle le go ruta batho ka ga boitshwaro bjo bobotse, dinonwane di thuša ka go fetišetša setšo go tšwa molokong wo mongwe go ya go wo mongwe. Di thuša gape le ka go ruta bana polelo le tlotlontšu ya maleba gobane morago ga go ipshina ka go di theeletša, ba a di anega, ka go realo ba ithuta polelo ka tsela yeo.

Go ya ka borateori ba peleng, kanegelothuto, ke yeo e nepišago thuto ya segologolo goba ya motheo gammogo le thuto ya ka sekolong, e lego yeo e neago motho maikarabelo ditirong tša gagwe. Thuto ya segologolo goba ya motheo ke yeo e humanwago ka gae goba go tšwa setšhabeng ka kakaretšo. Ke yona e thušago gore motho a kgone go tseba bohlokwa bja setšo, go se hlompha le go se fetišetša melokong ye e latelago.

Ge e le thuto ya ka sekolong, ke yeo e fago motho mabokgoni a go ngwala le go bala. Godimo ga fao, e fa motho maikarabelo a go kaonafatša le go hlabolla tikologo ya gabo ka tsebo le tshedimošo ye a nago le yona. Yona thuto ye, e humanwa dikolong gammogo le mafelong a mangwe a thuto. Thuto ya mohuta wo e latela thutokakanywa ye e lebanego le go tšweletša mabokgoni a a rilego bophelong bja motho.

7 KGAOLO YA BOŠUPA

7.1 TIRIŠO YA BOITSHWARO DIKANEGELONG TŠA SEPEDI

7.2 MATSENO

Kgaolong ye go yo sekwasekwa kanegelo ya boitshwaro go lebeletšwe mahlakore a mabedi e lego boitshwaro bja go loka le bja go se loke. Le ge go le bjalo, go yo lebelelwa mehlala ya maleba go tšwa dinonwaneng tše pedi e lego *Mosela wa pela o kae le Mmutla le tau* tše di kgobokeditšwego ke Makobe pukung ya *Moepathutse*, le go tšwa dipukung tše pedi e lego *Moelelwa ya Sehlodimela le Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* ya Moloisie. Ka ge dikakaretšo tša dinonwane le dipuku tše di šetše di hlalošitšwe kgaolong ya peleng e lego ya boselela, ga di yo hlalošwa kgaolong ye. Ka go realo, go tšwa diinonwaneng le dipukung tše di boletšwego ka godimo, go yo tsinkelwa mehlala ye e tšweletšago mahlakore a mabedi a, e lego boitshwaro bja go loka le bja go se loke.

King (1997:446) o re boitshwaro le toka ga di laolwe ke tumelo ya motho gomme di laolwa ke maikutlo a gagwe mabapi le seo a se dirago. Ka go realo, boitshwaro bo tšweletša mahlakore a mabedi, e lego la go loka le la go se loke. Le gona, go a kgonagala gore motho a ikhumane a le mahlakoreng ao a mabedi a go fapana.

Groenewald (1993:15) o re morero wa kanegelo ya boitshwaro o tšweletša molwantšhwa e le motho wa maemo goba wa ka mehla, yo a nago le bofokodi. Ka go realo, bofokodi bja gagwe bo mo iša fase, a humana kotlo gomme mafelelong o a lebalelwa. Ke ka fao ge, balwantšhwa ba dikanegele tše pedi tše ba tlo tsinkelwa le go sekasekwa go ya ka polelo ya Groenewald.

Ge Serudu (1989:33) a hlaloša molwantšhwa o re ke yena mogale goba mogaleadi wa padi, papadi goba kanegelokopana. Ke yena yo a rwelego mathata le maima. Ditiragalo ka moka di lebišitšwe go yena. Ke yena yoo a tanyago šedi ya mmadi ka meragelo ya gagwe. Mabakeng a mangwe o šitwa go fihlelela dinepo tša gagwe ka baka la mafokodi a nama.

Mola ka lehlakoreng le lengwe Groenewald (1993:19) a iša pele ka go re diteng tša padi ya boitshwaro di lebane le leeto, e lego bophelo mo go nago le sephegelelwa. Bjale ge, go tšwa pukung ya *Moelelwa*, Moelelwa ke yena molwantšhwa yo a tšeago leeto mola go tšwa pukung ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* ya Moloisie balwantšhwa e le Georgina le Leslie gomme le bona ba tšweletšwa ba le leetong gomme sephegelelwa sa bona ke lerato la bona le gore ba be mmogo le go aga motse.

Ditemaneng tše di latelago, go yo hlalošwa boitshwaro bja go loka bjo bo tšweleditšwego ke baanegwa ba go fapana go tšwa dinonwaneng tša *Mosela wa pela o kae* le *Mmutla le tau* gammogo le go tšwa pukung ya Moloisie e lego *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* le ya SehloDIMELA e lego *Moelelwa*.

7.3 BOITSHWARO BJA GO LOKA / BJO BOBOTSE

Bjalo ka ge go hlalošitšwe ka godimo, ditemana tše di latelago di yo tsinkela ka mo boitshwaro (e ka ba bja go loka goba bja go se loke) bja baanegwa ba bangwe bo kgathilego tema ka gona go tšwa dipukung tše tharo tše di boletšwego ka godimo.

Nietzsche (1878:315) lengwalong la gagwe la '*Good and Evil*', o laetša go re botse le bobbe, ke mahlakore a mabedi a go fapana kudu ebile a emela ditlhalošo tša go se swane goba go se kwane. Lehlakore la go emela botse ke leo le laetšago botshepegi, e lego toka le dilo ka moka tše di lego

bohlokwa mo bophelong. Ge a iša pele o re motho o swanetše go itlwaetša go gopola go dira botse gomme seo se tla mo thuša gore a kgone go naganela batho ba bangwe le go phegelela gore a se ba kweše bohloko.

Bjale ge, go yo tsinkelwa mehlala ya boitshwaro bja go loka / bjo bobotse go tšwa dipukung tša motheo tšeo nyakišišo ye e lebanego le tšona. Tšona dipuku tšeo di tlo laetšwa gomme gwa latela mehlala yeo e tlogo hlalošwa.

7.3.1 Makopo, S.A.: Moepathutse (2003)

Ge e le ka lehlakoreng la dinonwane, go yo tsinkelwa dinonwane tše pedi tšeo go boletšwego ka tšona kgaolong ya boselela e lego, *Mmutla le tau* le ya *Mosela wa pela o kae?* Dinonwane, le ge di tšweletša molaetša wa go swana le wa padi, di fapana le tšona ka tlhago le tlholego. Ka go realo, tshekaseko ya tšona e ka se swane le ya padi ka mabaka ao a filwego. Bjale ge, dinonwane tše pedi tše di boletšwego ka godimo di tlo sekwasekwa ditemaneng tše di latelago go lebeletšwe fela boitshwaro bja go loka le bja go se loke bjo bo tšweletšwago ke baanegwa ba tšona.

Le ge go le bjalo, diphoofolo, e lego baanegwa ba dinonwane, di tšweletša boitshwaro bjo bobotse le bja go se loke. Go tla thongwa ka go lebelela boitshwaro bjo go loka bja tšona gomme morago gwa latela bja go se loke.

Bjalo ka ge Serudu (1990:60-62), Mhlophe (2003:10) le Maharasoia le Maharaswa (2004:109) ba boletše gore dinonwane di theile motheo wa boitshwaro ka ge di ruta batho ka ga dikgetho tša go loka le tša go se loke. Ba hlabela pele ka go re baanegwa ba nonwane ba kgona go tšweletša boitshwaro bja go loka le bja go se loke, bjalo go tlo lebelelwa ka mo diphoofolo tše di latelago di tšweleditšego boitshwaro bja go loka le bja go se loke ka gona gammogo le go tsinkela ditlamorago tša boitshwaro bja tšona.

7.3.1.1 Mmutla le tau

7.3.1.1.1 Mmutla

Mmutla o laeditše boitshwaro bja go loka ka go thuša tau le go mo neela maano a go hwetša nama ye ntši. O šomišitše bohlae bjo Makopo (2003:5-6) a rego dinonwane di ba thuša ka bjona gore ba kgone go obamela melao, ba be le dimelo tše dibotse le go hlompha. Mmutla o laeditše tlhompho go tau ka gore o be a mmitša malome. Ye ke taetšo ya tlhompho gobane ka setšo sa Bathobaso motho yo mogolo ga a bitšwe ka leina, ge e le monna o bitšwa tate goba malome. Ka go realo, ditiro tša mmutla di be di tlaleletša seo Eisemon le ba bangwe (1986:241-243) ba se boletšego ge ba re dinonwane di thuša ka go lota setšo le go ruta ka ga ditumelo le ditlwaelo. Ka fao ge, mang le mang yo a theeletšago goba go bala nonwane ye ya Mmutla le tau, o kgona go gopola ka ga bohlokwa bja go hlompha batho ba bagolo le gore ga ba swanelwa go bitšwa ka maina.

7.3.1.1.2 Tau

Ge Propp (1993:15-16) a tlaleletša o re dinonwane di thuša go laetša mekgwa ye e amogegilego. Ke ka fao tau a rilego le ge a be a swerwe ke tlala, a ba le kwelobohloko go mmutla gomme a se mo je. Le ge a be a swerwe ke tlala, o laeditše botho le go ba le mekgwa ye e amogegilego ka go theeletša maano a mmutla le go se mmolaye gore a mo je. Go iša pele, ge mmutla a be a sa fihlelele tlhakeng ya ntlo gore a rulele, o ile a mo kwela bohloko gomme yena a namela gore a rulele.

7.3.1.2 Mosela wa pela o kae?

7.3.1.2.1 Pela

Pela o tšwelela e le mogwera wa potego gobane o leta dinama tša mpša mola yena a bile a sa di je le go di ja. Ka baka le pelo ya gagwe ye botse le go ba le kwelobohloko, o ngwathela phukubje nama ya mogwera wa gagwe mpša gobane o bone ka moo a (phukubje) bego a swerwe ke tlala ka gona. Ka go realo, ditiro tša pela di sepelelana le seo Meyer (1966:19) a se boletšeo ge a re dinonwane di fa batho bohlae bjo bo phedišago. Pela o ile a kwela phukubje bohloko gomme a leka go phološa bophelo bja gagwe ka go mo ngwathela nama le ge e be e se ya gagwe.

7.3.1.2.2 Mpša

Mpša o ile a laetša go ba le tlhokomelo ka ge a be a hlokomela mogwera wa gagwe pela ka go dula le yena le go mo šireletša gobane o be a na le maatla go mo fetiša ebile a be a mo feta ka seemo

7.3.2 Moloisie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa (1953)

Baanegwa ba ba latelago ba laeditše boitshwaro bjo bobotse go ya le ka fao Nietzsche (1878:315) a boletšego ka gona ge a re lehlakore la go emela botse ke leo le laetšago botshepegi le toka.

7.3.2.1 Elizabeth

Elizabeth yo e bego e le mogwera ebile e le motswala wa Georgina o tšwelela a na le boitshwaro bja go loka go ya ka ditiro tša gagwe. O be a tshepagalela Georgina ka dinako tšohle. Ka ge a be a lemogile gore Georgina o be a rata Leslie go feta Alfred, le yena lerato la gagwe le ile la sekamela go Leslie. Ke ka fao a bego a bonala a le ka lehlakoreng la Georgina ka mehla, a mo kwela bohloko ebile a mo thuša. O be a fela a mo tlišetša mangwalo a go tšwa go Leslie ka sephiring, go swana le mathapameng a letšatši la mokete wa gagwe (Leslie), o ile a ngwalela Georgina lengwalo la go mo tsebiša gore le yena o bekile Flora le ge a sa mo rate.

Ditiro tša Elizabeth di sepelelana le teori ya *Utilitarianism* yeo Bentham (1843:109) a e hlalošago ka go re boitshwaro bja go loka bo tlišwa ke ge motho a na le bohlale bja go tseba le go lemoga gore a se kweše batho ba bangwe bohloko, gomme a phegelela go ba thabiša ka mehla. Ka go realo, teori ye e lebane le bokgoni bja go tseba, go kwešiša le go lemoga phapano magareng ga ditiro tša go loka le tša go se loke, gomme a se ke a kweša batho ba bangwe bohloko

Ke ka fao, Elizabeth ka pelo ya gagwe ye botse le botho a bego a kwela Georgina le Leslie bohloko, ebile a kwešiša gore bobedi bja bona ba agile malapa le batho bao ba sa ba ratego. Ke ka fao a bego a ba thuša gore ba kopane ka sephiring mo go kgonegago. Kopano ya bona ya sephiring e be e thabiša Leslie gobane Moloisie (1954:10), pukung ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* o re o be a lebelelega ebile mmala wa gagwe o thoma go kganya mola a thomago go bonana le Georgina. Mmala wa go kganya ke taetšo ya lethabo le kgotsofalo tšeo Leslie a bego a ipshina ka tšona morago ga go bonana le moratiwa wa gagwe ka sephiring goba go amogela lengwalo la go tšwa go yena.

Ka go realo, Elizabeth e be e le mothekgi wa Georgina ka mehla. Ntle le mangwalo ao a bego a fela a mo tlišetša ona ka sephiring o be a fela a mo sebotša ge ditaba di eme ka lehlakore le šele. Ke yena a ilego a thuša Georgina ka tshedimošo ya go re Leslie ga se a hlokofale, go ya le ka mo go bego go bolelwa ka gona mo motseng. O ile a tšwela pele ka go mo thekga le morago ga lehu la Alfred, go fihlela mafelelong ge a kopana le Leslie gomme ba boelana ka lethabo le go nyalana.

7.3.2.2 Alfred

Alfred o tšweletša mahlakore a mabedi ao Nietzsche (1878:315) a a hlalošitšego ditemaneng tša peleng. Boitshwaro bja Alfred bjo bobotse bo tšweletšwa ke ge a re le ge Georgina a be a mo kweša bohloko ka go mmotša gore o sa rata Leslie, le go mo kgopela gore a mo thuše go hlatswa leina la gagwe gore ga se yena mmolai, o ile a mo swarela bjalo ka mosadi wa gagwe gomme lethabo la rena ka gae. Ka ge Alfred a be a rata Georgina, o ile a mo swarela ge a ile a mmotša ditaba tše bohloko tša gore pelo ya gagwe e sa le go Leslie. Go iša pele, Moloisie (1953:22) o re Alfred o rile go bona Georgina a apere dipheta le dibaga tša mmagwe a mmotša gore o mo gopotša yena mmagwe ebile o hutša eke pelo ya gagwe e ka swana le ya mokgekolo mmagwe. Ye ke taetšo ya lerato leo a bego a rata mosadi wa gagwe ka lona.

Nakong ya ge mosadi wa gagwe a be a timeletše, o be a tshwenyegile kudu. Ke ka fao a rilego go kwa gore o bonagetše le gona o tshwentšwe ke go ba gona ga Sara ka gae, a mo raka ka gae gore mosadi wa gagwe a phele ka khutšo. Ka tsela yeo, o laeditše boitshwaro bjo bobotse, lerato le phegelelo ya go thabiša mosadi wa gagwe ka mehla.

Le ge a be a sa thabišwe ke go lemoga go re pelo ya Georgina ga e go yena, o ile a mo kwela bohloko ka ge a ile a fiša diswantšho tša Leslie tšeo a bego a na le tšona. Go laetša seo, Alfred o rile ge a bona Georgina a etšwa, a mo lebelela ka kwelobohloko a bona gore pelo ya gagwe e

maswabing ka ge ge se senyenyane seo a bego a šetše ka sona sa mohu Leslie se ile. Ka go realo, Alfred o laeditše lerato le kwelobohloko go mosadi wa gagwe.

O laeditše boitsholo ka go kgopela tshwarelo go Georgina morago ga go lemoga bonokwane bja Sara bja go leka go ba lweša le go ba kgaogantšha. Ka go realo, o be a itshola ka ge a ile a se mo kgolwe ditabeng ka moka tšeo a bego a mmotša tšona mabapi le Sara. Mafelelong o ile a hlokofala ka bolwetši bja pelo le go itshola gore o phošeditše mosadi wa gagwe kudu.

Boitshwaro bja Alfred bo sepelelana le seo Watkins (2004:9) a se boletšego ge a re ga se gore boitshwaro bjo bobotse bo tlišwa ke ge motho e le modumedi. Gore motho a tsebe ka ga botho le lerato la Modimo, o swanetše go thoma ka go tseba seo botho e lego sona. Ka go realo, o re boitshwaro bja go loka bo amana le maikutlo a motho. Moloisie, pukung ye ga a bolele selo mabapi le gore Alfred e be e le Modumedi goba aowa, fela o tšweletša botho bja gagwe bjo bo laetšago go se felele mosadi wa gagwe Georgina pelo le ge a be a tseba gore pelo ya gagwe e be e se go yena, e be e le go Leslie. Fela yena ka botho bja gagwe o ile a kgotlelela a na le tshepo ya gore tšatši le lengwe pelo ya gagwe e tla sokologela go yena. Ka go realo, botho bja gagwe, bo laeditše boitshwaro bjo bobotse go Georgina le ge a be a tseba gore ga a mo rate, o rata monna yo mongwe, e lego Leslie.

7.3.2.3 Leslie

Boitshwaro bjo bobotse bja Leslie bo tšweletšwa ke ditiro tša gagwe pading ye le gona bo sepelelana le teori ya *Utilitarianism* ya Bentham le Bowring (1834:109) ye e hlalošago go re boitshwaro bja go loka bo tlišwa ke ge motho a na le bohloko bja go tseba le go lemoga gore a se kweše batho ba bangwe bohloko, gomme a phegelela go ba thabiša ka mehla. Leslie morago ga go lahlegelwa ke moratiwa wa gagwe Georgina, o ile a se sa ba le taba le bophelo bja gagwe, o be a se sa ipshina ka selo, ke ka fao a ilego a itahla ka go beka mosadi yo a bego a sa mo rate, e lego Flora, gomme o

be a sa dule le yena. Le ge a be a sa rate Flora, o ile a laetša maikarabelo ka go mo hlokomela le go mo fa tšhelete kgwedi ye nngwe le ye nngwe. Ka go realo, o be a sa nyake go mo kweša bohloko ka go se mo hlokomele. O laeditše maikarabelo a gagwe ka go mo hlokomela.

Go iša pele, Leslie o rile go pharwa ka molato wa go swarelwa polao ya mosadi wa gagwe Flora, a ikemišetša go ya kgolegong gore a šireletše moratiwa wa gagwe Georgina yo a bego a na le yena ka nako ya polao, go ya ka diteko tša ngaka tšeo di tšweleditšego bohlatse bja go re mohu o bolailwe ka iri ya bošupa, e lego yona nako yeo a bego a na le Georgina ka sephiring kua Mogabane. Ka go realo, go be go le molaleng go re e be e se yena a bolailego Flora fela taba ya manyami ke gore e be e le yena wa go bonwa la mafelelo a na le yena Flora, ke ka fao molato wa polao o ilego wa no mo aparela. Le ge go le bjalo, o ile a se nyake go kweša Georgina bohloko ka go mo šireletša le go ikemišetša go ya kgolegong le ge a be a se na molato.

Le ge maphodisa ba ile ba kgopela Leslie gore a ntšhe dihlatse tša go bontšha gore o be a le Mogabane ka yona iri ya 7, o ile a gana ka lebaka la gore o be a sa nyake go senya Georgina leina le go mo goboša gobane kopano ya bona e be e le ya ka sephiring. Ka go realo, o ile a pharwa ka molato wa polao gomme a swarwa a išwa kgolegong e le ge a be a šireletša seriti sa moratiwa wa gagwe Georgina.

Ge a le kgolegong, o ile a romela Georgina lengwalo leo le mo laetšago le go mo tshephiša gore ba tla bonana. O ile a mo kgopela gore a se ke a bolela gore ka yona nako yeo Flora a hlokofetšego ka yona ba be ba le mmogo gobane o be a sa nyake gore batho, gammogo le Alfred ba tsebe gore ba be ba tšwela pele ka go kopana ka sephiring. Le ge Leslie a ile a loga maano a go phonyokga kgolegong, o ile a romela Georgina lengwalo leo ka lona a mo tsebišitšego gore o lokišitše dilo ka moka gomme a se ke a tshwenyega ka selo. Ka go realo, Leslie o laeditše maikemišetšo le leratorato leo a bego a na le lona go Georgina, gammogo le maikarabelo a

go mo šireletša. O be a ikemišeditše go hlokofala goba go lebane le kotlo efe goba efe e le ge a kgonthiša gore Georgina o bolokegile.

7.3.2.4 Georgina

Ge Kekana (2000:19) a bolela ka padiboitshwaro o fo re e lebane le go gatelela maitshwaro ao a nepagetšego mo setšhabeng ka ge moanegwathwadi (molwantšhwa) a swanetše go ba le mahlakore a mabedi, e lego la go loka le la go se loke. Lehlakore la go se loke le lebane le bofokodi bja gagwe bjoo bo mo dirišago ditiro tše mpe, gomme a swanelwa ke kotlo.

Georgina o tšwelela e le motho wa go ba le boitshwaro bjo bobotse ka go re le ge a be a gapeletšwa ke batswadi ba gagwe gore a nyalwe ke kgoši Alfred, o ile a dumela ka ge a laetša go ba le tlhompho le ge pelo ya gagwe e be e sa kwane le taba yeo. Go thwe o be a lla ka pelo ye bohloko, a sa tsebe gore na go tšhaba le go kgahliša batswadi a ka kgetha sefe. Le ge go le bjalo, o ile a kgetha go kgahliša batswadi ba gagwe. Sephetho se a se tšerego gore a kgahliše batswadi ba gagwe se laetša tlhompho ya setšo. Ka go realo, o ile a dumela go nyalwa ke Kgoši Alfred gore a kgotsofatše tatagwe le koko'agwe.

Go iša pele Georgina o ile a ikgapeletša le go ithuta go mo kgotlelela gobane o be a sa mo rate. O laeditše maikarabelo le maitshwaro a go loka ka go kgopela Leslie go re ba se sa bonana gobane a tšhaba gore ba ka tla ba dira taba ye kgolo ya go hlabiša dihlong. Molosie (1953:12) gona pukung ye ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* o hlagiša Georgina a na le lerato le maikarabelo goo Leslie ka ge a ile a mo kgopela gore a itlhokomele ebile a mo tshepiša gore mohlomongwe ka letšatši le lengwe ba ka tla ba ba mmogo. Ke ka fao a rego: “Leslie ke tla go rapelela gore o phele, gomme le nna ke phele gore re tle re ...”

Le ge Georgina a be a sa rate Alfred, o be a mo hlomphe bjalo ka monna wa gagwe. Ke ka fao a ilego a gana go apara dieta tšeo Leslie a bego a mo reketše tšona e le kgopotšo ya lerato la bona. O be a tšhaba go kweša Alfred bohloko mola ka lehlakoreng le lengwe a be a mo hlomphe bjalo ka monna wa gagwe. Lerato la gagwe go Leslie le be le sa tekateke. Ke ka fao a rilego go kwa gore Leslie o swaretšwe go bolaya mosadi wa gagwe Flora, a tšewa ke maikutlo le khuduego ya lerato gomme tša mo dira gore a be a idibale. Moloisie (1953:18-19) o re Georgina o ile a palelwa ke go itshwara gobane o rile ge a tsoga kidibalong yeo, ka maitekelo a go phološa moratiwa wa gagwe Leslie diatleng tša bamolao, a bolela gore yona nako yeo go bolelwago gore Flora o hloketše ka yona, o be a na le yena.

Ditiro tša Georgina di sepelelana le seo Shun (1997:54) a se boletšego ge a be a re go ya ka Mencius (372–289 Pele ga Kriste), boitshwaro ke tirišo fela ya maikutlo a ka gare ga motho go swana le go kwelana bohloko le go tseba phapano magareng ga go loka le go se loke. Ka go realo o re boitshwaro bja motho yo mongwe le yo mongwe bo tla laolwa ke tsebo ya gagwe ya ditiro tša go loka le tša go se loke. Ke ka fao Georgina a ilego a gapšwa ke maikutlo a go leka go phološa moratiwa wa gagwe Leslie. Ke ka fao a ilego a dira dinyakšišo tšeo di thušitšego go hlatswa leina la gagwe.

Le ge pelo ya gagwe e be e le go Leslie, Georgina o be a ikemišeditše go aga motse le Alfred ka ge e be e le monna wa gagwe le gona a dumetše go nyalwa ke yena gore a kgotsofatše batswadi ba gagwe. Ka go dira bjalo, o ile a fiša diswantšho tšeo a bego a na le tšona tša Leslie gore go rene khutšo ka gae. Ka baka la maikarabelo a gagwe, o ile a laetša botho le kwelobohloko, ka go thuša go hlokomela le go fepa batho bao ba bego ba swerwe ke letadi mo motseng. Seo se mo thušitše gore a wele mokgekolo Helena yo a bego a gateletšwe ke bolwetši. Ka baka la bolwetši, mokgekolo yo o be a fafatla gomme mafelelong o ile a ba a ipolela gore ke yena Nora Kitimi yo e bego e le mošomedi wa Flora. O rile ge a seno lemoga gore o boletše ditaba tše dintši ebile o ipolaišitše, a ipha naga.

Georgina o ile a phetha seo Mackie (2003:58) a se boletšego ge a gatelela gore toka ke kokwane ya boitshwaro. Ka go realo, o ile a ikemišetša go phetha toka ka go tsoma Nora Kitimi yo a bego a tsene ka monga wa seloko go fihlela a mo humana gore a tlo bolela nnete mabapi le polao ya Flora. Le ge seo a se dirile ka thušo ya Mankopane, Nora o rile go utollwa a ntšha nnete ya go re ke yena yo a bolailego Flora mosadi wa Leslie, ka baka la megabaru yeo a bego a na le yona ya go utswa dipheta le dipalamonwana tša gagwe. Toka e phethilwe ke gore Georgina o ile a netefatša gore boipobolo bja Nora Kitimi bo gatišwe dikuranteng gore leina la Leslie le hlatswege.

Ge Hume (2003:216), a bolela mabapi le boitshwaro bja go loka o re ga bo laolwe ke tumelo ya motho gomme bo laolwa ke maikutlo le dikganyogo tša gagwe mabapi le seo a se dirago. Nnete ya se e tšweletšwa ke ka fao Georgina a ilego a gapšwa ke maikutlo ka gona gore a humane nnete mabapi le polao ya Flora gore a tle a kgone go hlatswa leina la moratiwa wa gagwe Leslie. Go iša pele Moloisie (1953:52) o re Georgina o ile a tšweletša pelo ye botse ka ge a ile a swarela Sara gomme a dula le yena ka gae.

Ge go lebeletšwe diteng tša padi ye ya Moloisie, go tla lemogwa go re boitshwaro bjo bo tšwelelago fa ke bjo bobotse. Ka go realo, le bjona bo sa amogelega go ya le ka moo Nietzsche (1878:315) a boletšego ka gona ge a re boitshwaro bjo bobotse bo tšweletša ditlamorago tša go loka. Ke ka fao, Georgina le moratiwa wa gagwe Leslie ba ilego ba feletša ba boelane gore ba be mmogo gobane bobedi bja bona ba be ba na le maikemišetšo a go loka ditirong tša bona.

7.3.3 SehloDIMELA, M.M.: *Moelelwa* (1958)

Go iša pele ka ntlha ye ya boitshwaro bja go loka / bjo bobotse, go yo tsinkelwa mehlala ya maleba go tšwa pukung ya *Moelelwa* ya SehloDIMELA ka ge le yona e lebane le nyakišišo ye. Mill (1863:115) o hlabela pele ka go re boitshwaro ke tiragalo yeo e nago le ditlamorago tša go thabiša, ke yona

yeo e lokilego mola ya go ba le ditlamorago tša manyami e le ye e sa lokago. Ka fao, temaneng ye, go yo lebelelwa mehlala ya go laetša boitshwaro bja go loka bjo bo tšweletšago ditlamorago tša go thabiša go lebeletšwe baanegwa ba ba latelago, Nakampe, Janaware le Mokgadi.

7.3.3.1 Janaware

Janaware yo e bego e le monna wa Moelelwa wa Moswatse o ile a tšweletša lehlakore le lengwe la go laetša boitshwaro bja go loka le maikarabelo ka ge a ile a iša Moelelwa gagabo gomme a mo tsebiša ba gabu bjalo ka mosadi wa gagwe. O išitše pele ka go laetša lerato le thekgo go Moelelwa ka go mo ruta polelo ya Seswatse le go mo hlathollela ge ba be ba bolela le yena gomme a sa kwešiše go fihlela a tseba polelo ya Seswatse. Godimo ga fao, laeditše maikarabelo ka go ba monna wa kgonthe ge a ile a ya Makgoweng go yo šomela lapa la gagwe.

Ka go realo, o tiišetša polelo ya Mill (1863:115) ka godimo ge a re boitshwaro bjo bobotse ke tiragalo yeo e nago le ditlamorago tša go thabiša. Ditiro tša gagwe di be di thabiša gobane o be a se na maikemišetšo a go kweša Moelelwa bohloko ge a be a le Swatseng. Godimo ga fao, Janaware o be a mo hlokometše ka maikarabelo a magolo.

7.3.3.2 Nakampe

Nakampe ke monna yo a dirago dilo le go laolwa ke maikutlo a gagwe. Nnete ya se e kgonthišwa ke King (1997:446) ge a re boitshwaro le toka ga di laolwe ke tumelo ya motho gomme di laolwa ke maikutlo a gagwe mabapi le seo a se dirago. Ke ka fao Nakampe a laeditšego tsebo ye e tletšego ya go re mosadi o swanetše go swarwa gabotse le go fiwa tlhompho. O rile ge a fihla sekgweng a thuša boMoelelwa ka go ba phaphela dikgong. Ka go dira bjalo, o laeditše boitshwaro bjo bobotse gammogo le maikarabelo a bonna bja gagwe. Le ge go le bjalo, ke monna wa go ba le dihlong gobane

o rile ge a kopana le Moelelwa a gakanega a se tsebe gore o tlo mmolediša bjang ka tša lerato.

O iša pele ka go tšweletša tlhomphele ye a nago le yona melaong ya setšo, ke ka fao a rilego ge a kopana le boMoelelwa a se dikadike ka go laetša maikemišetšo a go mo nyala gore e be mosadi wa gagwe. Go tiišetša seo o ile a botša Mokgadi gore ke yena yo e tlogo ba mmaditsela wa ditaba tša bona. Ka go realo o be a tšweletša maikemišetšo a go aga motse le Moelelwa.

7.3.3.3 Mokgadi

Oswalt (2008:2012) ge a bolela ka tšweletšo ya boitshwaro o re bo lebane le thuto yeo bana ba ithutago yona gomme e ba kgontšha go tšea diphetho tša maleba ge ba lebane le maemo ao a nyakago seo.

Ge e le Mokgadi yena, Molosie (1953:21) o mo tšweletša bjalo ka mosadi wa mmakgonthe yo a ithutilego gore a be le bokgoni bja go dira tše di lokilego, ke ka fao a foga re “nke o re Mokgadi a go apee morogo wa lerotho, o ka ba wa itoma monwana”. Se ke taetšo ya go re Mokgadi ke mosadisadi gobane o tseba go apee ebile dijo tša gagwe batho ba ipshina ka tšona. Ke ka fao a rego motho a ka itoma monwana. – o šomiša pheteletšo go tšweletša nnete ya ditaba.

Le ge Mokgadi a be a laetša kgahlego go masogana a Maswatse, o be a no ithalokela fela, gobane o be a theeletša maele a batswadi, le go tšea diphetho tšeo di dumelelwago ke batswadi ba gagwe. Godimo ga moo, Mokgadi o be a hlompha segagabo ka gore o be a tseba gore batswadi ba gagwe ba ka se mo dumelele gore a age lapa le lesogana la go tšwa Swatseng ka ge ba sa le tsebe ebile ga ba tsebe le setšo sa gagwe.

Le ge ditiro tša Mokgadi di laetša bohlale, tlhomphele le ponelopele, segwera sa gagwe le Moelelwa ga se sa dira gore Moelelwa a tšee malebiši go yena.

Ke ka fao Mokgadi a ilego a tšwela pele ka go theeletša melao ya batswadi ba gagwe gomme mafelelong o ile a aga motse wa mmakgonthe le lesogana leo le bego le bitšwa Mpolayeng Maala. Lapeng la gagwe o be a dira dilo ka bohlale ebile a šomiša le go hlokomela tšhelete yeo monna wa gagwe a bego a mo romela yona, gomme lapa la bona la tia la ba la dungwa ke batho ba bangwe.

Boitshwaro bja Mokgadi bo hlagišitše taetšo ye botse ya bohlokwa bja go theeletša ka gae, go tšea maele le go dumela go kgalengwa. Seo ke seo Moelewa a bego a sa se dire le go ithuta go tšwa go mogwera wa gagwe Mokgadi yo a bego a theeletša batswadi ba gagwe. Go be go se na seo Mokgadi a ka se dirago ge batswadi ba gagwe ba sa kwane le sona.

Ka go realo, Phala (1999:15) o tiišetša ditiragalo tše ka ga Mokgadi ka go re boitshwaro e ka ba melao goba thuto yeo ngwana a ka e rutwago ke batswadi, barutiši, baruti goba mang le mang yo a lebanego le yena. Mokgadi e be e le ngwana yo a rutilwego gabotse ebile a latela le go obamela melao yeo a e rutilwego ke batswadi ba gagwe. Ke ka fao a bego a tseba gore a ka se kgone go ba le kamano le masogana ntle le tumelelo ya bona. Godimo ga fao, mešomo ye a e rutilwego ka gae o be a e dira ka bothakga bjo bo fetišago, go swana le go apea le go hlwekiša legae.

Bjale ge, go swana le ditemaneng tša ka godimo, go yo lebelelwa mehlala ya baanegwa bao ba tšweleditšego boitshwaro bja go se loke go tšwa dinonwaneng tše pedi le dipukung tše pedi tše di filwego. Go tla thongwa ka dinonwane gomme gwa latela puku ya Moloisie gwa rungwa ka ya SehloDIMELA.

7.4 BOITSHWARO BJA GO SE LOKE

Ka ge go šetšwe go hlalošitšwe gore ge Mill (1863:115) a bolela ka boitshwaro o re bo amana le ditiragalo tša go loka le tša go se loke. Ona

mahlakore a mabedi a, a na le ditlamorago e lego tša go thabiša ge e le bja go loka mola lehlakore la boitshwaro bja go se loke le na le ditlamorago tša manyami. Bjale ge, ditemaneng tše di latelago, go yo lebelelwa lehlakore la go tšweletša boitshwaro bja go se loke.

Nietzsche (1878:315) a tlaleletša ka go re boitshwaro bo tšweletša botse le bobbe, gomme bobbe bo swana le ge motho a inaganela a nnoši; ka tsela yeo, motho yo mobjalo ga a be le kwelobohloko le ge a kweša batho ba bangwe bohloko.

7.4.1 Makopo, S.A.: Moepathutse (2003)

Ge Serudu (1990:60-62) a hlaloša mohola wa dinonwane o re di na le khuetšo ye botse mo baneng ka ge di ba thuša gore ba kgone go nagana ka pela le gona ka nepagalo. O iša pele ka go re moanegwa wa nonwane, yo a nago le maitshwaro a go se loke, o feletša a lebanwe ke kotlo. Ka mantšu a mangwe ke go re dinonwane di thuša go bopa dimelo tša batho. Ge e le Maharaso a le Maharaswa (2004:109) ba re dinonwane di dirišwa go thibela maitshwaro a go se loke go swana le ge motho a dira sa go se loke, o lebanwe ke kotlo

7.4.1.1 Mmutla le tau

7.4.1.1.1 Mmutla

Mmutla, bjalo ka mpša o tšweletša lehlakore le lengwe la boitshwaro bja go se loke. Mmutla ke phoofolo ye bohlale ya go tseba melao ye e amogelegilego setšhabeng. O šomiša mahlajana a gagwe go jabetša diphoofolo tše dingwe gobane o phela a gopola gore yena o hlalefile go di feta. O thomile ka go hlanogela tau le go mo melela meno a ka godimo, a itebatša gore o (tau) ile a mo kwela bohloko le go se mmolaye ge a be a swerwe ke tlala. Go feta fao, o rile go bolaya tau a ya ditšhweneng mo a di phedišitšego gabohloko le gona

ka letšhogo ka ge a be a apere letlalo la tau gomme ditšhwene di be di gopola gore ke yena tau. Bjale ka ge Serudu (1990:60-62) le Maharaso a le Maharaswa (2004:109) ba boletše go re maitshwaro a go se loke a lebanwe ke kotlo, mmutla o ile a ikhumana a phela nageng a se na legae ka ge diphoofolo ka moka di be di mo kitimiša di nyaka go mmolaela bohwirihwiri bja gagwe.

7.4.1.2 Mosela wa pela o kae?

7.4.1.2.1 Mpša

Le ge a ile a tšwelela e le mogwera wa go loka, o ile a tšweletša lehlakore leo Serudu (1990:60-62), Mhlophe (2003:10) le Maharaso a le Maharaswa (2004:109) ba boletšego ka lona ba re baanegwa ba nonwane ba kgona go tšweletša boitshwaro bja go loka le bja go se loke. Ka fao le yena o ile a fetogela mogwera wa gagwe pela nakong ya ge a be a swerwe ke tlala. O ile a tsoša sekgopi sa ge pela a kile a ngwathela phukubje nama ya gagwe. Nkabe a ile a laetša pefelo mohlantso, a se ke a lebadiša gomme a mo hlanogela mola a itebetše. Mohlomongwe nkabe a ile a neela pela kotlo lona letšatšing leo, goba go mo raka le ge e le gona go mmolaya gore a mo je. Taba ya gaagwe ya go lebadiša ga e laetše boitshwaro bjo bobotse gobane motho a ka se tsoge a kwešišitše semelo sa gagwe. O itšweletša a na le semelo sa go se lebalele gabonolo le gona o swara sekgopi.

7.4.2 Moloisie, R.B.L.: Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa.(1953)

Mo go yo lebelelwa mehlala ya boitshwaro bja go se loke ka go tsopola ditiro tša baanegwa ka o tee ka o tee. Baanegwa ba ba latelago ke ba go tšwa pukung ya Moloisie ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*.

7.4.2.1 Mokgekolo mmagoKarel

Mokgekolo mmagoKarel ga se a be le kgodišo ye botse gobane o timile morwa wa gagwe thuto yeo e bego e tlo mo nea maikarabelo. Ke ka fao Karel (morwa wa gagwe) a hlokilego maikarabelo a go godiša morwedi wa gagwe Georgina le ge e le go hlokomela tšhelete ya mohu mosadi wa gagwe. Go iša pele, e rile ge Karel a bona tlala le mohlako di mo tseneletše, a kitimela go mmagwe gore a mo thuše, yena le morwedi wa gagwe. Mokgekolo le ge be a fepa yena le morwedi wa gagwe, ga se a ka a itshwenya ka go mo hlohleletša gore a yo nyaka mošomo.

Ka baka la go rata tumo le go rorišwa, o be a fela a rekela Georgina diaparo tše dibotse tša maemo go feta makgarebe ka moka a ga Dikgale le ga Mamabolo. Go iša pele o be a nyatša Leslie yo e bego e le moratiwa wa Georgina ka ge a be a se na sa gagwe, gomme megabaru ya gagwe ya mo dira gore yena le morwa wa gagwe Karel ba gapeletše le go kgethela Georgina gore a nyalwe ke Alfred yo e bego e le kgoši. Ba be ba lebeletše mahumo a bogoši a Alfred gomme ba se na taba le gore o be a feta Georgina ka mengwaga ye masometharo. Bobedi bja bona, mokgekolo le morwa wa gagwe Karel, ba be a se na taba le dinyakwa tša Georgina le ge e le lethabo la gagwe.

7.4.2.2 Karel

Tatago Georgina, e lego Karel o tšwelela a na le boitshwaro bja go se loke ebile ga a na taba le gore o kweša mang bohloko. Motho yo a kwešitšwego bohloko ke Georgina ka baka la ditiro le megabaru ya tatagwe. Karel, letlakaleng la 8-9 la puku ye ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* o hlagišwa bjalo ka motho wa go se hlokomele tšhelete le mahumo ka ge a ile a phuphura le go fetša lehumo la mohu mosadi wa gagwe mo a ilego a šala a ikgonere. Go feta fao, go se be le tlhokomelo ga gagwe go dirile go

re a se kgone go kwela mmagwe bohloko le ge a be a tšofetše O ile a itira nta a phela ka thušo ya mmagwe a se na le dihlong gobane ke yena yo a bego a swanetše go hlokomela mmagwe fela mmagwe ke yena yo a bego a mo fepa gammogo le morwedi wa gagwe Georgina.

Karel ke yena yo a bego a hlohleletša le go gapeletša Georgina gore a kgaogane le moratiwa wa gagwe Leslie, godimo ga moo o be a phela a mo dišitše bošego le mosegare gore ba se ke ba kopana le go bonana. Karel o ile a iša pele ka go senya Leslie leina le go bolela maaka ka yena go Georgina gore a mo lebale. O be a nyaka gore Georgina a tenwe ka Leslie gomme a sokološetše pelo ya gagwe go Alfred.

Ka fao, megabaru ya Karel e mo paledišitše go bona gore Georgina a ka se ipshine ka lenyalo gobane monna yo o be a le bjalo ka tatagwe ka bogolo go yena, yena o be a itebeletše a nnoši ka baka la gona go inaganela a nnoši. E be e se motho wa megabaru fela, eupša o be a hloka le botshepegi gobane o rile go bona gore Leslie o humane mahumo a rangwane'agwe a thoma go itshola gobane bohumi bja gagwe bo be bo feta bja Alfred. Letlakaleng la 11 go thwe yena le mmagwe ba rile go kwa gore Leslie o humane lefa la rangwane wa gagwe, ba thoma go itshola gore nkabe ba theeditše thapelo ya Georgina ya gore o be a ratana le Leslie, nkabe lehono a le ka mo bohuming.

7.4.2.3 Sara

Ge Nietzsche (1878:315) a iša pele o re motho ge a ka humanwa a kwešitše batho ba bangwe bohloko, o swanetše go humana kotlo yeo e tlogo mo gopotša ka mehla gore ditiro tše dibjalo ga se tša loka. Ka go realo, tiragalo yeo e tlo ba monaganong wa gagwe ka mehla gore a se dire bobbe. Ge e le Sara, mongwadi o mo tšweletša letlakaleng la 9 bjalo ka motho wa go se tshepagale le go rata go kweša Georgina bohloko. O be a itira o kare o kwela Georgina bohloko ka go mo neela maele mola a be a mo lahletša gore a kgone go fihlelela ditumo le dinyakwa tša gagwe. Sara yo e bego e

le mohlologadi, ge e sa le a tlošwa setšhila sa bohvana, o be a leka ka maatla go ithatiša Kgoši Alfred. Ke ka fao a bego a hlohleletša Georgina gore a tšhabe le Leslie ba yo nyalana kgole le gae gore yena a humane sebaka le go ikgorela tsela ya go ya go Kgoši Alfred.

Maikemišetšo a Sara a go thuša gore Leslie le Georgina ba fele ba kopana e be e le go leka go kgaogantšha Georgina le Alfred. Ke ka fao a ilego a dira gore Leslie a rekele Georgina dieta tša kgopotšo gomme a tšwela pele ka go mo hlohleletša gore a di apare. Ge a bona gore Georgina o be a tšhaba go di apara, a mo sega le go mo kwera ka go mmošša gore ga a rate Leslie. Dilo tše o be a di dira gore kgoši Alfred a tle a lemoge gore pelo ya Georgina ga e go yena, fela e go monna yo mongwe e lego Leslie. Maikemišetšo a gagwe e be e le go kweša Georgina bohloko, mola a sa lemoge gore le Alfred o be a tlo kwa bohloko.

Bonoga bja Sara bja go senya Georgina leina go Alfred bo bonagetše ka ditiro tša gagwe tše ntši. Go swana le ge a ile a yo botša kgoši Alfred gore Georgina o re pelo ya gagwe e lebitleng la Leslie. O ile a tšwela pele ka go beela Georgina molaba gore a kgonthiše gore ka nnete yena le Leslie ba be ba sa bonana ka sephiring le go botša Alfred gore Georgina o sa swere diswantšho tša Leslie tše a felago a di lebelela ge a mo gopotše. Maikemišetšo a Sara e be e le gore Alfred a tenwe ka Georgina gomme a rate yena. Ditiro tša gagwe di be di kweša le yena Alfred bohloko.

Moloišie (1953:41) o tšweletša Sara e le senokwane se segolo ebile a lweša batho. O be a fela a re ge e le bošego, a apare bjalo ka monna, a itire Leslie gore a tšwelele go Georgina yo a ilego a tšhoga gore a be a idibale. O rile go bona gore Mankopane o lemogile bonokwane bja gagwe, a ngwalela Alfred lengwalo leo ka lona a bego a mo kgopela gore a rake Mankopane motseng wa gagwe. Ge a dira bjalo o be a tšhaba gore Mankopane o tla bololla diphiri tša gagwe. O ile a hloka mahlatse gobane lengwalo leo le ile la topša ke yena Mankopane ka nama gomme a tseba seatla sa gagwe

mongwalong, a ya go kgoši go bololla sephiri sa gagwe sa go tšhošetša Georgina ka ge a lemogile gore Sara ke mošayatebogo.

Go hloka boitshwaro bjo bobotse ga gagwe go be go mo dira gore a phele a kitimela banna ba go ba le mahumo. O rile go bona gore Alfred o hlokofetše, a ya go dula le Joseph yo a humanego lefa la Leslie ka ge a be a a timeletše. O be a sa thaba ge a ekwa gore go swanetšwe go phatlalatšwa le go gatišwa dipampiring nnete ya gore Leslie ga se mmolayi. O ile a leka go ganetša Joseph go phatlalatša nnete yeo a re ge Leslie a ka kwa ditaba tša gore leina la gagwe le hlatswegile o tla boa a tšeela Joseph mahumo. O be a sa rate Joseph, o be a rata mahumo a gagwe, fela Joseph o ile a kgona go bona mekgwa le semelo sa gagwe nako e sa le gona.

7.4.2.4 Alfred

Ge e le Alfred yena, o be a tiišetša seo Nietzsche (1878:315) a se boletšego ka go re boitshwaro bo tšweletša mahlakore a mabedi, e lego la go loka le la go se loke. Ka fao, Alfred o tšwelela a na le ona mahlakore ao a mabedi. Go šetšwe go hlalošitšwe ka lehlakore la go loka leo a le tšweleditšego. Ka go realo, mo go yo tsinkelwa boitshwaro bja gagwe bja go se loke bjo Nietzsche gona letlakaleng le a rego bo swana le ge motho a inaganela a nnoši. Ke nnete gore Alfred o be a inaganela a nnoši gobane maikemišetšo a gagwe e be e le go dira gore Georgina a lebale Leslie gobane o be a šomiša monyetla ofe le ofe wo a o humanego go leka go mo lebatša yena. Moloisie (1953:10), o re Alfred o rile ge a be a bala lengwalo leo le bego le bolela gore Leslie o sentše bophelo bja gagwe ka go beka Flora, o be a fela a lebelela Georgina go bona gore a e kaba taba yeo e tla mo kweša bohloko naa. Taba ye e be e mo thabiša gobane o be a gopola go re Georgina o tla sokološetša pelo ya gagwe go yena.

Alfred o ile a se kwe bose go bona ka mo Georgina a ilego a sega ka gona ge a be a mmotša ka lehu la rangwane wa Leslie le barwa ba gagwe gobane o be a šetše a gopola le go tšhoga gore bjale ka ge lehumo ka moka le tlo

ya go Leslie, Georgina a ka tla a mo tlogela a ya go moratiwa wa gagwe. Alfred o be a fela a tšwelela bjalo ka monna wa go hloka nnete le boitshepo ka ge a be a diša Georgina. Ka matšatši a mangwe o be a uta pefelo ya gagwe go Georgina gobane o be a phela ka letšhogo la gore o tla mo tlogela a ya go Leslie, kudu ka gore Leslie e be e le mohumi bjalo.

Go se loke ga gagwe go bonala ge a ile a laela mothuši wa gagwe Samuel gore a utele Georgina ditaba tša go swarwa ga Leslie ka ge di ka tla tša mo dira gore a palelwe ke go thaba le baeng bao ba tlogo ba etela mantšibua. Le ge Alfred a leka go šireletša mosadi wa gagwe Georgina, o tšweletša kokwane ya go inaganela a nnoši gobane o ile a ba a dira maitekelo a go šireletša nnete ge a be a re go mosadi wa gagwe. “Ga o bone gore o tla itshenya leina ge o idibalela motho yo e sego monna wa gago?” Le ge go le bjalo Georgina o be a ikemišeditše go botša Alfred nnete gore ka yona nako yeo e bolelwago ya go bolawa ga Flora, o be a na le Leslie. Alfred o ile a mo homotša gore a se tšwele pele ka go bolela. O be a tseba gore Georgina o be a na le Leslie ka yona nako yeo go thwego o bolaile Flora ka yona, bjalo o be a tšhaba gore o tla bolela gore ke yena hlatse ya gagwe.

Le ge go be go sa sodiše gore Alfred o rata mosadi wa gagwe Georgina, o ile a mo kweša bohloko ka go gana go raka Sara ka gae gobane o be a ba lweša ebile a dira maitekelo a go ba kgaogantšha. Maitekelo a go swana le go re Sara o be a phela a dišitše Georgina ebile a botša Alfred ka mesepelo ya gagwe ka mehla. Bonokwane bja Sara bo kwešitše Georgina bohloko mo a ilego a yo itahlela ka nokeng gore a kgangwe ke meetse.

7.4.3 Sehlodimela, M.M: Moelelwa (1958)

Bjale ge mo go yo tsinkelwa baanegwa bao ba tšweleditšego boitshwaro bja go se loke go tšwa pukung ya *Moelelwa*. Baanegwa bao ba tlo lebelelwa ka o tee ka o tee. Ge Goldie (2007:348) a tšweletša kgopolo ya boitshwaro o re go tloga kgodišong, ngwana ga a rutwe fela go obamela le go hlompha melao ya go amana le boitshwaro, o rutwa gore a be le tsebo le kwešišo ye

e tletšego ka ga boitshwaro bja go loka go ya le ka mo a godilego a di bona. Ka go realo, maitemogelo a gagwe e ba motheo wa diphetho tšeo a di tšeago ge a godile.

7.4.3.1 Mmanare

Mmanare yo e lego mmago Moelelwa o hlagelela e le yena modu wa boitshwaro bja go se loke bja morwedi wa gagwe gobane ga se a mo godiša ka mokgwa wa maleba. O paletšwe ke go ruta Moelelwa mešomo ya ka gae ya maleba le go mo ruta gore a tle a be mosadi wa mmakgonthe. Ka go realo, go ka thwe boitshwaro bja Moelelwa bja go se loke bo tšwa ka gae. Mmanare o be a phela ka botagwa le gona o be a phela a se gona ka gae ke ka fao ba bego ba mmitša mmaleoto, ka ge e be e le mmatseleng. Bošaedi bjo bongwe bja Mmanare ke gore o be a sa kgale morwedi wa gagwe le ge e le go mo ruta mešomo. Ge mongwadi a mo hlaloša letlakaleng la 8 o re Mmanare o be a boa madileng a gapa dipudi a bile a sa tsebe gore ke yena mang.

Ge nkabe a be a phela ka gae, nkabe a ile a kgona go ruta morwedi wa gagwe molao le mešomo ya ka gae e sa le yo monnyane. Polelo ya mogologolo ya go re le kobollwa le sa le meetse go yena e be e le difefe gobane e be e le motlapa wa go dula a se gona ka gae gore a be a bitšwe mmaleoto. Ka go ba motswadi wa go dula a se gona ka gae, ke ka fao Mmanare a ilego a palelwa ke go tseba gore boJanaware ba be ba šetše ba tlwaetše go etela lapeng la gagwe.

Bophelo bjo a bego a bo phela bo be bo dira gore a se kgone go bona diphošo tša ka lapeng la gagwe. Ke ka fao SehloDIMELA (1958:9) a rego mekgwa ya setho e tšwa ka lapeng, ka kudu go bommawešo. Bjale Mmanare ka botagwa bja gagwe le go ba mmaleoto o be a se na nako ya go ruta Moelelwa mekgwa yeo ya setho le go mo neela kgodišo ya maleba. Go iša pele, batswadi ke bona bao ba swanetšego go hlokomela mesepelo ya bona, ka go dira bjalo ke gona ge ba phediša setšhaba sa ka moso. Ke

ka fao Mmanare a bonwago e le motswadi wa go hloka molao gobane a palelwa ke go ruta morwedi wa gagwe molao. Mekgwa ya gagwe ga e laetše maikarabelo le boitshwaro bja go loka, kudu ka gore bjalo ka motswadi, ebile a na le morwedi, o be a swanetše go kgonthiša gore morwedi wa gagwe o humana mabokgoni a maleba ao a tlogo mo thuša ge a ena le lapa.

O rile go humana boJanaware lapeng la gagwe, a se ba dumediše le ge e le go ba bolediša. O dio fihla ka go raga dipitša di le mo sebešong ka baka la pefelo le go ba laetša gore ga ba amogelega. Le ge a be a gopola gore ge e le gore ke bakgonyana, ba na le lenyatšo gobane ba itaola ka lapeng la gagwe mola a sa ba tsebe, o be a lebala go re ditiro tša gagwe tša go se be gona ka gae ka mehla di hlotše tšona ditiragalo tše dibjalo. O ile a ba raka ka gae e le bošego, le ge ba be ba mmotša gore ba sobeletšwe ke letšatši gomme ga ba na mo ba ka yago gona. O be a se na kwelobohloko le ge a be a kwele ka polelo ya bona go re ga se batho ba Bopedi, le gona bošego ga bo rone nta.

Ke ka fao Hare (1981:29) a rego motheo wa boitshwaro ke melao yeo e laolago setšhaba. Yona melao yeo, ke yeo Mmanare a bego a e hloka ebile a iša pele ka go e tima morwedi wa gagwe Moelelwa. O be a palelwa le ke go bona gore ka gae go dula go na le ditšhila okare ke sethopeng sa dikolobe.

7.4.3.2 Moelelwa

Ge Kekana (2000:19) a bolela ka lehlakore la bobedi la padiboitshwaro o re lehlakore la go se loke le lebane le bofokodi bja molwantšhwa bjoo bo mo dirišago ditiro tše mpe, gomme a swanelwa ke kotlo. Ka go realo, go tlo lebelelwa leeto leo molwantšhwa a swaraganago le lona

Leeto le go bolelwago ka lona mo le amana le bophelo bja Moelelwa bjo bo tšweletšago bobodu le bošaedi bja gagwe. Moelelwa o tšweletšwa a na le boitshwaro bja go se amogelege gobane o be a tšwafa. Le ge go le bjalo,

bobodu bja gagwe bo tšwa batswading ba gagwe gobane letlakaleng la 15 go thwe batswadi ba gagwe le bona e be e se batho ba go dubadubana le mešomo, le mo go bona go be go bonala bobotšwana, gomme mediro e be e ba palela. Le ge Moelelwa a tšweletšwa bjalo ka mosetsana wo mobotse bjalo, o be a sa kgone go dira mešomo yeo basetsana le basadi ba swanetšego le go lebanwa ke go e dira ka gae.

Ge Miller (2001:194-195) a otlolla ntlha ya boitshwaro o re ke kokwane yeo e amago batho ka moka ebile e lebane le boikgethelo bja batho. Ka go realo bona ba tšea sephetho sa go latela boikgethelo bja go loka goba bja go se loke. Ke ka fao go humanwago gore gantši boikgethelo bja batho bo ba kgahlanong le boitshwaro bja go loka gobane tsela ya go se loke gantši ke ye bonolo go e latela. Moelelwa ga se learogi tabeng ye gobane le yena boitshwaro bja gagwe ke bja madirwa-ka-bomo.

7.4.3.2.1 Bobodu bja Moelelwa

Go na le mešomo ye mengwe yeo a bego a e kgona ebile a e dira ka bothakga go swana le gore e be e le sethakga sa go bina, sa go letša moropa, o be a kgona go apara gabotse le go lokelela dipheta. Ka baka la bokgwari bja gagwe košeng, o ile a kgethwa go ba mamokgadi wa basetsana košeng. Ditaba tše di lebane le seema sa go re “se bone thola boreledi, teng ga yona go a baba” gobane le ge a be a le botse ka tsela yeo, o be a palelwa ke mešomo ya ka gae.

Ga se Mmanare fela yo a bego a na le seabe bobodung bja Moelelwa. Moelelwa le yena o be a amega tabeng ye ka gore o be a gotše e le lekgarebe, ka fao o be a swanetše go ithuta go tšwa go batho ba bangwe. O ile a ikgethela go ba le boitshwaro bja go se loke ka ge a be a tseba gore makgarebe a go lekana le yena a tseba mešomo ya ka gae. Ge go hlalošwa ka bobodu le go se kgone go apea ga Moelelwa letlakaleng la 9 go thwe bogobe bja gagwe e be e eba potsa ya go ganwa le ke mpša ya gabo Abanthate.

Godimo ga moo, ka matšatši a mangwe o be a re ge a tsoga a ikgethele go se alole le dikobo tša gagwe. O be a dio tšwa ntle le dihlong gomme mantšibua a fo fata le go tsena gona ka moo o kare ke kgogo e tsena ka segoleng. Ge e le ka ngwakong wa gabo gona le leswielo le be le sa tsebjwe, go be go swana le sethopeng sa dikolobe. Mantšibua ge ba yo robala ba be ba dio fatafata gore ba humane sekhutlwana se ba ka fihlago hlogo gona.

Bohlatse bja go re Moelelwa o be a sa nyake go ithuta mešomo bo tšweletšwa ke SehloDIMELA (1958:26) ka go re ge ba be ba mo kgala le go mo lemoša bohlokwa bja go tseba mešomo ya ka gae, yena o be a sa longwe ke nta. O be a fela a ikhomotša ka go re yena o tla thoma go šoma mola e le mosadi, a na le lapa'. O be a lebala seema sa go re "Tlogatloga e tloga kgale, modiša wa kgomo o tšwa nayo šakeng", le sa go re Thutelabogolo e a roba. Tšona diema tše ge di hlalošwa di ra gore motho o swanetše go ithuta mešomo e sa le yo monnyane. Ga go bonolo go thoma go ithuta mošomo o šetše o gotše gobane e tla go palela.

Moelelwa o ile a phetha seo Lemmon (1962:150) a se boletšego ge a re go tšea sephetho go hlola thulano yeo e tlišwago ke gore ge motho a lebane le gona go tšea sephetho, o swanetšwe ke go ba le kgetho e tee fela e sego tše pedi. Ke ka fao Moelelwa a ilego a tšea sephetho sa go kgetha tsela ya go se loke ka gobane gantši e le yona ye bonolo go ya le ka mo Lemmon a šetšego a boletše. Tsela yeo Moelelwa a e kgethilego e bile ya go šala bobodu bja gagwe morago le go se rate go ithuta go apea.

Le ge a be a tseba gore boJanaware ba tliilo mo etela ka gae, o be a sa ke a itshwenya ka go swiela ka gae pele baeng ba fihla. O swiela mola ba le gona o be a sa swabišwe ke lerole leo le bego le tletše ka ntlong gammogo le dikotikoti tšeo di bego di le mo lebatong. Botlapa bja gagwe bo be bo sa bo mo ješe dihlong gobane ga se boJanaware fela bao a ba dumeletšego gore ba mo etele ka gae. Le bagwera ba gagwe ba basetsana ba be fela ba

mo etela gomme yena a se na taba le gore lebato la gabo le be le tletše ka meletelete ebile le tupa lerole.

Le ge Moelelwa a be a phela a re yena o tla ithuta mešomo mola e le mosadi a na le lapa, seo ga se a ka a se dira. Ge a be a le motseng wa gagwe Swatseng, bomotswala wa Janaware bao ba bego ba tlile go tlo bona ngwana, ba ile ba humana ka gae go swana le sethopeng sa dikolobe. Sehlodimela (1958:29) o re ntlo e be e tletše ka melete, e le maphušuphušu, le ge e be e le mosegare go be go kwagala magotlo ao a bego a rakadišana ka ntlong. Maloko a dikgogo a be a bonala kae le kae ka gare ga ntlo. Ge e le mafehlo, ditelo le dingetana di be di gašane le ngwako.

Moelelwa o ile a leka go ba apeela, fela bogobe bja gona e be e le potsa ya go gana go metšega. Ge e le morogo wona o be baba letswai la go šiiša okare o tla phumula motho leleme ge a o ja. O be a šetše a lebetše polelo yela ya gagwe ya o tla ithuta ge a na le lapa la gagwe. Go molaleng gore Moelelwa o be a sa lemoge gore thutelabogolo e a roba ka nnete.

Moelelwa ge a be a le Swatseng, o be a swana le mmagwe ka go rata lenao le go phela ka botagwa. E rile ge Janaware a boa makgoweng ga se a mo humane ka gae le gona o boile a tagilwe mola legae le be le hlagetše. Botlapa bja gagwe bo mo paledišitše le go ya kgonyeng gomme o be a itlwaeditše go rutlolla mašaka gore a bešetše. Taba ya bohloko ke gore le ngwana o be a sa mo hlokomele ka tshwanelo. Sehlodimela (1958:32) o tšweletša seswantšho sa masetlapelo ka go re Moelelwa ge a fihla ka gae a humana Janaware a boile makgoweng, o be a bile a šitwa ke go ema, ngwana ka mohlana a lekeleditše hlogwana ebile a kgamathetše ka mamina. Tše ka moka di direga mola yena mmagwe, e lego Moelelwa a se na taba gobane o be a khoše madila.

7.4.3.2.1 Go hloka tlhompfo le lenyatšo ga Moelelwa

Miller (2001:300) o iša pele ka go re boitshwaro bo lebane le diphetho tšeo motho a di tšeago, ka kudu ge a ikhumana a na le dikgopolo tšeo di thulanago. Boitshwaro bja motho yo mobjalo bo laowa ke boikgopolelo bja gagwe le diphetho tšeo a tlogo di tšea malebana le seemo seo a lego go sona.

Boitshwaro bja go se loke bja Moelelwa bo be bo se mešomong ya ka gae fela. O ile a sega le go bitša Nakampe setlatla ge a be a ipatametša go yena le go mmolediša ka tša lerato. O ile a mo tsutsumetša ka mantšu ntle le go mo kwela bohloko, gomme a iša pele ka go mo nyefola pele ga bagwera ba gagwe. Ditiro tša gagwe tšatšing leo di be di swana le gore o be a mo hlobotše ditšwalo. Ke ka fao SehloDIMELA (1958:18) a rego Nakampe o ile a ba a nyaka go wela fase ka go fela moko.

Ga a hlomphe setšo sa gabo gobane o fo dumela go ratana le Janaware wa Moswatse a sa mo tsebe le go mo tseba. Godimo ga moo o dumelela gore masogana a ralokele lapeng la gabo ntle le tumelelo ya mmagwe. Janaware le Sekesepense ba be ba ehlwa ba boaboa lapeng la gaboMoelelwa, go ka thwe ke yena yo a ba bontšhitšego gore lapa la gabo ga le na molao. Go iša pele, Moelelwa o be a itaola, gobane ge nkabe a be a hlompha mmagwe le lapa labo, o be a ka se dumelele masogana a Maswatse gore ba tle ka gabo mola ba sa tsebjwe ke motho. Ke ka fao le bona boJanaware ba rilego go tlogela mošomo ba gopola go ya gaboMoelelwa gomme le yena a ba dumelela ntle le go gopola gore mmagwe o tla reng ka taba yeo.

Le ge a be a tseba gore boJanaware ba tlilo mo etela ka gae, ga se a ka a itshwenya ka go swiela ka gae, pele baeng ba fihla. O swiela mola ba le gona o be a sa swabišwe ke lerole leo le bego le tletše ka ntlong gammogo le dikotikoti tšeo di bego di le mo lebatong. Ka go lemoga mafokodi a gagwe a go se kgone go apea, o ile a kgopela Mokgadi gore a apeele baeng ba gagwe boJanaware ka go tseba dipotsa tšeo a phelago a di apea. O be a

tšhaba gore botlapa bja gagwe bo tla tšwelela nyanyeng. Le ge go le bjalo, taba yeo e be e sa mo tshwenye le go mo hlohleletša gore a ithute mešomo ya ka gae. Ka gona go hloka phišego ya go kgona mešomo, o be a fela a iphora le go ikhomotša ka go re yena o tla ithuta mešomo mohla a na le lapa. O be a lebala gore ya lema e lemetše.

Go hloka tlhomphe go gagwe go mo paledišitše go kwešiša pefelo ya mmagwe ge a rile go fihla ka gae a raka boJanaware ka ge le go ba tseba a be a sa ba tsebe. Ke ka fao Moelelwa a ilego a sola ka mokgwa wo mosadimogolo a swerego boJanaware ka wona, gomme a lla ka pelo ye bohloko a fetša a tšere lehlakore la masogana ka go ba šala morago. O ile a itebatša ka moka tša Bopedi, a fura lela motse wa gabo, batho ba gabo, gammogo le setšo sa gabo. Ditiro tša gagwe tša go tlogela lapa la gabo le go tšea lehlakore la masogana a Swatseng di laetša lenyatšo go mmagwe gammogo le go setšo sa gabo. Boitshwaro bjo bobjalo bo kgahlanong le kgodišo ya tikologo yeo a goletšego go yona.

Go gatela pele ka go tšweletša lenyatšo la Moelelwa le go hloka tlhomphe go bonala ge a ile a ikiša bogadi le go inyadiša Maswatseng. Ga se a ka a naganela mmagwe le go mo kwela bohloko gore o tlo šala a mo nyaka le go segwa ke batho ba tikologo ya gabo ka baka la ditiro tša gagwe. Sepheto seo Moelelwa a se tšerego sa go tšhaba gae le masogana a Maswatse se laeditše go hloka ponelopele le go palelwa ke go šomiša bohlale go yena. Ga se a ka a naganela pele go re mohlomongwe Janaware o tla re go fihla mo ba yago a mo hlanogela ka ge a be a sa tsebe boyo bja bjona. O ile a dumelela go gapšwa ke maikutlo, a ba a fahlwa ke lerato mola a fura lela segagabo ka go kgetha go tšea lehlakore la lesogana leo a sa le tsebego gabotse, le go tseba botšo bja lona kgahlanong le mmagwe yo a mo tswetšego.

Go hloka ponelopele ga gagwe go mo paledišitše go nagana go re mo ba yago gona Janaware a ka no ba a na le mosadi gomme yena ba ka mmolaya ntle le gore mmagwe a mo hloboge le ge e le go bona lebitla la gagwe. O

ile a palelwa ke go gopola gore tše a di dirilego ke go ikgaogantšha le badimo ba gabo ka go inyadiša ntle le go rerwa. Ka go realo, badimo ba gabo ba be ba ka se tsoge ba tsebile fao hlogo ya bona e lego ntshe. O itherile, a ba a inyadiša ntle le go re mmagwe a amogele magadi a gagwe le go hlabiša bakgonyana, ka lehlakoreng le lengwe le yena ga se a ka a ja dipute.

7.4.3.2.2 Moelelwa o dirile go re Maswatse ba nyatše batho ba Bopedi

Covington (2016:4) o tlaleletša Childress le Macquarrie (1986:67) ditemaneng tša peleng ka go re boitshwaro bo amana le setšo sa motho gammogo le melao ya setšhaba. Moelelwa o ile a inyadiša le go ikiša bogadi ntle le go rerwa. Le ge go le bjalo, ba gaboJanaware ba ile ba mo amogela ka atla tše pedi, ba ba ba keteka go goroga ga gagwe le ge ba se ba phetha setšo ka go mo nyala ka mokgwa wa maleba, e lego go mo ntšhetša magadi. Ba mo amogetše ka lethabo le go mo dira gore a bolele polelo ya bona le gona ba mo hlobola diaparo tša gagwe tša Sepedi gore a apare tša bona ka ge e le ngwetši ya bona.

Ka go realo, bona Maswatse a gaboJanaware ba be ba swanetše go latela melao ya setšo ka go ya gaboMoelelwa gore ba tsebane le bona ba be ba mo ntšhetše magadi. Taba ya gore ba ile ba mo amogela fela ntle le go dira seo e laetša gore ba be ba se na taba le setšo sa gabo ngwetši ya bona, e lego Moelelwa. Godimo ga moo, o ile a belegela ngwana wa leitšibolo nageng e šele ntle le gore mmagwe a mo mmeye setswetši.

Bobodu bja gagwe bo be bo dira gore Maswatse ba nagane gore gagabo go phelwa bjalo, ka fao taba yeo e dirile gore ba se hlomphe batho ba Bopedi. Go feta fao o be a tšwafa mo e lego gore ge a be a swanetše go ya mašamong, o be a khuta ka go no phela a duletše go nyantšha ngwana.

Go iša pele ke go re o be a sa kgone go apea, bogobe bja gagwe bo be bo ganwa ke mpša ya gabo Abanthate. Ka ge Janaware a be a mo rata, o be

a leka go uta bobodu bja gagwe ka go no kgotlelela dijo tša go se apewe gabotse. Ka gona Janaware o be a re ge a eja, a humane dijo tša mosadi wa gagwe di gana go metšega ka baka la go se apewe gabotse le go se butšwe. Ka go se rate go nyamiša mosadi, o tla no iphumulaphumula matsogo, a beele mogopo kua kgole, a nwe meetse a itshepelele. Ka go realo, Maswatse ba be ba makatšwa ke ditiro tša gagwe, ebile ba sa kwešiše gore o godišitšwe bjang.

Go hloka ponelopele le bobodu bja gagwe di dirile gore a kitimele go šomiša tšhelete yeo Janware a bego a e rometše pele a tsebišiša gore ke ya go lema mašemo. Le ge a be a se a tsena sekolo, gobane o be a sa kgone go bala, o be a swanetše go gopola gore pele a e šomiša a kwe diteng tša lengwalo. Ka gona, o ile a ya ga Matšhiphisane gomme a šomiša tšhelete yela bošaedi le gona ka moka ga yona. Ralebenkele o be a thabišitšwe ke go bona Moelelwa a feleletša tšhelete yeo a bego a e swere gomme a mo lebatša le go mo foraforetša ka go mo fa dimphonyana gore a se ke a lemoga gore o bolailwe. Ka go realo o ile a palelwa ke go šomiša tšhelete yeo ka bohlale le gona go gopola seema sa mogologolo sa go re mpa ke ngwana e a beelwa.

Ka baka la go se be le tlhokomelo ga gagwe, ba gaboJanaware ba ile ba makatšwa ke go bona a bile a sa leme, ba tsebiša Janaware yo a bego a šoma go la Gauteng. Ba be ba šetše a mmone gore mekgwa ya gagwe e be e phamogile ebile e be e se mosadi wa mmakgonthe. Ba ile ba šišinya go Janaware gore bokaone ke ge a ka mo tlogela gore a nyale mosadi wa segagabobona wa go ba le botho gammogo le go hlompha setšo sa bona.

Ga se gore Moelelwa o be a sa lemoge gore ditiro tša gagwe ga di amogelege, o be a šetše a kakatletšwe ke bobodu mo a bilego a be a se sa na le dihlong. Ke ka fao a rilego ge a seno fihla gae, a humana Janaware a sa ile ga mmagwe, a thoma go lwa le menagano ya gore na a swiele lapa le mekgotha pele monna a boa goba bjang. Fela seo se mo paletše ka ge a be a keketilwe ke madila.

7.4.3.3 Janaware

Le ge e le motšwantle, yena le mogwera wa gagwe Sekesepense ba kitimela go loša makgarebe a Bopedi ba sa tšhabe go re masogana a fao a ka lwa le bona. Ba be ba itaola ka go boaboa lapeng la gaboMoelelwa ba itirile bakgonyana mola ba se ba itsebiša. Godimo ga fao, ba ile ba dumelela kamano ya bona le basetsana gore e ba dire go re ba lahlegelwe ke mošomo. Ba tsentšha nnothisi ya go tlogela mošomo ka gore mong wa bona o ba ganetša go tšwa ka gae gomme bona ba phegelela go re ba bonane le Moelelwa le Mokgadi.

Janaware o ile a mo tšhabiša go tloga Bopedi a mo iša Swatseng ntle le go mo nyala ka tshwanelo. O be a sa gopole gore ngwetši e a laiwa le go rutwa molao pele e eya bogadi. Ge a fihla gae a boa Makgoweng o rile go humana motse wa gagwe o swana le sethopa sa dikolobe, a betha Moelelwa go fihla a idibala. A phetha ka go mo šupa tsela ya go ya Bopedi a mo hlokiša tšhelete ya go reka dijo leetong la gagwe la go boela gae. O ile a itebatša gore le yena o na le seabe tabeng ya go hloka molao ga Moelelwa gobane o mo tšhabišitše ntle le go rerwa.

7.5 MOLWANTŠHWA WA KANEGELO YA BOITSHWARO

Ge Groenewald (1993:15), a bolela ka kanegeloboitshwaro o re molwantšhwa wa morero wa kanegelo ya mohuta wo ke motho wa maemo goba wa ka mehla, yo a nago le bofokodi, gomme o ya fase ka baka la bofokodi bja gagwe, fela mafelelong o a lebalelwa. Ge Serudu (1989:33) a hlaloša molwantšhwa o re ke yena mogale goba mogaleadi wa padi, papadi goba kanegelokopana. Ke yena yoo a rwelego mathata le maima. Ditiragalo ka moka di lebišitšwe go yena ebile ke yena yo a tanyago šedi ya mmadi ka meragelo ya gagwe.

Ka fao ge, go yo tsinkelwa dipuku tše pedi tše, e lego *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* le *Moelelwa* go lebeletšwe molwantšhwa go ya le ka mo Groenewald a hlalošitšego ka gona.

7.5.1 Moloisie, R.B.L.: *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* (1953)

Georgina le Leslie ba tšwelela e le bona balwantšhwa ba padi ye. Bobedi bja bona ke batho ba maemo ebile e le bona baanegwathwadi ka ge ditiragalo tša gona di dikologa godimo ga bona.

7.5.1.1 Batho ba maemo

Go ya ka diteng tša puku ye, Georgina le Leslie ke baanegwathwadi ebile ke balwantšhwa. Ka go realo ke bona batho ba maemo.

7.5.1.1.1 Georgina

Georgina e be e le lekgarebe le lebotse la go ratega le go hlompša ke batho ba motse wa gabo. Bobotse bja bagwe bo be bo oketšwa ke gore o be a apara diaparo tše dibotse tša theko ya godimo go feta makgarebe ka moka a motse wa gabo. O be a hlompha batswadi ba gagwe kudu mo a ilego a ba a dumela ge ba mo kgaogantšha le moratiwa wa gagwe wa pelo e lego Leslie. O dumetše go nyalwa ke kgoši Alfred yo a bego a sa mo rate fela o dirile seo ka ge a be a theeletša le go latela melao ya ka gae. Maemo a gagwe a ile a hlatlošetšwa pele ke ge a ile a ba mmakgoši, mosadi wa kgoši Alfred.

7.5.1.1.2 Leslie

Le ge Leslie a thomile ka bohloki, maemo a gagwe a tšweletšwa ke go ba le nnete ga gagwe. O be a na le leratorato gobane o rile go lemoga gore ba

mo amogile moratiwa wa gagwe Georgina yo a ilego a nyalwa ke kgoši Alfred, a fetša le pelo ya gagwe gore ga go na motho yo mongwe yo a tlogo mo rata bophelong bja gagwe ka moka. Le ge a ile a nyala Flora, o be a sa mo rate, ke ka fao a bego a sa dule le yena. Le ge go le bjalo, o ile a tšwela pele ka go ba le nnete gobane o be a mo hlokomela.

Morago ga go humana lefa la rangwane wa gagwe yo a ilego a hlokofala, o ile a ba mohumi gomme lehumo la gagwe le be le bile le feta la kgoši Alfred. Ka go realo maemo a gagwe a ile a godišwa ke bohumi bja gagwe.

7.5.1.2 Mafokodi a bona

Le ge e be e le batho ba maemo, ba be ba na le mafokodi ao a ilego a ba iša fase ka ge ba ile ba gapeletšega go ba le boitshwaro bja go se loke. Bjale ge, go yo tsinkelwa mafokodi a Georgina le a Leslie ditemaneng tše di latelago.

7.5.1.2.1 Georgina

Ge e le Georgina yena, bofokodi bja gagwe e bile go re o hlomphele batswadi ba gagwe ka go dumela go nyalwa ke monna yo a bego a sa mo rate. Le ge a be a tseba gore se se diregile ka baka la megabaru ya batswadi ba gagwe, o ile a dumela go nyalwa ke kgoši Alfred le ge pelo ya gagwe e bego e se go yena ka ge a tseba gore ka setšo o swanetše gore a ba hlomphe le go obamela melao ya bona. Godimo ga gore o be a sa mo rate, Alfred o be a mo feta ka mengwaga ye masometharo. Ka maitekelo a go leka go thabiša batswadi ba gagwe, monna wa gagwe le setšhaba, o be a dula a le mo manyaming gobane o be a dula a gopotše moratiwa wa gagwe Leslie. Ke ka fao Moloisie (1953:13) a rego Georgina o be a dula a lebeletše diswantšho tša Leslie. Ka matšatši a mangwe o be a fela a mo lora a phela gomme seo se be se mo tshwenya kudu pelong. Le ge sefahlegong a be a bonala e ke o thabile, fela pelong o be a se a thabe le gatee.

Tše ka moka o be a di dira gore a thabiše batho ba bangwe mola yena a lebetše ka dinyakwa tša gagwe, e lego lethabo la gagwe. Bofokodi bja gagwe bo tšweleditšwe ke tlhompho yeo a bego a na le yona gobane e mo tšeetše lethabo ka go mo palediša go aga motse le moratiwa wa gagwe.

7.5.1.2.2 Leslie

Ge e le Leslie ka thokong ye nngwe, bofokodi bja gagwe bo tšweleditšwe ke lerato la gagwe go moratiwa wa gagwe wa pelo e lego Georgina. Ka lebaka leo, o ile a se dumelele pelo ya gagwe gore e rate motho yo mongwe ntle le yena Georgina. Le ge a be a sa kwane le taba ya go re moratiwa wa gagwe a nyalwe ke motho yo mongwe, o ile a hlompha sephetho seo Georgina a se tšerego sa go dumela go aga motse le Alfred. Ka fao, o be a ikemišeditše go hwa a se a ka a bulela motho yo mongwe pelo ya gagwe ntle le Georgina. Ke ka fao a ilego a se sa bona mohola wa go phela. O rile go swarelwa molato wa polao ya mosadi wa gagwe Flora, a loga maano a go tšwa kgolegong gomme a ikela le naga a ba a tlogela mahumo ao a bego a a tlogeletšwe ke rangwane wa gagwe. O be a se sa bona mohola wa go phela ntle le Georgina moratiwa wa gagwe wa pelo.

Ka go realo, bofokodi bja gagwe bo dirile gore a itime lethabo ka go beka mosadi yo a bego a sa mo rate, e lego Flora. O ile a ikemišetša go rwala maikarabelo a molato wo a sa o dirago ka ge a be a šireletša seriti sa moratiwa wa gagwe Georgina, gobane o be a sa nyake go mo senya leina ka go bolela gore nako yeo Flora a bolailwego ka yona o be a na le Georgina. O rile go pharwa ka molato wa polao a tšhaba motseng wa gabo a tlogela mahumo a gagwe gomme a dula bohloking.

7.5.1.3 Ba hwetša kotlo

Bobedi bja bona, Georgina le Leslie ba ile ba humana kotlo yeo e ilego ya thatafiša maphelo a bona. Ba phetše boima, ba se na lethabo gobane ba be ba se ba thabišwa ke manyalo a bona.

7.5.1.3.1 Georgina

Le ge a be a sa rate Alfred, o ile a leka go gapeletša lethabo le go mo hlompha bjalo ka monna wa gagwe. Le ge go le bjalo, o be tlaišwa ke ditoro le menagano ye e bego e fela e kgabola pelong ya gagwe mabapi le moratiwa wa gagwe Leslie. Godimo ga fao, Sara o be a mo hloriša ka go mo tšhošetša le go itira okare ke yena Leslie ge e le bošego. O be a apara diaparo tša banna gomme mo tšhošetše go fihlela a idibala. O be a dira bjalo gore Alfred a tle a gopole gore Georgina o gapa tše tšhweu gomme a tle a kgaogane le yena. Tiragalo ye e be e mo hloriša le go mo hloba boroko.

7.5.1.3.2 Leslie

Leslie le yena ga se a ka a ipshina ka go aga lapa. La mathomo o ile a lahlegelwa ke moratiwa wa gagwe Georgina ka ge a ile a nyalwa ke kgoši Alfred. Taba ye e mo kwešitše bohloko mo a ilego a ba a itahlela ka go nyala Flora yo a bego a sa mo rate. Le ge a be a sa dule le yena ka gore o be a sa mo rate, o be a mo hlokomela ka go mo fa tšhelete kgwedi ye nngwe le ye nngwe. Ke go re o be a nyetše ka leina fela. Morago o ile a pharwa ka molato wa polao ya mosadi wa gagwe Flora, o ile a ya kgolegong, a swaretšwe molato wo a sa o dirago. Taba ye e mo kwešitše bohloko ka ge a be a se na molato, fela ka baka la gore o be a se sa bona bohlokwa le mohola wa bophelo lefaseng, a ipha naga a tlogela mahumo le dilo ka moka morago. O be a phela gabohloko gobane o be a phela nageng ka ge a be a bitšwa mmolai. O be a lahlegetšwe ke tshepo ya gore tšatši le lengwe a ka ba a tla a hwetša lethabo bophelong bja gagwe.

7.5.1.4 Ba ya fase

Ge Groenewald (1993:15) a hlaoša go ya fase ga molwantšhwa o nepiša ge a lebana le mathata leetong la gagwe la bophelo. Ka nako mathata ao a tlišwa ke ditlamorago tša ditiro tša gagwe.

7.5.1.4.1 Georgina

Georgina o be a tlišwa ke gore o be a dula le monna yo a bego a sa mo rate. O be a tshwenywa ke ditiro tšeo a bego a phela a na le tšona ka Leslie. Pelo ya gagwe e be e sa kgone go sokologela go Alfred gore a mo rate. O be a phela a idibatšwa le ke ge a be a ekwa ditaba tša go nyamiša ka ga Leslie. Bjalo ka mmakgoši, o ile a ba a tšea sephetho sa go ipolaya ka go itahlela ka bodibeng gore a kgangwe ke meetse. Godimo ga moo, o be a tlišega moyeng ka go phela a hlokofetše ka baka la go gopola le go hlolosela Leslie.

Sara ke yo mongwe yo a bego a tliša Georgina ka ge a be a phela a dira maitekelo a go mo kgaogantšha le monna wa gagwe kgoši Alfred. Godimo ga fao, o be a phela a mo tšhošetša ka go apara diaparo tša banna gomme a ye go yena a itira Leslie. Se se be se mo tshwenya gobane o be a re go bona seriti seo a bego a gopola gore ke Leslie, a idibale. Ka go realo o be a phela a le manyaming le go itswalelela ka ntlong. O iša pele ka go gobošwa ke ge kgoši Alfred a ile a gana go raka Sara ka gae gomme yena Georgina a ya le naga a leka go iphošetša ka bodibeng gore a kgangwe ke meetse.

7.5.1.4.2 Leslie

Leslie e bile yena moanegwa wa go ya fase / o išwa fase gobane o ile a pharwa ka molato wa polao ya Flora le go tšhaba motseng wa gabo gomme

a lahlegelwa ke mahumo a gagwe ka moka. Leina la gagwe le ile la gobošwa ka ge a be a bitšwa mmolai. O be a phela nageng yeo e sego ya gabo bjalo ka mohlaki ka gobane gagabo o be a tšhaba go ya, ke ka fao a ilego a ikemišetša go phela ntle le mahumo a gagwe. Ka go realo o be a swana le motho yo a hlokofetšego.

7.5.1.5 Ba a lebalelwa

Ka ge molwantšhwa e le yena yo a tanyago šedi ya mmadi, ebile mmadi a itswalanya le yena gobane meragelo ka moka ya puku e dikologa godimo ga gagwe, o a lebalelwa mafelelong. Go ya ka puku ye, balwantšhwa ke Georgina le Leslie gomme ditiragalo tša yona ka moka di dikologa go bona. Le ge ditiro tša bona e ka ba tšeo di sa lokago, mafelelong ba a lebalelwa.

7.5.1.5.1 Georgina

Alfred o be a tseba gore pelo ya Georgina ga e mo go yena, e go Leslie. Ke ka fao a bego a re ge a ekwa ditaba tša go ama Leslie, tšeo a tsebago gore di tla nyamiša le go kweša Georgina bohloko, a leke go mo utela tšona. Le ge a be a tseba gore Georgina o fela a bonana le Leslie ka sephiring, o be a no tšwela pele ka go mo lebalela le go itira eke o be a sa tsebe. Bophelong bja gagwe ka moka ge a be a na le Georgina o be a kwešwa bohloko ke go lemoga gore pelo ya mosadi wa gagwe ga e mo go yena. O be a tseba gore Georgina o na le diswantšho tša Leslie tšeo a felago a di lebelela ge a mo gopotše. Le ge Georgina a be a fela a mmotša serokaphatla gore o sa rata Leslie, o ile a no tšwela pele ka go mo lebalela go fihlela ge a hlokofala ka pelo ye bohloko.

7.5.1.5.2 Leslie

Leslie o ile a lebalelwa ka ge leina la gagwe le ile la hlatswega gobane go humanwe gore ga se yena a bolailego Flora, le gona Flora, o be a phela

gomme bjale a tsebjwa ka leina la Martha. Se se dirile gore batho ba lemoge gore e be e se yena mmolai gobane nnete e be e tšwelweditšwe ntle. Ka lebaka leo, Flora yo e bego e le mosadi wa gagwe, o ile a mo lebalela ka go tseba gore Leslie ga se nke a mo rate, o be a rata Georgina. Godimo ga moo, o ile a lokolla Leslie gore a age motse le moratiwa wa gagwe Georgina ka gobane pelo ya gagwe e be e le go yena.

7.5.2 SehloDIMELA, M.M.: *Moelelwa* (1958)

Ge go sokologelwa pukung ya Moelelwa go lebeletšwe seo Groenewald (1993:15) a se bolelago ge a re molwantšhwa wa morero wa kanegelo ya thuto goba boitshwaro ke motho wa maemo goba wa ka mehla, yo a nago bofokodi, gomme o ya fase ka baka la bofokodi bja gagwe, fela mafelelong o a lebalelwa. Go yo tsinkelwa mehlala ya maleba go lebeletšwe Moelelwa bjalo ka molwantšhwa pading ye.

7.5.2.1 Motho wa maemo

Moelelwa yo e bego e le kgarebe ye botse ya go ratwa ke batho, o be a tumile ka bokgoni bja gagwe bja go bina le go ikapeša gabotse. Godimo ga moo o be a kgona go betha moropa ge ba le košeng mo a ilego a kgethwa go ba mmamokgadi wa basetsana košeng. Ka go realo, masogana a motse ka bontši a be a mo duma le go mo kganyoga, ba duma eke ba ka mmolediša ka tša lerato. Ba bantši go swana le Nakampe ba ile ba itekela gomme ba palelwa. Bobotse bja gagwe, go kgona go bina le go betha moropa di mo file maemo motseng wa gabo.

7.5.2.2 Bofokodi bja gagwe

Bofokodi bja Moelelwa e be e le go tšwafa, go palelwa ke mošomo wa ka gae, go swana le go hlwekiša legae le ge e le go apea. Ka gabo go be go dula go tšhilafetše go swana le sethopa sa dikolobe, lebatso le tletše ka

meletelete gomme go tupa lerole. Le ge go le bjalo, Moelelwa o be a sa longwe ke nta ka lebaka leo. O be a lebala gore thutela bogolo e a roba le gona le kobja le sa le meetse.

Bjalo ka mosetsana goba lekgarebe, Moelelwa o be a tseba gore bagwera ba gagwe ba tseba mešomo ya ka gae go mo phala fela se se be se sa mo tshwenye le gatee. Tšatši le boJanaware ba bego ba etetše gaboMoelelwa, o ile a kgona go bona gore legae la gabo le ditšhila, ke ka fao a ilego a thoma ka go swiela ntlo pele a ba tsentšha ka gare. Ge e le tša go apea tšona, ka go tseba bofokodi bja gagwe, o ile a kgopela mogwera wa gagwe Mokgadi gore a apee baeng gobane o be a tseba gabotse gore bja gagwe bogobe bo ganwa ke dimpša. Mpša ya gabo, Abanthate e be e sa je dijo tša go apewa ke yena.

7.5.2.3 O ya fase

Turiel (1983:3) ge a hlaloša boitshwaro o re bo lebane le melao yeo e beakantšwego gomme e laola ditiro tša batho, phedišano le tshwaro ya bona, gomme e šomišwa go ahlola ge go na le bao ba tshetšego melao yeo. Moelelwa ka go se latele melao ya segagabo, o ile a ikiša fase ka go inyadiša mola a se a rerwa gobane o ile a no tšwelela le Janaware bjalo ka mosadi wa gagwe kua nageng ya Maswatse. Le ge Maswatse ba ile ba mo amogela ka atla tše pedi, le go mo hlabiša, ba ile ba hloka ba gaboMoelelwa bao ba ka rerišanago le bona mabapi le lenyalo la bana ba bona.

Maswatse ga se ba laetše tlhompheo gobane nkabe ba ile ba ya gagabo gore ba rerišane le bona ka ge Moelelwa e le ngwetši ya bona. Taba ye e dirile gore ba mo tšeele fase gammogo le setšo sa gabo sa Bopedi ka gore o inyadišitše. Ke ka fao ba ilego ba se itshwenye ka go mo romela gae gore a yo belegela ngwana wa gagwe wa leitšibolo gona.

Botlapa bja gagwe bo dirile gore Maswatse ba lemoge gore ga se a rutwe molao go tloga gae. Ba be ba mo sega le go bolela ka yena gobane legae

la gagwe le be le sa hlokomelwe le sa swielwe ebile le tletše ka meletelete go swana le ka gabo kua Bopedi. Ge bo motswala wa Janaware ba be ba mo etetše le go tlo bona ngwana, ba humane dibjana di hlakahlakane ka ntlong le dijo tšeo a ba apeešego tšona di be di sa jege ka lebaka la gore e be e le potsa le go se apewe gabotse.

Ka mokgwa o a bego a tšwafa ka gona, le go ya kgonyeng o be a sa ye gobane ge Janaware a boa Gauteng o ile a humana mašaka a rutlomolotšwe ebile a bešeleditšwe bjalo ka dikgong. Ge go be go iwa mašemong, o be a sa rate go šoma, se a bego a dulela go se dira e be e le go nyantšha ngwana lebaka le ka moka gore a se ke a yo šoma

Ba bogadi bja gagwe ba ile go lemoga gore Janaware o nyetše mosadi wa go tšwa Bopedi wa go tšwafa le gona wa go hloka maikarabelo, ba napa ba rera gore Janaware a mo tlogele gomme a nyale mosadi yo mongwe le gona e be motho yo ba mo tsebago.

7.5.2.4 O humana kotlo

Janaware o rile ge a fihla gae a boa makgoweng, a befedišwa ke go bona botlapa bja Moelelwa le seemo sa motse wa gagwe wo o bego o šetše o fetogile o swana le sethopeng sa dikolobe. O ile a mmetha go fihla a idibala ka baka la go se leme mašemo a gagwe gobane tšhelete yeo a bego a e rometše gore e leme mašemo o ile a e šomiša bošaedi ka go reka dijo le dilo tše dingwe tša go hloka mohola.

Mafelelong Janaware o ile a mo raka gore a boele gae Bopedi gomme a mo hlokiša le tšhelete ya go reka dijo tseleng. O be a rakilwe bjalo ka mpša ka baka la bobodu bja gagwe. SehloDIMELA (1953:33) o re tšhelete ye a e neilwego e be e le ya setimela fela, ge e le ya dijo ya ba "*Ndoda ya zibonela*" mo tseleng, ke go re o tla itebalebela le go itogela maano a go di humana.

Ka ge kamano ya Janaware le Moelelwa e be e se ya ka ya rerwa, go be go se bohlokwa gore ba gabo Janaware le ba gabo Moelelwa ba kopane gore ba lokiše ditaba, e lego mokgwa wa setšo wa go lokiša ditaba magareng ga banyalani. Ke ka fao Moelelwa a ilego a rakwa bjalo ka mpša ntle le gore ba bogadi ba tshwenyege.

Mafelelong o ile a boela gae ka dihlong gomme ge a fihla o humane bagwera ba gagwe le batho ba bangwe bao a gotšego le bona, gammogo le ona masogana ale a bego a mo nyaka bošego le mosegare ba tšwetše pele malapeng a bona.

7.5.2.5 O a lebalelwa

Moelelwa o rile go fihla gae, a lemoga gore o itshenyeditše bophelo le nako ya gagwe ka go se theeletše mmagwe le go se ithute bosadi go tšwa go yena goba go batho ba bangwe ba motse. Le ge mmagwe a be a phela ka botagwa le gona a sa dule ka gae, Moelelwa nkabe a ile a ithuta go tšwa bathong ba bangwe. Ka segologolo, motho yo mongwe le yo mongwe wo mogolo o tšewa bjalo ka motswadi wa ngwana, le gona o kgona go mo ruta molao le maikarabelo.

Mmagwe o ile a mo lebalela gomme a mo amogela ka gae. Le rakgolo wa gagwe Rasidi o ile a mo lebalela gomme a ba a tlo mmona. Moelelwa, ka go laetša go itshola, o ile a šala a gopola ditiragalo tšeo ka moka pelong ya gagwe, e bile a gopola le gore ka nnete thutelabogolo e a roba.

Mentor (1970:106) ge a tlaleletša ditiragalo tše o fo re seo se hlolago boitshwaro bja go se loke ke gore gantši go tšwelela phapano ye kgolo magareng ga melao yeo e swanetšego go latelwa le ditiro tšeo di dirwago. Ka go realo, se se hlola kgakanego yeo mafelelong e tšweletšago maitshwaro a go se loke. Moelelwa o ikhumane a na le kgakanego magareng ga go dira tša go loka, e lego go rata le go ithuta go dira mešomo le go ba motlapa. Ke ka fao a ilego a kgetha go se latele melao ye a e

tsebago ya go re bjalo ka mosetsana o be a swanetše go ithuta go apea, go hlwekiša legae gammogo le go ya kgonyeng. Dikgetho tša gagwe tša go se latela melao yeo ke tšona tšeo di mo hloletšego boitshwaro bja go se loke.

Ge Miller(2001:106) a iša pele o re ge batho ba humana kotlo morago ga go dira tša go se loke; ba kgona go ithuta le go di tlogela gomme ka go realo go ka thwe kotlo e na le go kgona go thuša gore ba be le boitshwaro bja go loka.

7.6 KAKARETŠO

Kgaolo ye e be e lebane le go tsinkela kokwane ye ya boitshwaro go lebeletšwe baanegwa go tšwa dinonwaneng tše pedi e lego, *Mmutla le tau* le *Mosela wa pela o kae*, gammogo le go tšwa pukung ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* le *Moelwa*. Go hlalošitšwe mahlakore a mabedi a boitshwaro e lego bja go loka le bja go se loke. Le ge go le bjalo, boitshwaro bja go loka bo na le ditlamorago goba dipoelo tša go thabiša mola bja go se loke bo tšweletša ditlamorago tša go nyamiša.

Gore moanegwa a kgethe go ba le boitshwaro bja go se loke, taba ye e dirwa ke ge a ikhumana a elwa le mogopolo mabapi le go dira dikgetho. Gantši ge go le bjalo, moanegwa yo a ikhumanago a le magahlanong a ditsela, o fetša a tšea sephetho sa go lebana le maitshwaro a go se loke ka ge e le sona se bonolo. Le ge go le bjalo, baanegwa bao ba kgethago go ba le boitshwaro bjo bobotse ba a tumišwa.

Baanegwa bao ba tšweletšago boitshwaro bja go se loke, ka bao gantši e bago baanegwathwadi. Ge go lebeletšwe baanegwa ba dinonwane, ba tšweletša boitshwaro bja go loka le bja go se loke. Le ge go le bjalo, ka lebaka la sebopego sa tšona le bokopana bja tšona, ga se di tsinkelwe bjalo ka baanegwa ba dipadi ge go lebeletšwe molwantšhwa wa kanegelo. Ke ka fao tshekaseko ya tšona e feletšego ditemaneng tša 7.2 le 7.3 fela.

Ka fao go ya ka dipuku tše pedi tše, e lego *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* le *Moelelwa*, baanegwa ba go ba le boitshwaro bja go se loke, ke bao mmadi a itswalanyago le bona. Go iša pele, bona baanegwa bao, ke balwantšhwa bao ditiragalo tša diteng tša puku di dikologago godimo ga bona ebile ke batho ba maemo.

Bona ba tšweletša boitshwaro bja go se loke ka baka la dikgetho tše ba di dirago maphelong a bona. Ke bona bao Groenewald (1993:19) a rego ba tšea leeto mo go nago le sephegelelwa. Ka go realo, sephegelelwa seo se ba dira gore leetong la bona ba tšweletše boitshwaro bjo bo sa amogelelegago ka baka la ge ba kgotsofatša dikganyogo tša bona.

Dikgetho tša bona tša go se loke di tlišwa ke bofokodi bjo ba nago le bjona bja go se kgone go itshwara le go ikgala gore ba se thetsege. Ka fao, ba fetša ba ya fase ka baka la boitshwaro bja bona bja go se loke. Mafelelong ba humana kotlo ka baka la ditiro tša bona. Le ge go le bjalo, morago ba a lebalelwa ka ge gantši e le baanegwa bao ba rategago. Ditiragalo tše di bonagetše dipukung tše pedi tše e lego *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* ya Moloisie, mo balwantšhwa e bego e le Georgina le Leslie, mola go tšwa pukung ya *Moelewa* ya Sehlodimela, molwantšhwa e be e le Moelelwa. Ka moka ga bona baanegwa ba ba ile ba lebalelwa.

KGAOLO YA SESWAI

8.1 THUMO

8.1.1 Matseno

Kgaolo ye ya seswai, e lego yona ya mafelelo, e lebane le thumo ye e akaretšago dikgaolo ka moka tša nyakišišo ye. Godimo ga fao, e lebane le go araba dipotšišonyakišišo tšeo di lego temaneng ya 1.2, e lego tšona tšeo phatišišo ye e ithekgilego ka tšona. Tabakgolo ke go tloša kgakanego ye e bego e le gona magareng ga kanegelothuto le kanegeloboitshwaro. Dikgoro tša nyakišišo ye di yo tswalelwa ka go tšweletša dipharologantšho tšeo di laetšago ka mo kanegelothuto le kanegeloboitshwaro di swanago le go fapana ka gona.

Tsela ye e tlogo latelwa fa ke ya go ruma phatišišo ye ka go akaretša dikgaolo ka e tee ka e tee e le ge go lebelelwa dintlhakgolo tša tšona dikgaolo tšeo. Bjale ge, go yo thongwa ka kakaretšo ya kgaolo ya pele gomme dikakaretšo tša dikgaolo tše dingwe di tlo e latela

8.1.2 Kgaolo ya pele

Kgaolong ye go tšweleditšwe matseno, dipotšišonyakišišo, maikemišetšo, banyakišiši bao ba šetšego ba nyakišišitše ka kanegelothuto le kanegeloboitshwaro, bohlokwa bja nyakišišo, mokgwanyakišišo le taetšonyakišišo. Matsenong go rotošitšwe bothata ka ga phapano ye e ka bago e le gona magareng ga kanegelothuto le kanegeloboitshwaro dikanegelong tša Sepedi. Kgakanego e hlotšwe ke gore banyakišiši ba bangwe ba go swana le Groenewald (1993:15) ge a hlaloša kanegelothuto le kanegeloboitshwaro o re ke selo se tee, mola ba bangwe ba go swana le Kekana (2000:19) le Phala (1999:15) ba thulana le tlhalošo yeo ya Groenewald ka go re Padithuto e gatelela thuto yeo motho a swanetšego

go e rutwa, e ka ba ka gae goba mafelong ao a swanetšego, mola padi ya boitshwaro e gatelela maitshwaro ao a nepagetšego mo setšhabeng.

Ke ka fao ge go tsinkelwa ditlhalošo tša Groenewald ka lehlakoreng le, le tša Kekana le Phala ka lehlakoreng le lengwe, go lemogwa kgakanego ya tlhalošo ya dikgopolo tša kanegeloboitshwaro le kanegelothuto. Ge Marggraff (1995:iii) a leka go rarolla bothata bjo bja Groenewald o no re le ge kanegelothuto le kanegeloboitshwaro di laetša kamano, phapano ya tšona e tšweletšwa ke gore maikemišetšo a kanegelothuto ke go ruta mola maikemišetšo a kanegeloboitshwaro e le go lemoga le go tšweletša boitshwaro bja moanegwa goba molwantšhwa.

Ka mokgwanyakišišo go hlalošitšwe mekgwa ye meraro ya go nyakišiša, e lego go bapetša, go hlaloša le go hlatholla. Ge re tsinkelwa mekgwa ye, go bonagala gore ka papetšo, go fatolotšwe kamano gare ga tšeo di bapetšwago go laetša moo di swanago le ka moo di fapanago, ka tlhalošo, go tšweletšwa diphapantšho tša selo seo se hlalošwago gore se kwešišege. Ge e le ka go hlatholla gona, selo se hlalošwa ka botlalo gore se kwešišege.

Ka taetšonyakišišo gona go latetšwe naratholotši yeo e fetošitšwego. Ka yona, go gateletšwe matlalo a mararo a sengwalo e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo bjalo ka dikokwane tša sebopego sa sengwalo.

8.1.3 Kgaolo ya bobedi

Kgaolong ye go hlalošitšwe thulaganyo ya nonwane ka ge e le mathomomayo a boitshwaro le thuto kudu setšong sa Bathobaso. Ge go lebeletšwe setlogo sa nonwane, go lemogwa gore dinonwane di bile gona go tloga ka ngwagakgolo wa boselela Pele ga Kriste le gona di humanwa merafeng ya go fapana. Ka go realo, dinonwane ga se dikanegelo tša Afrika fela, di hwetšwa lefaseng ka bophara bjalo ka dinageng tša go swana le Yuropa, Tšhaena le Amerika. Le ge go le bjalo di anegwa ka go fapana go ya le ka merafe le ditšo tša batho tše di fapanego.

Lentšu le nonwane le akaretša le go amana le dikanegelo tša bomolomo tše di bego di le gona dinakong tša peleng, di be di anegwa fela ka molomo ntle le go ngwalwa fase. Ge e le matsatšing a lehono, di gatišitšwe dipukung ka lebaka la gore batho ga ba sa di anega. Go di ngwala fase ke gona go kgonthiša gore setšo se se timelele.

Le ge go le bjale, dinonwane di tšweletša mehola ye mentši ye e fapanego, go swana le gore di thuša ka go tloša bodutu ebile di a thabiša. Dinonwane, ka ge e sa le di eba gona go tloga kgale pele Bathobaso ba tseba go bala le go ngwala, ke motheo wa Bathobaso wa boitshwaro. Ka go realo dinonwane e be e le dikanegelo tša boikgopolelo le gona tša bomolomo ka ge di be di se tša ngwalwa fase.

Ka baka la tlhago ya tšona ya bomolomo, ke ka fao di bego di anegwa ka go fapana ka ge baanegi ba tšona ka mabaka a mangwe ba be ba oketša le go fokotša ge ba di anega. Phapano ya gona e be e tšwelela ge di anegwa ke batho ba merafe ye e fapanego gobane tikologo ya baanegi le yona e be e na le khuetšo sebopegong sa yona.

Le ge go le bjalo, dinonwane di be di thuša ka go tloša bodutu, go thabiša baanegi ba tšona gammogo le bao ba di theeletšago. Godimo ga fao, di be di šomišetšwa go ruta bafsa boitshwaro bjo bobotse. Bana ba be ba ithuta tlotlontšu gobane ba be ba ekiša bagolo ba bona ka go di anega, mola ka lehlakoreng le lengwe ba be ba ithuta polelo. Bohlokwa bjo bongwe bja dinonwane e be e le go fetišetša setšo gobane motheo wa tšona o be a nepiša le go lebana le tikologo yeo setšhaba se phelago go yona. Ka go realo, bana ka gona go di theeletša ba ithuta ka fao setšo se lebanego le gore motho a phele ka gona.

8.1.4 Kgaolo ya boraro

Kgaolo ye e tlhathollotše kgopolo ya boitshwaro go lebeletšwe setlogo sa yona gammogo le diponagalo tša boitshwaro. Go lemogilwe gore kgopolo ya teori ya boitshwaro e thomile nakong ya go bitšwa *Hellenistic* go tloga ka ngwagakgolo wa bone le wa bohloano Pele ga Kriste. Yona nako yeo e be e arogantšwe ka dikarolo tše nne mo go bilego le borafilosofi bao ba kgathilego tema ye bohlokwa mo go tšweletšeng kgopolo ye ya boitshwaro karolong ye nngwe le ye nngwe.

Borafilosofi ba go tuma go swana le Plato, Aristotle le Stoic, bao ba bilego gona go tloga ka ngwagakgolo wa bone le wa Bohloano, ba ile ba kgatha tema ye bohlokwa ka go leka go tšweletša le go otlolla tlhalošo ya kgopolo ye ya boitshwaro.

Boitshwaro ke mekgwa goba ditlwaelo tšeo di tsebegago setšhabeng e le tša go loka goba tša go se loke, se se amana le dikgopolo le ditumelo tšeo di akaretšago bophelo bja setšhaba ka moka. Hare (1981:29) o oketša ka go re motheo wa boitshwaro ke melao yeo e laolago setšhaba. Ka go realo, ke tsela yeo dikgopolo tša go amana le ditiro tša go loka le tša go se loke di bonwago ka yona.

Go iša pele, bo lebane le ditetelo tšeo setšhaba se nago le tšona mo mothong go swana le go latela melao, go hlompha setšo le go phethagatša dinyakwa ka mokgwa wa maleba. Ke ka fao boitshwaro e lego kokwane ye e amago batho ka moka. Go iša pele boitshwaro bo amana le boikgethelo bja motho ka noši, ge a lebane le go tšea sephetho sa go latela go loka goba go se loke. Ke go re boitshwaro bo lebane le diphetho tšeo motho a di tšeago, kudu ge a ikhumana a na le dikgopolo tše di thulanago. Ge go le bjalo, boitshwaro bo ka tšweletša kgakanego yeo e hlolwago ke thulano magareng ga go tšea sephetho sa go dira tiro ya go loka le ya go se loke, goba go dira kgetho magareng ga bobbe le botse.

Borateori ba go swana le King (1997:446) ba tšweletša ntlha ya go re boitshwaro ga bo laolwe ke tumelo ya motho, gomme bo laolwa ke makutlo a gagwe mabapi le seo a se dirago. Ntlha ye e tlaleletšwa ke De Waal (2014:90) ge a re boitshwaro ga bo laolwe tumelo ya Sekriste gobane bo bile gona pele tumelo ye ya Sekriste e tsebja. O iša pele ka go otlolla le go tliša se ka go nea mohlala wa dinaga tšeo bontši bja badudi ba tšona ba sa tsebego tumelo ya Sekriste fela ba na le boitshwaro bjo bobotse.

Ka lehlakoreng le lengwe, Freud (1962:23-25), Kohlberg (1971:23-92), Piaget (2000:38-42) le Ben-nun Bloom (2014:497) ba re dikokwane tša leabela di na le khuetšo boitshwarong bja leseka ka ge le belegwa le tšona. Bjale ge, batho bao leseka le phelago le bona, gammogo le tikologo yeo le goletago go yona, di tšweletša khuetšo boitshwarong bja lona. Ka lehlakoreng le lengwe, dinyakwa tša leseka ge le šetše le gotše di ka tliša phetogo boitshwarong bja gagwe gomme a ikhumana a tšea sephetho sa go dira tše di sa lokago.

Le ge go le bjale, ka dinako tše dingwe, boitshwaro bja motho bo ka lebane le boteng bja gagwe go ya le ka kgodišo ya gagwe. Se se amana le ditumelo le ditlwaelo tšeo a gotšego ka tšona go tloga ka gae gammogo le tikologong ya gabo. Ka lehlakoreng le lengwe go ka thwe boitshwaro bo lebane le go dirana ka botho, go swana le phedišanommogo le go laetša lerato le kwelobohloko bathong ba bangwe.

Ka go realo, Pervin (1994:104) o dumelelana le borateori ba bangwe ge ba re diponagalo tša boitshwaro bjo bobotse mothong bo bonwa ka dikhwalthi (boleng) tša go hloka bosodi tšeo di dirago gore a fapane le batho ba bangwe. Le ge go le bjalo, go lemogwa dintlha tše mmalwa tša go fapana go swana le dikokwane tša leabela, maitemogelo ao ngwana a a humanago kgodišong ya gagwe, kgodišo yeo a e humanago batswading goba setšhabeng ka kakaretšo, khuetšo ya bagwera ge a gola, tikologo yeo a goletšego go yona, mokgwa wa kgokagano, le dithuto tšeo a di humanego go tšwa go dihlolongwa tša go fapana tša thuto. Ka fao, tše ka moka ge di

kopane, di tšweletša semelo se se itšego sa boitshwaro bja mmakgonthe mothong.

8.1.5 Kgaolo ya bone

Kgaolo ye e nepišitše tlhathollo ya kgopolo ya thuto go lebeletšwe filosofi le histori ya thuto ka maikemišetšo a go hwetša tebelelo ye kaone ya kwešišo ya maleba ya seo thuto e lego sona le tirišo ya yona dingwalong tša Sepedi. Ka go realo, filosofi ya thuto e lebane le khuetšo ya seo se rutwago baithuti, gomme e tšweletša le go hlaloša maikemišetšo a go tsena sekolo, a morutiši, a seo se rutwago, gammogo le mekgwa ya go ruta.

Morero wo mongwe wa kgaolo ye e be e le go lebelela setlogo sa thuto lefaseng ka bophara go ya ka dipaka tše di fapanego, go thoma ka nako ya Vedic ye e bilego gona mengwaga ye 1500 – 500 Pele ga Kriste. Godimo ga fao, go tsinketšwe borafilosofi bao ba kgathilego tema ye bohlokwa tšweletšong ya diteori tša thuto. Ditemana tše di latelago go yo tsinkelwa ba bangwe ba borafolisofi bao ba kgathilego tema ye bohlokwa tshenolong ya go tšweletša dintlha tše di lebanego le thuto.

Borafilosofi ba go tuma bao ba kgathilego tema ye bohlokwa thutong e bile boAristotle le Plato, gammogo le ba bangwe. Ge Aristotle (1954:1138) a bolela ka filosofi ya thuto o re thuto e ithekgile godimo ga bohlale le go dira toka. Ka go realo go swanetše go phegelelwe go tšweletša semelo sa moithuti ka botlalo malebana le monagano wa gagwe le boitshwaro bja gagwe bjo bobotse. Ge e le Plato yena o re filosofi ya thuto e ithekgile godimo ga dikokwane tše bohlokwa tša go swana le boitshwaro, bohlale, toka, tirelo le boetapele. O iša pele ka go re kamano ye borutho le lerato magareng ga morutiši le moithuti di dira gore baithuti ba ithute ka katlego le kwešišo.

Malebana le setlogo sa thuto, Dawson (1925:110) o re thuto ya mathomo e bonagetše nageng ya Egipeta go tloga ka ngwaga wa 5000 go fihla ka 450

Pele ga Kriste. Ke gona moo go bego go šomišwa mongwalo wa diswantšho wo o bitšwago '*hieroglyphs*' e lego wona o bego o šomišetšwa go bala le go ngwala. Morago ka Ngwagakgolo wa lesomešupa, ke mo modu wa thuto go tšwa Egipeta le Gerike bogologolong o ilego wa aparela Engelane.

Ge e le thuto mo Afrika, Enosi (2010:10) o re e tsebilwe go tloga kgale gobane Egipeta e mo Afrika le gona go na le bohlatse bja mongwalo go tloga kgale. Le ge go le bjale, bohlatse bjo bja mangwalo ga se bja ka bja aparela diinaga ka moka tša Afrika. Ka fao, dinaga tše dingwe tša Afrika di ile tša thoma go bona thuto ka ye e tlilego ka baromiwa ba go tšwa moše bao ba bego ba gaša lentšu la Modimo.

Le ge go le bjalo, Bathobaso ba Afrika ba be ba na le thuto ya bona yeo e sa lego e tloga e nepišitše go ruta batho ka mohola wa setšo le bohwa bja setšhaba, tšeo di bego di fetišetšwa melokong ya morago ka mehla. Ka go realo, thuto ya bogologolo ya Afrika e hlalošwa gore ke ya tlhago yeo e bilego gona pele bokoloniale bo tsebja, gomme e amana le go ruta batho ka ga bohlokwa bja setšo le setšhaba le gona e be e humanwa ka gae gammogo le setšhabeng tikologong ya motse. Mafelo a mangwe mo go bego go humanwa thuto ya segologolo, e be e le komeng moo makgarebe le masogana ba bego ba rutwa go ba basadi le banna ba mmakgonthe ba go ba le maikarabelo.

Redden le Ryan (1942:8) ge ba hlaloša seo thuto e lego sona ba re ke khuetšo yeo e dirwago ka maikemišetšo a go fetola le go godiša motho yo monnyane gore a be le maikarabelo gammogo le bokgoni bja go laetša gore o godile. Ka go realo, thuto e amana le go hlahla gammogo le go bopa bafsa gore ba gole ba na le maikarabelo a go loka le go amogelega mo setšhabeng. Ka fao, yona tiragalo ye, e diragala ka mekgwa ye e fapanego ka maikemišetšo a go thuša motho gore a kgone go fihlelela dinyakwa tše di itšego tša setšhaba

Yona thuto ye ya semmušo ke yeo e beakantšwego ka tsela yeo e lego gore e thuša ngwana goba moithuti gore a kgone go hwetša mabokgoni, tsebo le maitshwaro ao amogelelegago pele ga batswadi ba gagwe, setšhabeng le pele ga Modimo. Ke yona yeo e tlišago phetogo ye botse boitshwarong bja motho go ya le ka maitemogelo a gagwe.

Thuto ya mohuta wo ke ya go rutwa mekgahlong ('*institutions*') ka moka ya go nepiša merero ya thuto go swana le dikolong, dikerekeng le mekgatlong ye mengwe yeo e hlahlago batho ka merero ya thuto. Thuto e thuša go tšweletša motho wa mmakgonthe yo a nago le tsebo ya maleba yeo e loketšego ditetelo tša setšhaba, ka go mo neela ditlabakelo mabokgoni a go mo kgontšha go phela le go phedišana le batho ka kwešišano, le go tliša diphetogo tša maleba mo nageng goba tikologong ya gabo.

Ka lehlakoreng le lengwe, thuto e neela motho maikemišetšo a go tšwela pele ka go ithuta le go phegelela go oketša tsebo ka ge e le sekgonyo seo se kgonyollago bokamoso bja motho. Go iša pele e thuša go tšweletša baithuti bao ba nago le bokgoni bja go diriša tsebo yeo ba e humanego go rarolla mathata ao ba ikhumanago ba lebane le ona ka mokgwa wa maleba le go tšweletša bohlale bja monagano le bja ekonomi ka ntle.

8.1.6 Kgaolo ya bohlano

Kgaolong ye, go hlalošitšwe dikgopolo tše bohlokwa tša go amana le sebopego sa sengwalo, e lego mongwadi, molaodiši, mmoledi, mmadi, le selaodišwa.

Mongwadi ke mohlami wa sengwalo se sengwe le se sengwe se se tšwelweditšwego bjalo ka puku, papadi, sereto, gammogo le tša bomolomo. Ka ge e le yena motšweletši wa dingwalo ka moka go ya ka go fapana ga tšona, ke motho yo a thabišwago ke go tšweletša boitlhamelo bjo a bo šomišago dingwalong tšeo di laetšago bokgoni mola ka lehlakoreng le

lengwe a šomiša polelo go šikinya le go tsošološa menagano ya mmadi mola a bile a ruta le go tsošološa kgahlego sengwalong.

Ge go bolelwa ka molaodiši, Stern (1991:160), Klaus le ba bangwe (1991:133) ba re ke motho yo o anegago ditiragalo tša sengwalo gomme o humanwa go sona ka mehla. Ka go realo, molaodiši go ka thwe o bjalo ka lentšu leo go sa tsebegego gore le tšwa kae, gomme le kwagala le bolela goba le anega ditaba mo sengwalong go ya le ka mo di diregago ka gona. Lona lentšu leo le thuša mmadi gore a bone le go kwešiša ditiragalo go ya ka mo a di laodišago ka gona. Molaodiši yo, a ka bolela ka se se mo hlagelago, se a se bonago se diragalela batho ba bangwe goba se a se kwelego. Le ge go le bjalo, ga a kgone go tsena menaganong ya batho ba bangwe.

Go iša pele, kgaolo ye e tsinketše mmoledi. Yena ke motho yo o kgathago tema ditiragalong tša sengwalo. Mmoledi e ka ba moanegwathwadi, e lego wa molwantšhwa gomme a bolela ka ditiragalo tše a di bonago, tše a di kwago le tše a di tsebago tše di amago maikutlo. Moanegwa yo o lebelela fela ditirgalo tše di hlagelago baanegwa ba bangwe. Ka go realo, mmoledi ke yena yo a tšweletšago maikutlo, dikakanyo le dipono tša moanegwa gammogo le ka mo a bonago tikologo ya gagwe le baanegwa ba bangwe. Ke mohuta wa molaodiši yo a emelago motho wa pele, gomme ge a bolela o šomiša 'nna' goba 'rena' polelong ya gagwe

Mmadi ke motho yo mongwe le yo mongwe yo a balago, e ka ba dipuku, dikuranta, dikgatišobaka, Bibe le goba sengwalo se sengwe le se sengwe. Tlhalošo ye nngwe ke ya go re ke motho yo a balago dingwalo pele di gatišwa goba go phatlalatšwa. Ka fao mmadi wa mmakgonthe o swanetše go kgona go bala sengwalo ka kwešišo le go bona ditiragalo ka leihlo la monagano, gammogo le go bala ka maikemišetšo, le gona o kwešiša tebanyo ya mongwadi.

Ge go bolelwa ka selaodišwa go nepišwa mošomo ofe le ofe wo o ngwadilwego, e ka ba temana, puku, sereto, temana ya go lebana le Bibebe goba ye e lebanego le dipotšollišo tša bomolomo. Selaodišwa ke mošomo wa mongwadi ofe kapa ofe wo o ngwadilwego goba o gatišitšwego le gona o ngwaletšwego mmadi gore a o bale. Se tšweletša diteng, popafoko gammogo le tirišo ya polelo gore go tšweletšwe moko wa ditaba.

8.1.7 Kgaolo ya boselela

Kgaolo ye e nepišitše tirišo ya dintlha tše di amanago le kanegelo ya thuto. Ka go realo, go šomišitšwe diteori tše di hweditšwego kgaolong ya bone le ya bobedi ya lengwalonyakišišo le go tšweletša dintlha tše. Kgaolo ye e be e nepiša mohola wa dinonwane e lego go neela thuto ya segologolo goba ya motheo. Dinonwane ge e sa le go tloga kgale di dirišwa bjalo ka motheo wa thuto. Le ge go le bjalo, di be di sa ngwalwe fase, di be di anegwa ka molomo ke batho ba go fapana le gona di be di anegwa ka mekgwa ye e fapanego. Ka go realo, bohlokwa bja nonwane ke go ruta le go fetišetša setšo bathong. Ke ka fao go šomišitšwego mehlala ya maleba go laetša bohlokwa bja thuto ye e humanwago dinonwaneng.

Go tšwa dinonwaneng tše pedi e lego ya *Mmutla le tau*, gammogo le ya *Mosela wa pela o kae*, go tšweleditšwe mehola ya dinonwane ye e lebanego le go tloša bodutu, go thabiša le go fetišetša setšo. Dinonwane di nea batho lethabo ge ba di theeleditše ebile di thuša go re bana ba be le bokgoni bja polelo gobane morago ga go di theeletša ba iša pele ka go di anega. Ka go dira bjalo ba tšweletša setšo sa bona pele. Godimo ga fao, dinonwane di na le thuto ye bohlokwa baneng le bathong ka bophara. Le ge baanegwa ba tšona e le diphoofolo, di tšweletša molaetša wo bohlokwa. Mmutla o ile a re ge a gahlana le tau a bolela le yena ka tlhompho ebile a mmitša malome. Ye ke thuto ye e gopotšago bana le batho ba ba e theeleditšwego gore batho ba bagolo ba swanetše go boledišwa ka tlhompho.

Thuto ya go hwetšwa nonwaneng ya *Mosela wa pela o kae* ke yeo e lebanego le go tšweletša bohlokwa bja go tshepega. Pela o ile a kgaolwa mosela ke mogwera wa gagwe mpšha ka baka la gore o ile a se tshepagalele mogwera wa gagwe le go se latele ditaelo. Baithuti ba lemoga bohlokwa bja go ba mogwera wa potego ka dinako tšohle.

Thuto ya segologolo ga e hwetšwe dinonwaneng fela, e hwetša le go tšwa ka gae, kgodišong yeo ngwana a e fiwago ke batswadi. Ye ke yona thuto ya motheo yeo e rutago motho bohlokwa bja go hlompha le go boloka setšo. Thuto ye ga e hwetšwe ka gae fela, eupša le go batho ba tikologo ka bophara. Ye ke thuto ye e nepišago go bopa le go aga semelo sa motho ka botlalo.

Mo go be go lebeletšwe baanegwa go tšwa pukung ya *Moelelwa le Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*. Go tšwa puku ya *Moelelwa*, Mmanare le morwedi wa gagwe Moelelwa ba tšweletše a le baanegwa bao ka dinako tše dingwe ba hlokago thuto ya motheo goba ya segologolo. Mmanare bjalo ka motswadi, o be a swanetše a rute morwedi wa gagwe mešomo ya ka gae fela seo o paletšwe ke go se dira gobane o be a phela a se gona ka gae, o be a bile a bitšwa mmalena. Moelelwa le yena o ile a hloka maikarabelo ka ge a be a sa laetše phišego ya go ithuta mešomo. O be a fela a re yena o tla ithuta mola a gotše a na le lapa. Le ge a be a phela le mogwera wa gagwe Mokgadi yo a bego a tseba mešomo ya ka gae gabotse, ga se a ka a itshwenya ka gore a ithute go tšwa go yena.

Ntle le go tšwa dinonwaneng, thuto e ka hwetšwa ka mekgwa ye mengwe e lego go tšwa dingwalong gammogo le go tšwa ka sekolong. Thuto ya mohuta wo e humanwa mafelong a thuto go swana le dikolong, dikerekeng gammogo le go dihlongwa tše dingwe tšeo di rutago batho ka mekgwa ye e fapanego.

Go tšwa pukung ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*, thuto ye ya ka sekolong e a bonagala gobane baanegwa ba go swana le Georgina, Leslie,

Alfred le boMankopane ba be ba na le bokgoni bja go ngwala le go bala. Bokgoni bja go bala le go ngwala ke ye nngwe ya diponagalo tšeo di hwetšwago mothong yo a nago le thuto ya ka sekolong. Ye ke yona thuto yeo e fago batho maikarabelo a go hlabolla setšhaba sa gabo.

Ka fao, Georgina le Leslie ba tšweletše e le mehlala ya maleba ya go laetša maikarabelo. Leslie ka go amogela molato wa polao ya mosadi wa gagwe e le ge a šireletša moratiwa wa gagwe Georgina gore a se mo goboše. Ge e le Georgina o laeditše maikarabelo ka go se fihlele monna wa gagwe Alfred gore pelo ya gagwe e go Leslie. A iša pele ka go katana bošego le mosegare gore a hlatswe leina la moratiwa wa gagwe Leslie gore ga se mmolai.

Bobedi bja bona, Leslie le Georgina ba laetša maikemišetšo gobane le ge ba ile ba kgaogantšhwa gore ba se age motse, ba ile ba ikemišetša gore ba ka se lebalane, ba ile ba ikemišetša go ratana go ya go ile. Ke ka fao ba bego ba se ba thaba malapeng / manyalong a bona. Ka go realo, thuto yeo ba bego ba na le yona e ba thušitše gore ba tšweletše maikarabelo le maikemišetšo.

8.1.8 Kgaolo ya bošupa

Kgaolong ye, go be go lebeletšwe mehlala ya maleba ye e amanago le boitshwaro, go šomišwa diteori tše di tšwago kgaolong ya boraro ya lengwalonyakišišo le. Dintlha di tšweleditšwe ka go tsopola mehlala ya maleba yeo e lebanego le boitshwaro bja go loka le bjo bo sa lokago. Godimo ga fao, go ile gwa tsinkelwa le ditlamorago tša boitshwaro ka go šomiša mehlala ye e lebanego go tšwa dipukung tše di kgethilwego.

Mehlala ya maleba go tšwa dinonwaneng tše pedi e lego *Mmutla le tau gammogo le Mosela wa pela o kae* tšeo di kgobokeditšwego ke Makopo pukung ya *Moepathutse*. Go iša pele, mehlala e tlo tšwa dipukung tša motheo tšeo di kgethilwego e lego *Moelelwa* ya Sehlodimela le *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* ya Moloisie. King (1992:446), go no swana le

borateori ba pele o re le ge boitshwaro bo ka tšweletša mahlakore a mabedi, e lego bja go loka le bja go se loke, ka dinako tše dingwe motho a ka ikhwetša a le mahlakoreng a mabedi a go fapana. Ke ka fao ka dinako tše dingwe motho a tšweletšago botse le bobbe ditirong tša gagwe. Ge e le ditlamorago tša boitshwaro bja go loka di a thabiša mola tša boitshwaro bja go se loke di nyamiša.

Kgaolo ye e nepišetše le go tsopola baanegwa le ditiro tša bona tša go loka go tšwa pukung ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa* le ya *Moelelwa*. Go sekasekilwe baanegwa bao ba laeditšego boitshwaro bja go loka gammogo le go tsinkela ditlamorago tša go thabiša tšeo di tlišitšwego ka boitshwaro bja bona.

Groenewald (1993:33) o re molwantšhwa wa padi ya boitshwaro o swantšhwa le motho yo swerego leeto ebile ditiragalo tša padi ka moka di dikologa go yena. O iša pele ka go re gona leetong leo moanegwa a le swerego, go na le sephegelelwa. Ge go lebelelwa padi ya *Moelelwa*, molwantšhwa e lego yena Moelelwa, ke yena yo a tanyago šedi ya mmadi ka meragelo ya gagwe. Moelelwa o ikgethetše boitshwaro bja go se loke ka baka la botlapa bja gagwe gomme botlapa le bošaedi bja gagwe di mo hlolela ditlamorago tša go se loke.

Go tšwa pading ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*, baanegwa bao ba tšweleditšego boitshwaro bja go se loke le bona ba tsinketšwe ka mehlala. Gona mo pukung ye, go na le baanegwa ba bangwe ba tšweletša boitshwaro bja go loka le bja go se loke nakong ya ge ba le leetong la go fihlelela sephegelelwa sa bona.

Ka lehlakoreng le lengwe, go tsinketšwe gape le boitshwaro bja go se loke go tšwa go baanegwa ba dinonwane le tšona dipuku tše pedi tše. Bona baanegwa ba, ka bao Groenewald (1993:15) a rego molwantšhwa wa kanegelo ya boitshwaro ke motho wa maemo, yo a nago le bofokodi. Le ge

go le bjalo, o ya fase ka baka la bofokodi bja gagwe gomme mafelelong o a lebalelwa.

Taba ye ya Groenewald e tsinketšwe ka go tsopola mehlala ya maleba go tšwa pukung ya *Moelelwa* le ya *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*. Tebelelo ye e tseneletšego ya balwantšhwa go tšwa dipukung tše e nepišitšwe ka go lebelelwa le go tsopola mehlala ya maleba.

8.2 Phapano magareng ga kanegeloboitshwaro le kanegelothuto mo polelong ya Sepedi.

Maikemišetšo a nyakišišo ye go ya ka temana ya 1.3, e be e le go tšweletša phapano yeo e bego e hlola kgakanego magareng ga kanegeloboitshwaro le kanegelothuto. Basekaseki ba pele, ba be ba sa bolele ka molomo o tee malebana le dikgopolo tše pedi tše tša boitshwaro le thuto. Bjale ka ge dikgopolo tše pedi tše di šetše di hlalošitšwe kgaolong ya boraro le ya bone, mo go tlo latela dintlha tše bohlokwa tše di tlogo laetša boitshwaro le thuto go ya ka lengwalonyakišišo le.

Lengwalonyakišišo le le hweditše gore boitshwaro bo lebane le melao ye e laolago botse le bobbe. Le ge e le gore ka dinako tše dingwe boitshwaro bo ka laolwa ke dikokwane tša leabela, kgodišo ya motho gammogo le tikologo ye a golelago go yona di ka ba le khuetšo boitshwarong bja gagwe. Go iša pele, dingwalo tše di balwago gammogo le maitemogelo a motho, di na le khuetšo diphethong tše a di tšeago bophelong. Ka go realo, boitshwaro bo tšweletša mahlakore a mabedi, e lego bja go loka le bja go se loke.

Boitshwaro bja go loka bo na le ditlamorago tša go thabiša mola bja go se loke bo na le ditlamorago tša manyami. Le ge go le bjalo, molwantšhwa wa kanegeloboitshwaro ke yo ditiragalo di dikologago go yena gomme mmadi o mo kwela bohloko. Le ge e le gore o humana kotlo ka baka la boitshwaro bja go se loke bja gagwe, fela mafelelong o a lebalelwa.

Ge e le thuto, ke tiragalo ye e diregago ka maikemišetšo gomme e direga go tloga bjaneng go fihla lehung. Ka fao, ke tshepedišo ye e amago bophelo bja motho ka moka gomme e na le tebanyo ye e itšego go ya ka gore ke mohuta ofe wa thuto. Ke ka fao thuto e lego tsela yeo motho yo mogolo a e latelago go hlahla yo monnyane go fihlela a ba le maikarabelo le mabokgoni a a itšego. Le ge go le bjalo, thuto ga e na magomo gobane motho o ithuta go fihlela lehung. Ka go realo, thuto ga e amane le tshedimošo fela, e nepiša go fa motho mabokgoni ao a tlogo mo kgontšha go phela gabotse.

Thuto ya segologolo goba ya motheo ke yeo e lebanego le go thuša motho gore a kgone go tseba le go hlompha setšo sa gabo. Ge go le bjalo, o tla kgona go se fetišetša baneng ba gagwe le melokong ye e latelago. Ka go realo, thuto ye ya segologolo e nepiša go kaonafatša bophelo bja batho setšhabeng sa gabobona. E lebane le thuto yeo batho ba ithutago go tšwa batswading le go batho ba bangwe gomme e nepiša go boloka le go lota setšo gammogo le bohwa bja setšhaba. E neela batho maikarabelo a go kgona go phedišana le go naganela batho ba bangwe gabotse. Yona thuto ye ke yeo e rutwago ka gae, komeng le mafelong a mangwe a setšhaba tikologong ao a nepišago tebanyo ye e itšego.

Ge e le thuto ya sebjalebjale yona ke yeo e hwetšwago mafelong a thuto go swana le dikolong, dikholetšheng, diyunibesithing, dikgolegong, dikerekeng le mekgatlong ye mengwe yeo e amanago le go ruta. Ke yeo e thušago gore batho ba ithute ka mekgwa ye e fapanego, ebile ke tsela yeo e fago bafsa tilahlo ya go tseba melao yeo e ba kgontšhago go phedišana le batho ba tikologo ya gabobona, ba kgone go šomiša melao yeo gore go be le tšwelopele nageng.

E thuša go tšweletša motho wa mmakgonthe yo a nago le tsebo ya maleba yeo e loketšego ditetelo tša setšhaba, le gona a be le mabokgoni a go mo kgontšha go phela le go phedišana le batho ka kwešišano. E neela motho ditlabakelo tša go mo thuša gore a kgone go tliša diphetogo tša maleba mo

nageng goba tikologong ya gabo mola ka lehlakoreng le lengwe a abelana dikgopolo goba go ruta batho ka se sengwe le se segwe seo se ka ba tšwelago mohola. Ka go realo, thuto ke yona yeo e hlabollago le go tšweletša setšhaba pele.

E thuša go tšweletša baithuti bao ba nago le bokgoni bja go diriša tsebo yeo ba e humanego go rarolla mathata ao ba ikhumanago ba lebane le ona ka mokgwa wa maleba le go tšweletša bohlale bja monagano le bja ekonomi ka ntle.

Go ya ka ditlhalošo tše di filwego ka godimo, kanegeloboitshwaro ke tiragalo ye e diregago ntle le maikemišetšo ebile ga e na tebanyo, mola thuto e direga ka maikemišetšo gomme thuto ye nngwe le ye nngwe e na le tebanyo.

8.3 Dingwalo tša Sepedi di tšweletša bjang phapano magareng ga boitshwaro le thuto?

Go ya ka dingwalo tše di nepišitšwego ke nyakišišo ye, pharologantšho ye e lego gona e bonagala go ya ka baanegwa bao ba tšweletšago thuto gammogo le boitshwaro. Go tšwa dingwalong tše di sekasekilwego nyakišišong ye, ga go na sengwalo seo se tšweleditšego mohlala wa kanegeloboitshwaro goba kanegelothuto fela. Bobedi bja tšona, ye nngwe le ye nngwe e tšweleditše diponagalo tša kanegelothuto gammogo le tša kanegeloboitshwaro go sengwalo se tee. Ka go realo, mmadi ke yena yo a tsopolago dikokwane le diponagalo tše ge a bala. Le ge go le bjalo, nyakišišo ye ga e akaretše dingwalo ka moka tša Sepedi. Go na le dingwalo tše dingwe tše di tšweletšago diponagalo tša boitshwaro ntle le tikadiko, fela tšona dingwalo tše ga se tša sekasekwa nyakišišong ye.

8.4 Dintlhakgolo tše bohlokwa tša go fapanya dikgopolo tše pedi tše ke:

Lengwalonyakišišo le le hweditše gore dintlha tše bohlokwa tša go fapanya kgopolo ya kanegeloboitshwaro le kanegelothuto ke gore ge go lebeletšwe kanegeloboitshwaro, go hwetšwa gore e nepiša boitshwaro bja motho bja go loka goba bja go se loke. Le ge e le gore boitshwaro bo ka hwetšwa go tšwa dikokwaneng tša leabela, go na le dilo tše di ka bago le khuetšo boitshwarong bja motho, go swana le kgodišo ya gagwe, tikologo ye a goletšego go yona, gammogo le dipuku tše di badilwego. Ka go realo, boitshwaro bo lebane e thuto ye motho a ithutago yona ntle le maikemišatšo. Le ge thutokakanywa ya gona e se ya ngwalwa fase, ye ke thuto ya bomolomo yeo motho a e hwetšago go tloga bjaneng go fihla lehung gomme e rutwa ka gae, tikologong le ge e le komeng.

Ge e le thuto yona, ke yeo e diregago ka maikemišetšo ebile e na le tebanyo yeo e fapanego go ya le ka gore ke thuto ya mohuta ofe. Thuto ya segologolo, yeo e lego ya motheo e lebane le go ruta le go fa batho mabokgoni ao a nepišago kgodišo ye botse gammogo le go lota setšo. Ge e le thuto ya ka sekolong yona motheo wa yona ke go ruta go bala le go ngwala. Godimo ga fao, e nepiša go fa batho mabokgoni le tsebo tše ba tlo go di šomiša go kaonafatša maphelo a bona gammogo le go hlabolla setšhaba le tikologo ya gabobona.

Ka fao, thuto ke sekgonyo sa go kgonyolla bokamoso. Yona thuto ye e na le thutokakanywa gomme e rutwa mafelong a thuto go swana le dikolong, diyunibesithing, mašoleng le dikerekeng.

Ka go realo, go ka rungwa ka go re kanegeloboitshwaro e lebane le motho ka boyena, kgodišo ya gagwe gammogo le dikhuetšo tše a di hweditšego ge a gola ebile ga e direge ka maikemišetšo. Ge e le kanegelothuto e lebane le

thuto ya go ba le maikemišetšo le tebanyo ye e itšego ka ge e latela lenaneokakanywa le le itšego.

METHOPO

Methopo ye e latelago ke ye e tsopotšwego nyakišišong ye gomme e arotšwe ka diripa tše pedi. Karolo ya mathomo ke dipuku gomme yona e latelwa ke methopo ya inthanete ya World Wide Web.

DIPUKU TŠEO DI TSOPOTŠWEGO

Abrams, M.H. [1981][1985][1988][1993][1995]1999. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Abrams, M.H. & Harpham, G. 2011. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Heinle & Heinle.

Adeyemi, M.B. & Adeyinka, A.A. 2002. Some key issues in African traditional education. *McGill Journal of Education*, 37(2), 223.

Alexander, L.B. & Sanz, M. 2006. Using Children's Folktales to Explore Multiculturalism. *School Library Media Activities Monthly*, 23(3), 22-24.

Alexander, T. and Harari, Y. 2009. Jewish Folklore—Ethnic Identity, Collection and Research. *European Journal of Jewish Studies*, 3(1), 1-17.

Ammons, M. 1962. The Definition, Function, and Use of Educational Objectives. *The Elementary School Journal*, 62(8), 432-436.

Angsotinge, G.T. 2005. Thou shalt not reveal thy secrets: the value of reticence in speech in Dagaaba folklore. *Institute of African Studies Research Review*, 21(1), 19-27.

Aristotle, 1954. *The Nicomachean Ethics* (p. 1137a). Oxford: Oxford University Press.

Auger, P. 2010. *The Anthem dictionary of literary terms and theory*. New York: Anthem Press.

Austin, Z. 2013. Learning styles of pharmacists: impact on career decisions, practice patterns and teaching method preferences. *Pharmacy Education*, 4.

Bal, M. 1980. *De Theorie van Vertellen en Verhalen*. Muiderberg: Dick Coutinho.

Baldick, C. 2015. *The Oxford dictionary of literary terms*. London: OUP Oxford.

Barrow, R. 2011. *Plato and education* (Vol. 6). London: Routledge

Barthes, R. 1971. *From work to text. The Novel: An Anthology of Criticism and Theory*, 1900-2000, 236-241. London: Macmillan

Barthes, R. 1975. *The pleasure of the text*. London: Macmillan

Bascom, W.R. 1954. Four functions of folklore. *The Journal of American Folklore*, 67(266), 333-349.

Basil, D.1969. *The African Geniuses: An Introduction to African Social and Cultural History*. Atlanta: Atlanta Monthly Press

Beattie, V., Collins, B. & McInnes, B.1997. Deep and surface learning: a simple or simplistic dichotomy? *Accounting Education*, 6(1),1-12.

Beckson, K. & Ganz, A. 1989. *Literary Terms: A dictionary*. New York: The Noonday Press.

Bekoff, M. 2001. Social play behaviour. Cooperation, fairness, trust, and the evolution of morality. *Journal of Consciousness Studies*, 8(2),81-90.

Ben-Nun Bloom, P.2014. Disgust, harm, and morality in politics. *Political Psychology*, 35(4), 495-513.

Bentham, J. & Bowring, J.1843. *The Works of Jeremy Bentham* (Vol. 7). New York: Oxford University Press

Berkowitz, M.W., Gibbs, J.C. & Broughton, J.M. 1980. The relation of moral judgment stage disparity to developmental effects of peer dialogues. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 26(4), 341-357.

Block, S. 2002. Rape without women: Print culture and the politicization of rape, 1765–1815. *The Journal of American History*, 89(3), 849-868.

Block, J. H., (1973), "Teaching, Teachers, and Mastery Learning," *Today's Education*, nos. 11-12, pp. 30-36.

Bloom, B.S., 1972. Innocence in education. *The School Review*, 80(3), 333-352.

Booth, W.C. 1979. *Critical Understanding. The Powers and Limits of Pluralism*. Chicago: The University of Chicago.

Bramled, T.1940. *The Barometer of Education*. Ney York: The New Republic

Breitinger, E. (ed.), 1996. *Defining new idioms and alternative forms of expression* (Vol. 1). Amsterdam: Rodopi.

Brennen, A.M.1999. *Philosophy of education*. Unpublished manuscript, School of Education, Jamaica: Northern Caribbean University

Brooks, C. & Warren, R.P.1998. *Cleanth Brooks and Robert Penn Warren: A Literary Correspondence*. University of Missouri Press.

Brooks, C.J.T., Purse, R.P. & Warren. (1975). *An Approach to Literature*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice- Hall, Inc.

Brubacher, J.S. 1969. *Modern philosophies of education*.

Bruner, R.F., Gup, B.E., Nunnally, B.H. & Pettit, L.C. 1999. Teaching with cases to graduate and undergraduate students. *Financial Practice and Education*, 9,138-146.

Burbules, N.C. 1997. A grammar of difference: Some ways of rethinking difference and diversity as educational topics. *The Australian Educational Researcher*, 24(1), 97-116.

Cahn, S.M. 2011. *Classic and contemporary readings in the philosophy of education*. New York: Oxford University Press.

Campbell, D.T. 1975. On the conflicts between biological and social evolution and between psychology and moral tradition. *American Psychologist*, 30(12), 1103.

Campbell, V. & Bond, R. 1982. Evaluation of a character education curriculum. *Education for Values*. New York: Irvington Publishers.

Chatman, S. 1978. *Story and Discourse*. Narrative Structure in Fiction and Film. Ithaca: Cornell University Press.

Chatman, S. 1980. *Story and discourse: Narrative structure in fiction and film*. London: Cornell University Press.

Childress, J.F. & Macquarrie, J. 1986. The Westminster dictionary of Christian ethics. Philpapers.org

Coen, S. 1994. *Between Author and Reader. A psychoanalytic Approach to Writing and Reading*. New York: Columbia University Press.

Cole, S. & Lindemann, J. 1990. *Reading and Responding to Literature*. New York: Harcourt Brace Jovanovich

Connelly, F.M. & Clandinin, D.J. 1988. *Teachers as Curriculum Planners. Narratives of Experience*. New York: Teachers College Press

Cooper, P. & Dancyger, K. 2000. *Writing the Short Film. Second Edition*. London: Focal Press

Cooper, M. & Schwartz, R., 2007. Moral judgment and student discipline: What are institutions teaching? What are students learning? *Journal of College Student Development*, 48(5), 595-607.

Cope, B. & Kalantzis, M. 1993. The power of literacy and the literacy of power. *Powers of Literacy: A Text-type Approach to Teaching Writing*, 63-89.

Copperman, P. 1978. *The literacy hoax: The decline of reading, writing, and learning in the public schools and what we can do about it*. New York: Morrow.

Cornford, F.M.1941. *The Republic of Plato* translated with introduction and notes. Philpapers.org

Covington, C. 2016. The Origin of Morality. *British Journal of Psychotherapy*, 32(1), 3-20. Wiley Online Library

Cremin, L.A. 1961. *The transformation of the school: Progressivism in American education, 1876-1957*. Philpapers.org

Criore, R. (ed.), 2005. *Gymnastics of the mind: Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton University Press.

Crisp, R., Sumner, L.W & Hooker, B. 2000. *Well-Being and Morality: Essays in Honour of James Griffin*.

Cronon, W.1998. "Only Connect..." The Goals of a Liberal Education. *The American Scholar*, 67(4), 73-80.

Cuddon, J.A.1982. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Oxford: Basil Blackwell and Penguin Books.

Cuddon, J.A. 2012. *Dictionary of literary terms and literary theory*. John Wiley & Sons.

Culler, J. [1972]2001. *Structuralist Poetics*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Currie G. 1990. *The Nature of Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press

Daiches, D. 1981. *The Novel and the Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press.

David, M.H. 2000. *Pego ya patlisiso ya leboko la Tautona Ngaka Quett Masire*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Davis, L.J. 1987. *Resisting Novels. Ideology and Fiction*. New York: Methuen.

Davis, R.C. & Schleifer, R. 1989. *Contemporary Literary Criticism, Literary and Cultural Studies*. New York: Longman

Dawson, W.R. 1925. Education in Ancient Egypt. *Science Progress in the Twentieth Century (1919-1933)*, 20(77), 109-119.

de Waal, F.B. 2014. Natural normativity: The 'is' and 'ought' of animal behaviour. *Behaviour*, 151(2-3), 185-204.

Dewey, J. 1904. The relation of theory to practice in education.

Dewey, J. 1909. *Moral principles in education*. Houghton Mifflin.

Díaz-Mas, P. 2009. Folk Literature among Sephardic Bourgeois Women at the Beginning of the Twentieth Century. *European Journal of Jewish Studies*, 3(1), 81-101.

Dietrich, R.F. & Sundell, R. 1967. *The Characters of Fiction: Types of Individuals*. New York: Holt and Rinehart and Winston.

Dlamini, S.R. 1995. *Voicing Their Perceptions: a review of Swazi women folksongs*. Thesis ya M.A. Pretoria: UNISA.

Drake, D.S. 1995. Assessing Machiavellianism and morality-conscience guilt. *Psychological reports*, 77(3_suppl), 1355-1359.

Dressel, P.L. 1979. Liberal Education: Developing the Characteristics of a Liberally Educated Person. *Liberal Education*, 65(3), 313-322.

Duke, N.K. & Pearson, P.D. 2009. Effective practices for developing reading comprehension. *Journal of Education*, 189(1-2), 107-122. Sagepub.com

Duminy, P.A., Steyn, P.D.G. 1983. *Education 1.A course in didactics methods*. Cape Town: Maskew Miller Longman.

Dundes, A.1965. Structural Typology in North American Indian Folktales. *The study of folklore*, 206-214.

Dundes, A.1965. The study of folklore in literature and culture: Identification and interpretation. *The Journal of American Folklore*, 78(308), 136-142.

Du Toit, P., Heese, M. & Orr, M. 1995. *Practical guide to reading, thinking and writing skills*. Cape Town: National book Printers.

Earnshaw, S. 1996. *The Direction of Literary Theory*. London: Macmillan.

Eby, F.1952. *The development of modern education: In theory, organization, and practice*. Prentice-Hall.

Ekosode 20:1-17. 2011. Belville. Lekgotla la Bibe le la Afrika-Borwa .

Eisemon, T., Martin, H., & Maundi, J. 1986. Primary school literature and folktales in Kenya: What makes a children's story African? *Comparative Education Review*, 30 (2), 232-246. Journals.uchicago.edu

Enosi, S. 2010. *History of education*. Books.google.com

Epstein, E.J. 1973. *News from nowhere: Television and the news*. Ivan Dee.

Ertürk, S. 1972. Eğitim Programlarının Geliştirilmesi [Program Development in Education].

Esformes, M. 2001. Three Sefardic Folktales from Salonika, Greece. *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 19(4),15-24.

Everman, W.D. 1988. *Who says this? The authority of the author, the discourse, and the reader*. Carbondale: Southern Illinois University Press.

Fisher, R. 1995. Socratic education. *Thinking: The Journal of Philosophy for Children*, 12(3),23-29.

FitzGerald, S.H. 1992. *Casting Light on Writing*. New York: Harper Collins Publishers.

Foshay, A.W.1991. The Curriculum Matrix: Transcendence and Mathematics. *Journal of Curriculum and Supervision*, 6(4), 277-93.

Foucault, M. 1979. Authorship: What is an Author? *Screen*, 20(1), 13-34. Academic.oup.com

Fowler, R. 1987. *A Dictionary of Modern Critical Terms*. London: Routledge and Kegan Paul.

Freud, A. 1989. *Normality and pathology in childhood: Assessments of development*. Karnac Books. Wiley Online Library

Freud, S. & Strachey, J. 1962. *The ego and the id*. WW Norton & Company.

Gauthier, D.P. 1969. *The logic of Leviathan: the moral and political theory of Thomas Hobbes*. Oxford University Press.

Genette, G. 1980. *Narrative Discourse*. Oxford: Basil Blackwell.

Genette, G. 1983. *Narrative discourse: An essay in method*. Cornell University Press.

Godwin, D. (ed.), 2000. *Folk Tales from the Rainbow Nation*. Van Schaik.

Gökalp, Z. 1959. *Turkish nationalism and Western civilization: selected essays*. London: Allen and Unwin.

Goldie, P. 2007. Seeing what is the kind thing to do: Perception and emotion in morality. *Dialectica*, 61(3), 347-361.

Goldman, K.D. & Schmalz, K.J. 2001. Theoretically speaking: Overview and summary of key health education theories. *Health Promotion Practice*, 2(4), 277-281.

Good, C.V. (ed.), 1959. *Dictionary of education (Vol. 553)*. New York: McGraw-Hill.

Goudvis, A. & Harvey, S. 2000. *Strategies that work: Teaching comprehension to enhance understanding*. York, ME: Stenhouse.

Grace, W.J. 1965. *Response to Literature*. New York: McGraw-Hill.

Gray, K., Young, L. & Waytz, A. 2012. Mind perception is the essence of morality. *Psychological Inquiry*, 23(2), 101-124.

Grebanier, B. 1960. *The Enjoyment of Literature*. New York: Crown.

Green, L. & Celkan, G. 2011. Student demographic characteristics and how they relate to student achievement. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 341-345.

Green, T.A. (ed.), 1997. *Folklore: an encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art* (Vol. 1). Abc-clio.

Gregor, M.J. 1996. *Practical philosophy*. City lights Books.

Groenewald, P.S. 1991. Dingwalo: B.A. (Honase) Sesotho sa Leboa. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Groenewald, P.S. 1992. Sesotho sa Leboa B.A. (Honase) Dingwalo. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Groenewald, P.S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 2*. Pretoria: Via Afrika.

Guerin, W.L., Labor, E.G. & Willingham, J.R. 1966. *A Handwork of Critical Approaches to Literature*. New York: Happer and Row Publishers.

Haase, D. 1993. Yours, mine, or ours? Perrault, the Brothers Grimm, and the ownership of fairy tales. *Merveilles & contes*, 383-402.

Haidt, J. 2001. The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814.

Haidt, J. 2008. Morality. *Perspectives on psychological science*, 3(1), 65-72.

Hamilton, V., Dillon, L. & Dillon, D. 1993. *Many thousand gone: African Americans from slavery to freedom*. Knopf Books for Young Readers.

Hare, R.M. 1981. *Moral thinking: Its levels, method, and point* (Vol. 21, No. 41,111). Oxford: Clarendon Press.

Harris, M.V. 1992. *Dictionary of concepts in Literary Criticism and Theory*. Greenwood Press.

Hawthorn, J. 2000. *A Glossary of Contemporary Literary Theory*. London and Melbourne: Edward Arnold.

Heese, M. & Lawton, R. 1983. *The New Owl Critic. An Introduction to Literary Criticism*. Cape Town: Nasou.

Hill, D.J. 1988. *Humour in the Classroom*. Illinois, Springfield: Charles C. Thomas Publishers.

Hirsch, E.D. 1967. *Validity in Interpretation*. New Haven: Yale University Press.

Hodgins, J. 1993. *A Passion for Narrative: A Guide for Writing Fiction*. Toronto: A Douglas Book M & S.

Hofer, B.K. 2008. Personal epistemology and culture. In *Knowing, knowledge and beliefs*, pp. 3-22. Springer, Dordrecht.

Hoffman, M.J. & Murphy, P.D. 1988. *Essentials of the Fiction*. Durham and London: Duke University Press

Hornby, A.S. 1995. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

Horward, E.H. 1962. *Aspects of Fiction*. Toronto: Little Brown.

Huang, X., Yin, Z., Wu, S., Qi, X., He, Q., Zhang, Q., Yan, Q., Boey, F. & Zhang, H. 2011. Graphene-based materials: synthesis, characterization, properties, and applications. *Small*, 7(14), 1876-1902.

Hume, D. 2003. *A treatise of human nature*. Courier Corporation.

Hutchins, R.M. 1944. *Education for freedom*. Philpapers.org

Inggs, J. 2004. What is a South African folktale?: Reshaping traditional tales through translation and adaptation. *Papers: Explorations into Children's Literature*, 14(1), 15.

Jefferson, A. & Robey, D. 1986. Modern Literary Theory a Comparative Introduction.

Jenkins, E. 2002. Adult agendas in publishing South African folktales for children. *Children's Literature in Education*, 33(4), 269-284.

Johnson, R.1993. Really useful knowledge 1790-1850. *Culture and processes of adult learning*, 17-29.

Jordan, A.C. 1973. *Towards an African literature: The emergence of literary form in Xhosa* (Vol. 6). Univ of California Press.

Joseph, G.1996. African literature. *Understanding Contemporary Africa*, 303-333.

Kahn, C.H. 1998. *Plato and the Socratic dialogue: The philosophical use of a literary form*. Cambridge University Press.

Kai, S. and Brameld, T. 1994 Reconstructionism, and the American education fellowship policy statement of 1948. *Teacher Education Quarterly*, 115-126.

Kam, S.A. 2007. A new approach to the classification of African oral texts. *Tydskrif vir letterkunde*, 44(1), 136-154.

Kane, T.S. 1988. *The New Oxford Guide to Writing*. New York: Oxford University Press.

Kant, I. 1922. *Naturwissenschaftliche Schriften von Immanuel Kant*. philpapers.org

Kant, I. 1996. *Kant: The metaphysics of morals*. Cambridge University Press.

Kekana, M.I. 2000. *Moelelwa: Padinyana ya Boitshwaro*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Keller, F.S. 1968. Good-bye, teacher.... *Journal of applied behaviour analysis*, 1(1), 79-89. Wiley Online Library.

Kelsey, W.M. 1984. *World Folktales*. A Scribner Resource Collection.

Kennedy, G.A. 1989. *The Cambridge History of Literary Criticism*. New York: Cambridge University Press.

Kenney, W.1966. *How to Analyse Fiction*. New York: Monarch Press.

Kercheval, J.L. 1997. *Building Fiction: How to Develop Plot Structure*. Cincinnati: Story Press

Kgatla, P.M. 2000. Kgolo, Tšwelopele le Katlego ya Kanagelokopana ya Sepedi: (1951–1999). Thesese ya D.Litt. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Khan, F. 2015. The Dars: South Asian Muslim American Women Negotiate Identity. *Journal of American Folklore*, 128(510), 395-411.

King, E.M. & Hill, M.A. (eds.), 1997. *Women's education in developing countries: Barriers, benefits, and policies*. World Bank Publications.

King, M. 1997. *A better world for children?: explorations in morality and authority*. Psychology Press.

Klaus, C.H., Scholes, R. & Comley, N. R. 1991. *Elements of Literature, Essays, Fiction, Poetry, Drama, Film*. New York: Oxford University Press.

Koerner, J. D. (ed.).1959. The case for basic education: a program of aims for public schools. Little, Brown.

Kohlberg, L. 1971. Stages of moral development. *Moral Education*, 1, 23-92.

Kohlberg, L. 1985. Kohlberg's stages of moral development. *Theories of development*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, 118-136.

Komati, P.R. 2000. *Manyobonyobo: Padi ya Boitsholo*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Konza, D. 2011. Understanding the reading process. *Research into practice*, 1, 1-8.

Krasniewicz, L. 1986. Growing Up Catholic and American: The Oral Tradition of Catholic School Students. *New York Folklore*, 12(3), 51.

Kristeva, J.1984. *Revolution in poetic language*. Columbia University Press.

Lambert, R. 1966. The State and Boarding Education: A Factual Report. philpapers.org

Lanser, S.S. 1981. *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*. New Jersey: Princeton University Press.

Lazarus, A. & Smith, H.W. 1983. *A Glossary of Literature and Composition*. Illinois: Urbana University Press.

Lebaka, K.J. 1999. Megokgo ya Lethabo: Kanegelorato ya Sepedi. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Lebaka, K.J. 2006. Kanegelorato ya Sepedi. Thesese ya Bongaka. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Lekganyane, E.M. 1997. Noto-ya-Masogana: Padi ya Boitshwaro. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Lekganyane, D.N. 2002. *Lexicographic perspectives on the use of Sepedi as a high function language*. Unpublished Doctoral dissertation. Pretoria: University of Pretoria).

Lemmon, E.J. 1962. Moral dilemmas. *The philosophical review*, 71(2), 139-158.

Letki, N., 2003. What Makes Citizens Trustworthy? Individual, Community and Structural Determinants of Honesty and Civic Morality. *Unpublished paper*. Oxford University, Nuffield College.

Lewis, C.S. 2001. *Mere christianity*. Zondervan.

Locke, J., Grant, R.W. & Tarcov, N., 1996. *Some thoughts concerning education: and, of the conduct of the understanding*. Hackett Publishing.

Lodge, D. 1988. *Modern Criticism and Theory. A Reader*. New York: Longman.

Lucas, F.L. 1974. *Style*. London: Cassel.

Lusenga, R.M. 2010. *School leaders' moral understanding and moral reasoning*. Unpublished Doctoral Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.

Luthuli, P.C. 1981. The philosophical foundations of Black education in South Africa. Philpapers.org

Mackie, J.L. 2003. *Hume's moral theory*. Routledge. Books.google.com

Madden, D. 1980. *Studies in the Short Story*. Forth Worth: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Madigan, T. 2005. The Basis of Morality. *Philosophy Now*, 51, 36-39.

Mafela, M.J. 1988. *The Narrative technique in some Novels of T.N. Maumela*. Unpublished Master`s Dissertation. Pretoria: University of South Africa.

Magapa, N.I. 1997. *Papetšo ya Dikanegelotseka tša Lebopa*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Maharaso, M.M.A. & Maharaswa, M.B. 2004. Men's initiation schools as a form of higher education within the Basotho indigenous knowledge systems: perspectives on higher education. *South African Journal of Higher Education*, 18(3), 106-114.

Maila, R.A. 1997. *Tshekatsheko ya A mo Swina Ngwanana' Thakana*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Makopo, S.A. 2003. *Moepathutse*. Pretoria. Actua Press.

Malan, C. 1983. *Letterkunde en Leser in Leiding tot Lesergerigte Literere. Ondersoek*. Durban/ Pretoria: Butterworth.

Mamoleki, M.D.1992. *Tshekatsheko ya Ga se gase ka Magoleng*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Mampho, E.E. 1999. *Mongwadi wa Padisetso ya Mathomo*. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Mara, J.K. 2006. The virtues and challenges of traditional African education. *Journal of Pan African Studies*. 1(4), 15-24.

Marggraff, M.M.1994. *The Moral Story in Zulu (1930-1955)*. Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.

Marggraff, M.M. 1996. *A Study of Style: D.B.Z. Ntuli's 'Ucingo'*. Unpublished D.Litt. Thesis. Pretoria: University of Pretoria.

Martin, W. 1986. *Recent Theories of Narrative*. Ithaca: Cornell University Press.

Maruma, M.W. 2012. Kgegeo dingwalong tša Sepedi. Doctoral Thesis. Ga se e gatišwe. Pretoria: University of Pretoria

Masola, I.S. & Kgatla, I.T. 1993. Makgonatšohle. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.

Maungedzo, A.E. 1999. The Detective story in Venda: An analysis with special reference to Bono la Mboni and Nwana wa mme anga. Unpublished M.A. Dissertation Pretoria: University of South Africa.

Mawela, A.1994. *The depiction of women characters in selected Venda novels*. Unpublished Doctoral dissertation. South Africa: University of South Africa

Maxwell- Mahon, W. 1984. *Critical Texts. Plato to the Present*. Cape Town: Maskew Miller Longman.

Mayaba, N.N. & Wood, L. 2015. The value of using folktales as an intervention tool to enhance resilience for children orphaned and rendered vulnerable by HIV and AIDS. *Education as Change*, 19(1), 10-35.

Mayekiso, A.C.T.M. 1985. The Historical Novels of Jessie Joyce Gwayi. M.A. Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.

Mc Cuen, J. R. & Winkler, A.C. 1989. *Reading for Writers*. Glendale: Glendale College.

McKee, R. 1991. *Story, Substance, Structure, Style and Principle of Screenwriting*. London: Methuen.

Mechikoff, R.A. 2006. *A history and philosophy of sport and physical education: From ancient civilizations to the modern world*. Philpapers.org

Meeks, W.A. 1993. *The origins of Christian morality: The first two centuries*. Yale University Press.

Mentor, R.H., 1970. *Japanese tradition and western law: emperor, state, and law in the thought of Hozumi Yatsuka* (Vol. 48). Harvard University Press.

Merriam-Webster's collegiate dictionary. 2004. Merriam-Webster.

Meyer, R.T. 1966. *European Folk Tales*. JSTOR

Meyers, A. 1992. *Writing with Confidence*. New York: Harper Collins

Mhlophe, G. & Becker, K. 2003. *Stories of Africa*. University of Natal Press.

Mill, J.S. 1863. *Utilitarianism*. London: Parker, Son and Bourn.

Miller, D. 2001. The poverty of morality. *Journal of Consumer Culture*, 1(2), 225-243.

Mills, P. 1996. *Writing in action*. London & New York: Routledge.

Mlacha, S.A.K. 1987. Folklore and the construction of a new society. *África*, (10), 122-130.

Mogale, N.S., 1991. *Motsinkedi (The critic)*. Ngwako S. Mogale. Ga se e gatišwe

Mohlala, M.J. 1994. Tshekatsheko ya Di sa re šaletše monaganong. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Mojalefa, M.J. 1993. Tshekatsheko ya Sebilwane bjalo ka Thetokanegelo. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Mojalefa, D. D. 1994. Tshekatsheko ya Hlwayang Tsebe. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Mojalefa, M.J. 1995a. Ntlhahle ya Pele (B.A) Sepedi 102. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Mojalefa, M.J. 1996. Ntlhahle ya Boraro (BA) Sepedi 303. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Moloišie, R.B.L. 1953. *Kgopotšo go Beatrice wa Botlokwa*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Moravec, H. 1988. *Mind children: The future of robot and human intelligence*. Harvard University Press.

Morris, W., 1973. *The heritage illustrated dictionary of the English language* (No. Sirsi) i9780070011731).

Morris, H. 1984. The Henry Morris Collection. Philpapers.org

Morrison, N.K. & Severino, S.K. 2003. The biology of morality. *Zygon®*, 38(4), 855-869.

Msimang, C.T. 1990. Syntagmatic versus paradigmatic structural analysis of Zulu folk-tales. *South African journal of African languages*, 10(4), 307-313.

Murfin, R.C. & Ray, S.M. 1997. *The Bedford glossary of critical and literary terms*. Boston: Bedford Books.

Murphy, M.M. 2015. Plato's Philosophy of Education and the Common Core Debate. *Online Submission*.

Murray, P. [1967]1985. *Literary Criticism - A Glossary of Major Terms*. London: Longman

Murray, P. 2002. Cycles of organisational learning: a conceptual approach. *Management decision*, 40(3), 239-247.

Murry, H.F. 1996. *The Problem of Style*. Oxford: Oxford University Press.

Muslat, A.W.M. 2012. Translation and the characteristics of literary text. London: Longman

Narváez, D. & Rest, J. 1995. The four components of acting morally. *Moral behavior and moral development: An introduction*, 385-400.

Newman, G.R. 1975. A theory of deviance removal. *The British Journal of Sociology*, 26(2), 203-217.

Newman, P.R. & Newman, B.M. 1976. Early adolescence and its conflict: Group identity versus alienation. *Adolescence*, 11(42), 261.

Newton, J. 2000. *Complete Conduct Principles for the 21st Century*. ERIC

Nicolson, D. 2005. Making lawyers moral? Ethical codes and moral character. *Legal Studies*, 25(4), 601-626.

Nietzsche, F. 1878. Human, All-Too-Human; Man in Society; Aphorism 334; and In Conversation. *Sämtliche Werke: Kritische Studienausgabe*, Cambridge University Press.

Nietzsche, F. 1997. *Nietzsche: Daybreak: Thoughts on the prejudices of morality*. Cambridge University Press.

Novakovich, J. 1995. *Fiction Writer: Workshop*. Cinannoci, Ohio: Story Press.

Ochs, E. & Capps, L. 2009. *Living narrative: Creating lives in everyday storytelling*. Harvard University Press.

Ociti, J.P. 1973. *African Indigenous Education*. Nairobi: Kenya East African Literature Bureau.

Ohman, R.M. 1972. Prolegomena to the analysis of Prose Style. In H.S. Babb (ed). *Essays in stylistic analysis*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Okoro Kingsley, N. 2010. African traditional education: A viable alternative for peace building process in modern Africa. *Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences*, 2(1), 136-59.

Onega, S. & Garcia Landa, J.A. 1996. *Narratology. An Introduction*. London: Longman.

Painter, F.V.N. 1886. Education during the Middle Ages. Columbia University Press

Palmer, F. 1992. *Literature and Moral Understanding*. Oxford: Clarendon Press.

Pang, J. 2008. Research on good and poor reader characteristics: Implications for L2 reading research in China. *Reading in a Foreign Language*, 20(1), 1.

Pauley, S.E. & Riodan, D.G. 1993. *Technical Report Writing Today*. Boston Toronto: Houghton Mifflin Company.

Peck, J. & Coyle, M. 1984. *How to Study Literature*. London: MacMillan.

Peck, J. & Coyle, M. 1986. *Literary Terms and Criticism*. London: MacMillan.

Perrine, L. & Arp, T.R. 1983. *Story and structure*. Houghton Mifflin Harcourt

Pervin, L.A. 1994. A critical analysis of current trait theory. *Psychological Inquiry*, 5(2), 103-113.

Peters, M. 2002. Education policy research and the global knowledge economy. *Educational Philosophy and Theory*, 34(1), 91-102.

Peterson, C. & Seligman, M.E. 2004. *Character strengths and virtues: A handbook and classification* (Vol. 1). Oxford University Press.

Phala, R.S. 1999. Thellenyane Batlabelela, Tiragatšo ya Boitshwaro. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Phillip, W.H. 1999. *Writing Short Scripts*. USA: Syracuse University Press.

Phillips, C. 2004. Six questions of Socrates. New York: WW Norton & Company

Piaget, J. 2000. Piaget's theory of cognitive development. *Childhood cognitive development: The essential readings*, pp.33-47.

Plato. (1945). *The republic of Plato* (Vol. 30, pp. 175-203). New York: Oxford University Press.

Platt, J.1878. *Morality*. Simpkin. Marshall and Company.

Pojman, L.P. 1990. Kierkegaard on faith and freedom. *International Journal for Philosophy of Religion*, 27(1-2), 41-61.

Porosky, P. 1995. *How to fix Fiction: Techniques of a Professional Writing Consultant*. New York: University Press of America, Inc.

Porter, J.E. 1986. Intertextuality and the discourse community. *Rhetoric Review*, 5(1), 34-47.

Prawer, S.S. 1973. *Comperative Literary Studies Introduction*. London: Gerald Duckworth and Co Ltd.

Pressley, M., Allington, R.L., Wharton-McDonald, R., Block, C.C. & Morrow, L.M. 2001. *Learning to read: Lessons from exemplary first-grade classrooms*. Guilford Press.

Pretorius, W.J. & Mampuru R.J. 1999. Traditional Literature: study manual 1 for NS05503. Johannesburg: Vista University

Prince, R. 1962. Functional symptoms associated with study in Nigerian students. *The West African Medical Journal*, 11:198.

Propp, V. 1993. Morphology of the Folktale (Publications of the American Folklore Society). University of Texas Press

Propp, V. 2010. *Morphology of the Folktale* (Vol. 9). University of Texas Press.

Puurtinen, T. 1998. 'Syntax, readability and ideology in children's literature', *Meta:Translators' Journal*, 43(4), 524-533

Ramaila, Z.M. 2005. *An investigation of the potential role that folklore can play in environmental education: a case study of Mphoko*. Unpublished Doctoral Dissertation. Cape Town: University of the Western Cape.

Ramagoshi, R.M. 2017. AFT 121 Setswana Module. Pretoria: University of Pretoria.

Rawls, J., 1980. Kantian constructivism in moral theory. *The journal of philosophy*, 77(9), pp.515-572.

Rawls, J. 1999. *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge: Harvard University Press

Redden, J. D., & Ryan, F.A. 1942. *A Catholic philosophy of education*. Milwaukee: Bruce Publishing

Rickover, H. G., Murrow, E. R., Van Doren, C. L., Van Doren, C. L., & Van Doren, C. L. 1959. *Education and freedom*. New York: Dutton.

Riffaterre, M. 1983. *Text production*. Columbia University Press.

Rimmon- Kenan, S. 1983. *Narration: Contemporary Poetics*. London: Methuen.

Rimmon-Kenan, S. 2014. *Discourse in Psychoanalysis and Literature (Routledge Revivals)*. Routledge.

Ross, C.E. & Van Willigen, M. 1997. Education and the subjective quality of life. *Journal Of Health and Social Behavior*, pp.275-297.

Russ-Eft, D. 2014. Morality and Ethics in HRD. *Handbook of human resource development*, Wiley Online Library, pp.510-525.

Scanlon, D.G. (ed.), 1964. *Traditions of African education* (No. 16). Bureau of Publications, Teachers College, Columbia University.

Schipper, M. 1989. *Beyond the Boundaries: African Literature and Literary Theory*. London: Allison and Bushy / W. H. Allen & Co. Plc.

Scholes, R. 1981. *Elements of Fiction*. New York: Oxford University Press.

Scholes, R. & Comley, N. C. 1985. *The practice of writing*. New York: St Martin's Press.

Sebake, S.J. 2002. Leeto: Dingwalong tša Sepedi. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Segers, R.T. 1978. 'Grondslagen van de receptie-esthetika', *Receptieesthetika: Grondslagen, Theorie en Toepassing*. Amsterdam: Huisaandriegrachten.

SehloDIMELA, M.M. 1958. *Moelelwa*. Bloemfontein: Nationale Pers.

Selden, R. & Widdowson, P. 1993. *A reader's guide to contemporary literary theory*. New York: Harvester Press.

Serudu, M.S. 1989. *Koketsatsebo*. Pretoria: De Jager-Haum.

Serudu, M.S. 1990. *Dipheko tša Bagologolo*. Pretoria: De Jager-Haum

Shavit, Z.1986. *Poetics of Children's Literature*. Athens and London: University of Georgia Press.

Shipley, J.T. 1970. *Dictionary of World Literary Terms*. Boston: The Writer.

Shipley, J.T. 1986. *Dictionary of World Literature: Criticism, Forms and Techniques*. Toronto: Littlefield, Adams & Company.

Shotter, J.E. & Gergen, K.J.1989. *Texts of identity*. Sage Publications, Inc.

Shun, K.L.1997. Mencius and early Chinese thought. Philpapers.org

Şimşek, N. & Çakır, Ö. 2009. Effect of personalization on students' achievement and gender factor in mathematics education. *International Journal of Social Sciences*, 4(4), 278-282.

Sklovskij, V. 1921. 'Der Parodistische Roman: Sterne's 'Tristram Shandy'. 'in: *Striedter*', Translation of Parodijnij, roman 'Tristram Sendi' Sterna: 1969: 245-300.

Smith, F.1982. *Writing and the writer*. Books.google.com

Smith, L.W. 1996. *Confession on the Novel*. London: Associated University Press.

Snook, I.A. (ed.), 2010. *Concepts of Indoctrination (International Library of the Philosophy of Education Volume 20): Philosophical Essays*. Routledge.

Soltis, J.F. 1988. *Perspectives on Philosophy of Education*. HIRST P, WHITE P. *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition*. London: Routledge.

Sperber, D. & Baumard, N. 2012. Moral reputation: An evolutionary and cognitive perspective. *Mind & Language*, 27(5), 495-518.

Stanzel, F.K. 1986. *A Theory of Narrative*. London: Cambridge University Press.

Stenhouse, L. 1967. *Culture and education*. New York: Harper Collins Publishers.

Stern, J. 1991. *Making, Shaping Fiction*. New York: W. W. Norton.

Strachan, A. 1988 'Uthingo Lwenkosazana' van D.B.Z. Ntuli 'n Narratologiese ondersoek. Thesese ya Bongaka. Ga se e gatišwe. Pretoria Yunibesithi ya Pretoria.

Strachan, A. 1990. 'Time in Ntuli's Short Stories with Specific Reference to 'Uthingo Lwenkosazana'. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Afrikatale*. 10(3), 98-108.

Straugh, A.O. 1998. *Bridges To Academic Writing*. Cambridge: Cambridge University.

Strunk, W.J.R. 1959. *The Elements of Style*. New York: MacMillan.

Surmelian, L. 1969. *Techniques of fiction writing*. Garden City, NY: Anchor Books.

Swanepoel, C.F. [1982]1990. *African Literature. Approaches and applications*. Pretoria: Haum Tertiary.

Szyliowicz, J.S. 1973. *Education and modernization in the Middle East*. Ithaca [NY]: Cornell University Press.

Tennyson, G.B. 1966. *An Introduction to Drama*. Los Angeles: University of California.

Thobakgale, R.M. 1996. Tshekatsheko ya Dikanegelokopana ka S.N. Nkadimeng. Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.

Thobejane, M.M. 2009. Padinyana ya Madiba Thesese ya M.A. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria

Thokoane, M. D. 2006. Tshekatsheko ya Ditaodišo tša Sepedi. Thesese ya Bongaka. Ga se e gatišwe. Pretoria: Yunibesithi ya Preoria.

Thomas, F. 2008. *Indigenous narratives of HIV/AIDS: morality and blame in a time of change*. Medical Anthropology, Milton Park: Taylor & Francis

Thompson, S.1946. *The folktale*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.

Thwala, J.J. 1989. A Comparative Explication of two Zulu plays 'Uqomisa mina nje Uqomisa iliba' and 'Izilu eladuma esandlawana'. Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: University of South Africa.

Tleane, N.N. 1989. A Critical Survey of a Plot of a Detective Novel with Special Reference to Tšhipu e rile ke lebelo. Unpublished B.A.Honours. Pietersburg: University of the North.

Tokuhamma-Espinosa, T. 2015. *The new science of teaching and learning: Using the best of mind, brain, and education science in the classroom*. New York: Teachers College Press.

Tredennick, H. 1961. *Phaedo. Last Days of Socrates*, reprinted in E. Hamilton and H. Cairns, eds. *Collected Dialogues of Plato*. New York: Penguin Books

Turiel, E. 1983. *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge: Cambridge University Press.

Turiel, E. 2002. *The culture of morality: Social development, context, and conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tweed, R.G. & Lehman, D.R. 2002. Learning considered within a cultural context: Confucian and Socratic approaches. *American Psychologist*, 57(2), 89.

Uther, H.J. 2013. Folktales: survey of the current state of research. *TricTrac: Journal of World Mythology and Folklore*, 6(1), 83-90.

Van Gorp, H. 1984. *Lexicon van literaire termen*. Groningen: Wolters – Noordhoff.

Van Luxemburg, J., M. Bal & W.J. Weststeijn. [1981]1982. *Inleiding in die Literatuur/Wetenschap*. Muiderberg: Dick Coutinho.

Van Wyk Smith, M. 2003. The boers and the Anglo-Boer War (1899–1902) in the twentieth-century moral imaginary. *Victorian Literature and Culture*, 31(2), 429-446. Cambridge: Cambridge University Press.

Vlastos, G. 1971. Introduction: the paradox of Socrates. In *The philosophy of Socrates* (pp. 1-21). London: Palgrave Macmillan

Vukelich, C., Christie, J.F. & Enz, B. 2002. *Helping young children learn language and literacy*. Boston: Allyn & Bacon.

Walder, D. 1992. *Literature in the Modern World: Critical Essays and Documents*. Oxford: Oxford University Press.

Wales, K. 1995. *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman Publishers.

Wallace, G. & Walker, A. 1970. *The Definition of Morality*. London: Methuen.

Wasserstrom, R.A. (ed.), 1970. *War and morality*. Wadsworth. Belmont CA: Wadsworth Publishing Company

Watkins, K.E. & Marsick, V.J. 2014. *Adult education & human resource development: Overlapping and disparate fields*. New Horizons in Adult Education and Human Resource Development, 26(1), 42-54. Georgia: A Wiley Company

Watkins, E. 2004. *Kant and the Metaphysics of Causality*. New York: Cambridge University Pres.

Webster, R. 1995. *Studying Literary Theory: A Introduction*. New York: Arnold, Hodder Headline Group.

Webster, R. 1996. *Studying Literary Theory: An Introduction*. New York: Arnold, Hodder Headline Group.

Wellek, R & Warren, A [1942]1948. *Theory of Literature*. London and New York: Lowe and Brydone Ltd and Penguin Books.

Williams, V. & Blake, C.D. 1992. *Exploration from sentence to paragraph*.
New York: Harper Collins Publishers.

Wymer, T.L. 1978. *Intersections: the elements of fiction in science fiction*.
Green State: Bowling Green State University Popular Press

Yero, J.L. 2002. The meaning of education. *Teacher's Mind Resources*.
Open library: MindFlight Publishing

9.3 METHOPO YA WORLD WIDE WEB

<http://adviceuncle.com/indian-education-a-historical-perspective/>

<http://quoteideas.com/mahatma-gandhi-quotes/>

<http://www.studyread.com/importance-of-education>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Aristotle>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Didacticism>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Education>.

https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_ancient_Greece.

https://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_ancient_Rome

https://en.wikipedia.org/wiki/Evolution_of_morality

<https://en.wikipedia.org/wiki/Isocrates>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Plato>

<https://owlcation.com/academia/Characteristics-of-an-educated-person>

<https://www.reference.com/world-view/moral-values-357e4ae84df08fa3>,

Oswalt, A. 2008. Urie Bronfenbrenner and child development. Child and adolescent development. [Online]. Retrieved from: www.mentalhelp.net
[Accessed 10 June 2016]